

**ҚАСЫМ
ӘУЕЗОВ**

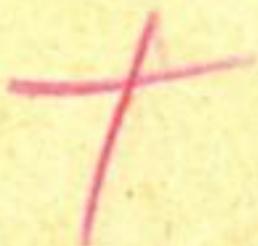
КК2
А 94

ҚАСЫМ ӘҰЕЗОВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ ХӘМ АҰДАРМАЛАРЫ

48228

хр 02

ОПИСАНО

хр 102

ҚҚАССР
Республикалық балалар
Китапханасы

„КАРАКАЛПАКСТАН“ БАСПАСЫ

НӨКИС — 1967 — жыл

Индекс $\frac{7-4-3}{66-67м.}$

Жыйнаған хәм баспаға таярлагандар: Ф. Әүезова, А. Абдика-
лыков, Н. Жапақов, Ә. Насруллаев

Өзбекстан Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы, филология
илмлериниң докторы, профессор И. Т. Сагитовтиң улыўма
редакциясы астында

КК 2
А 94

Қасым Әүезов

Шығармалары хәм аўдармалары

БЕЛГИЛИ МӘМЛЕКЕТЛИК ИСКЕР ХӘМ ЖАЗЫҰШЫ
(1897—1938)

Қасым Әүезов мәмлекетлик искер ретинде көзге түсиў менен бирге Қарақалпақстанның социалистлик мәдениятын, әдебиятын, искусствосын дүзиўге үлкен мийнет сиңирди хәм қарақалпақ совет әдебияты менен искусствосының иргесин салысыўда, оны алға раўажландырыўда көп ғана хызмет етти. Оның исми жәмийетшилигимиз арасында кең таралған исимлердин бири.

Қарақалпақстанда Октябрь революциясының жеңислерин, коммунистлик партияның ленинлик миллет сиясатын, социалистлик идеологияны халыққа турақлы түрде пропагандалаўшы жергиликли интеллигенцияның дәслепки отрядының алдыңғы қатарында Қасым Әүезов та болды.

Қасым Әүезов қарақалпақ әдебиятына шайыр ретинде Октябрь революциясының жеңиси менен бирге келди, оның жеңислерин дәслепки жыллардан-ақ әдебиятымызда турақлы, берилип жырлаўшылардын бири бола алды. Мәмлекетлик искер Қ. Әүезов әсиресе қарақалпақ драматургиясын дүзиўге хәм қалиплестириўге көп мийнет сиңирди. Бул исте тек шөлкемлестириўшилик хызмети менен емес, соның менен бирге Қарақалпақстанда социалистлик революция жеңислерин кең сәўлелендиретуғын дәслепки қарақалпақ драмасы „Тилек жолында“ пьесасының авторы ретинде әдебиятымыз тарийхынан көрнекли орын алады.

Ол Қарақалпақстан жазыўшылар Союзын дүзиў исинде де басшы шөлкемлестириўшилик хызмети ме-

нен белгили. Қарақалпақ оқыушыларына рус хәм басқа да дүнья әдебияты классиклериниң көркем шығармаларынан қарақалпақ тилине аударыу, әдебиат критикасын рауажландырыу, қарақалпақ тарийхын жазыу, мәдениатын изертлеу ислерин баслауда әдеуир хызмет етти.

Қасым Әуезов Қарақалпақ миллий баспа сөзин шөлкемлестириушилердин бири, ол Қарақалпақ автономиялы областы дүзилгеннен кейин Қарақалпақ тилинде шыққан „Еркин Қарақалпақ“ газетасының биринши редакторы С. Мәжитов пенен бирге биринши қарақалпақ алфавитин дүзиуши. Ол қарақалпақ халық билимлендириу ислеринде де тиккелей актив қатнасыушы хәм шөлкемлестириуши ретинде белгили ғайраткер.

Биз жоқарыда Қ. Әуезовты мәмлекетлик жәмийетлик искер деп атап көрсеткен едик. Бул ҳаққында өз қолы менен 1930-жылы жазылған мына төмендеги қысқаша өмирбаянында да көп мағлыұматлар келтиредди. Биз сол өмирбаянының текстин келтиремиз:

„Мен Қарақалпақтың Чимбай уездиниң Чимбай волостының Бессары жап бойындағы, 9-ауылында тууылғанман. 11—12 жасыма шекем ата-анамның тәрбиясында болдым. Ата-анам жарлы дийхан болған. Әкем ескише сауатлы болды, ал анам сауатсыз, үй хожалығындағы киси еди. 12—13 жасыма шекем мени ата-анам ауылдағы ески мектепке оқыуға берди, онда 16—17 жасыма шекем қыста оқып, ал жазда дийханшылық еттим, сауатлы болдым.

13 жасымда мени әке-шешем сол өзимиздин волостытағы „Махтум ахун“ медресесине оқыуға берди. Бул жерде 1914-жылдың қысына дейин оқыдым, ал жаз айларында үй-ишиме дийханшылық жумысларында жәрдем бердим. Медреседе оқығанымда әке-шешем маған жәрдем бере алмады, сонлықтан маған медресениң ийесиниң үйинде ислеуге туура келди. Байлардың балалары курғын болғанлықтан қара мийнет жумысына тартылмайтуғын еди. Мени оқытқаны ушып ҳақы төлеу мүмкиншилигине ийе болмағанлықтан ислеуим керек еди. Барлық қыйыншылықларға қарамастан мен 1914-жылға дейин оқыуды дауам еттим, ески арабша менен жақсы таныстым.

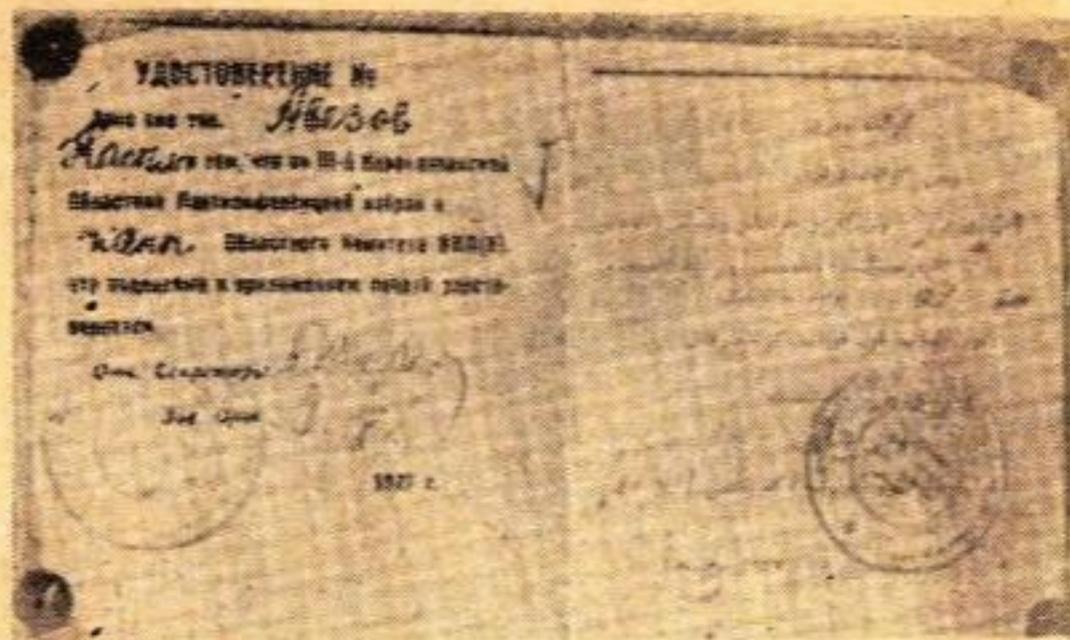
Медресени питкергеним жоқ, бирақ медреседе оқылатуғын оқыудың жартысынан көбисин өттим, солай

болса да медреседе класс болмағаннан кейин, оқыудың қаншасын тамам еткенимди белгилеу қыйын. 1914-жылғы Европадағы жәхан урысы уақтында үйимде дийханшылық исинде едим. Бул билим менен шекленип қалмай, оқыуды дауам етким келди, бирақ бизиң уездимизде буннан басқа жерде оқыу мүмкин болмағаны ушын мен Шорахан уездине кеттим хәм ол жерде өзиме оқыу орнын таптым. Ол жерде бай балалары өз қәрежетлерине оқыйды екен, гедейлерге орын жоқ екен. Сонлықтан оқыуды дауам етиу ушын ислеп қәрежет табыуға туура келди. Байлардың есигинде жалланып хызмет иследим, солай етип ақша топлап, Шорахан волостындағы Рахматулла ахунның медресесине оқыуға кирдим. Оқыуды дауам ете бериуге қәрежет жетпей тағы да турмыстың тарлық қысқысына түсип, оқыудан шығып, қара пул ушын өз күшимди сатып, байлар есигинде жалланып ислеуге мәжбүр болдым.

1915-жылы оқыуыма туура келмедди, халық ауыр турмысты басынан кеширди. 1915-жылы Сарыбий волостында бир адам менен мен оның үйинде жүрип, хызметин ислеймен, бул ушын ол мени оқытыуды мойнына алатуғын етип келискен едим. Бирақ бул уақытлары әке-шешемниң күнелтиуи оғада қыйын болып атырғаны ҳаққында үй жақтан хабар алдым, соның ушын жоқарыдағы келисимди койып, Сарыбий волостындағы байларға жалланыуға мәжбүр болдым. Рахман Мәтнийазов, Әлибай Рахманов дегенлерде бир жылдай иследим. Руханийлар мени мектепте исле, балаларды оқыт деп үгитлесе де, неликтен екенин билмеймен, мешитте ислеуден көре, байларда жалланып ислеуди жақсырақ көрдим. 1916-жылы елиме, тууған-тууысқанларымның жанына қайттым. Ашлық хәм суусызлық салдарынан үйдиң хожалығы пүткиллей жығылған екен, мен басқа гедейлер менен қосылып бир ат, бир ешек тауып, 8-ауылда егин егип, соның менен хожалықтың күнелтиуине жәрдем берип турдым. Бул ауҳал усылай болып, 1920-жылға шекем дауам етти. Ал 1920-жылдан баслап, өзимиздин ауылдың гедейлери менен қосылып дийханшылық иследик.

1921-жылдың май айына шекем ауыл исполкомының хатшысы (хат жазыушысы) хәм союз қосшының ағзасы болдым.

1922-жылы партияға кирдим. Усы жылдың апрели-

1927-жылы Каракалпақстан обласылық ІІІ Партконференциясының Қ. Әуезовты ВКП (б) Обласылық Комитетіне ағза етип сайлау тууралы гүуалығы.

нен июнь айына шекем Чимбайдағы интернат-мектептің баслығы болдым. 1922-жылдың сентябрінде Самарқандтағы обласылық партия мектебине кирдим, оны питкерген соң обласыққа келдим. 1923-жылдың апрелинен май айына шекем интернаттың баслығы хәм уездик халық билимлендириу бөлімінің баслығы болып иследим. 1923-жылдың 15-сентябрінен 1924-жылдың ноябріне шекем Ташкенттегі Орта Азия коммунистлик университетинде болып, тийкаргы екінши курсында оқып, оқыуды дауам ете алмадым, себеби бурынғы Туркстан Коммунистлик партиясының Орайлық Комитеті оқыудан шақырып алып, тазадан шөлкемлескен Қарақалпақ Автономиялы обласының шөлкемлестириу бюросының қарауына жиберди. Бул жерде мени обласылық билимлендириу бөлімінің баслығы етип тайынлады. Бул жумыста 1924-жылдың декабрінен 1925-жылдың июнь айына шекем иследим хәм соның менен бирге обласылық революциялық комитеттің ағзасы болдым.

1925-жылдың июнь айынан обласылық Атқарыу

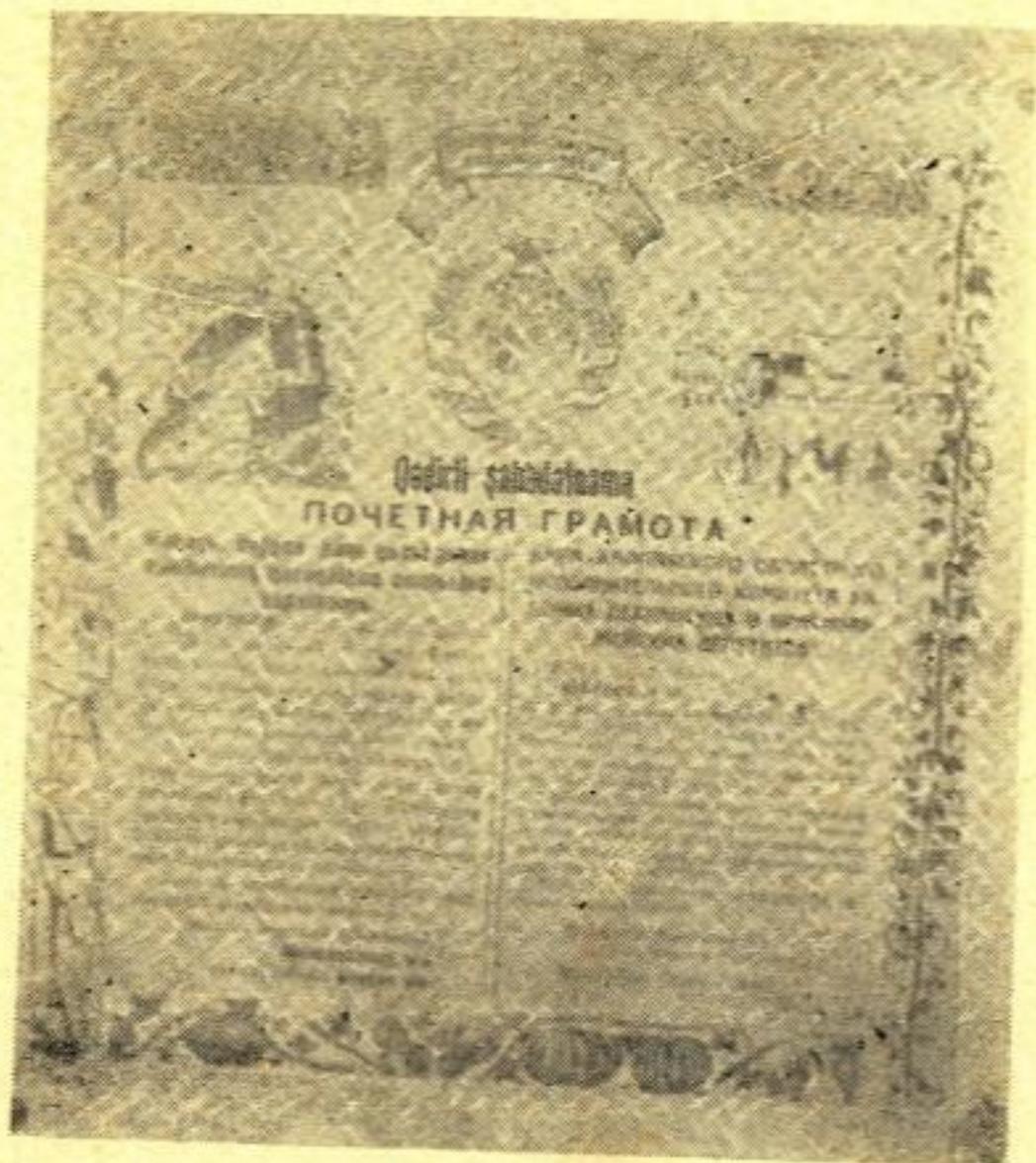
комитетиниң составына сайланып қойылған адам болғаным ушын, Қарақалпақ Автономиялы Обласының Обласылық Атқарыу Комитетиниң председатели хызметіне көтерілдим. Бул хызметте 1929-жылдың март айына шекем иследим.

1929—жылдың апрелинде Қазақстан Орайлық Атқарыу комитеті председателиниң орынбасары болып сайландым хәм соның менен қоса Қазақстан Ишки ислери Халық Комиссары болып ислеудемен, хәзирги уақытта да усы хызмет орынларында хызмет атқарыудаман.

9-октябрь, 1930-жыл Алма-Ата қаласы Қ. Әуезов¹ Коммунист Қасым Әуезов қай участкада, қай исте ислесе де партияның, халықтың исенимин толық ақлады, жұмысқа берилип ислеп, ұазыйпаны орынлауға коммунистлик көз қарастың үлгисин көрсетти. Бул пикирди тастыйықлау ушын бир факт келтирейик. 1930-жылы Қарақалпақ Автономиялы обласы тууысқан Қазақстан составынан шығып, Россия Федератив Совет социалистлик республикасының составына өтеди. Усыған байланысly Қасым Әуезов Қарақалпақстанға басшы хызметке шақырылады. Қазақстан Орайлық Атқарыу комитетиниң президиумы буны макуллап, арнаулы қарар шығарады.

1930-жылдың ақырынан 1931-жылдың август айларына шекем Қ. Әуезов Москвада Россия Федеративлик Совет социалистлик республикасы Орайлық Атқарыу Комитеті қасында Қарақалпақ хукиметиниң турақлы уәкили болып иследи, ал 1932-жылы Қарақалпақстан АССР Халық Комиссарлар Советиниң председатели болып тайынланды. Бул исте 1932—34-жылларда ислеп, ал 1935-жылдан 1936-жылдың апрель айына шекем тағы да пүткил Россия Федеративлик Совет социалистлик республикасы Орайлық Атқарыу Комитеті қасында Қарақалпақ хукиметиниң турақлы уәкили болды. 1936-жылдың апрелинен 1937-жылдың орталарына шекем Қарақалпақстан АССР Халық Комиссарлар Совети жанындағы искусство басқармасының баслығы болып иследи.

¹ Қарақалпақ Обласылық партия комитетиниң архиви, Ф. 1. Опись 169, дело 3—4 б.

1. Жолдас Әуезовтың Қарақалпақ Автономиялы областына басшы жұмысқа жіберілуіне келісім берілсін хәм жолдас Әуезов Қазақстан АССР Орайлық Аткарыу Комитетиниң председателиниң орынбасары, Ишки Ислер Халық комиссары ұазыйпасынаи босатылсын.

2. Жолдас Әуезовтың Қазақстанда атқарған үлкен жұмыслары атап көрсетилсин. Жолдас Әуезовке оның алдағы жұмысларда табыссыз ислеуіне тилек билдирип, Қазақстан Орайлық Аткарыу Комитетиниң Президиумы, жолдас Әуезов жеңисли социалисттик қурылыс исинде алдыңғы хәм актив хызметкерлердиң бири болып калады деп исенеди¹

Усындай жәмийетлик, мәмлекетлик ислерде Қ. Әуезовке коммунисттик партия хәм Совет хукимети үлкен исеним билдирди. Ол Қазақстан АССР үлкелик партия комитетиниң ағзалығына, Қарақалпақстан областьлық партия комитетиниң ағзалығына, Қарақалпақстан областьлық партия комитетиниң ағзалығы хәм бюро ағ-

¹ Әуезовтың үй архивинен алынды. 1930-жыл, 21-октябрь протоколы № 60.

залығына бир неше рет сайланды, соның менен бирге Қ. Әуезов РСФСР Хукиметиниң хәм Қазақстан Хукиметиниң ағзалықларына бирқанша рет сайланған.

Жоқарғы Совет органлары, Қ. Әуезовты жәмийетлик хәм мәмлекетлик хызметлерде үлгили ислегени ушын бирнеше рет наградлады. 1934-жылы Қарақалпақстанның автономиялы областы болғанына 8 жыл толыуына байланыссы оған „Хүрмет грамотасы“ берилди.

Қарақалпақстан әдебиятында прозадан көре драматургияның бурынырақ кәлиплескени мәлим. Драматургияның пайда болуы—тек әдебиеттағы жанр жанылығы деп қарау жеткиліксіз. Әдебиетта үлкен бурылыс, жаңаны ийелеп, оны халық хызметі үшін жумсау дәуірі басланады. Солай етип, қарақалпақ совет әдебиатында 1920—жыллардан бастап жаңа драматургия туғады. Буны ең дәслеп дәретиушілер қарақалпақ совет әдебиатының биринши уәкиллери Қасым Әуезов, Сейфулғабит Мәжитов, Әбдираман Өтеповлар болады. Булар ең дәслеп рус әдебиатының тәжірийбесинен пайдаланып, рус әдебиатынан үйренеди. Соның менен бирге татар, өзбек, қазақ әдебиатының тәжірийбеси де күшли тәсир етеди.

Қ. Әуезовтың шығармаларының тийкаргы бөлегин қурушы „Тилек жолында“ пьесасында 1916—жылғы қарақалпақ мийнеткешлериниң миллий-азатлық көтерилиси тийкар етип алынған. Орта Азия хәм Қазақстан жигитлерин биринши империалистлик урыстың қара жұмысына алыу ҳаққында патша ҳүкиметиниң 1916-жылғы 25-июньдеги указына байланыслы қарақалпақ елинде де класслық гүрес шийеленисе баслайды. Патшалық ҳүкимет көрсетпелериниң тийкарында мәрдикарға барыу тек мийнеткеш халықтың мойнына түседи. Орта Азия хәм Қазақстан мийнеткешлери сыяқлы қарақалпақ мийнеткешлериниң де сана-сезими оянып, патша ҳүкиметине, оның орынлардағы ҳәкимлерине қарсы гүрес жүргизе баслайды. Пьеса усы класслық гүрести көркем әдебиетта сәулелендириу инсин мақсет етип қойған.

Соны да айтып өтиу керек, пьеса тематикалық жақтан Ҳамза Ҳәкимзада Ниязийдиң „Мобилизация етилгенлер“ трагедиясына, Мухтар Әуезовтың „Түңги сарын“, Сыдық Абламовтың „1916-жыл“, Ғабит Мүсиреповтың „Амангелди“ пьесалары менен үнлес келеди. Бул да тәбийғый нәрсе, Себеби, „Муңластың муңы бир, сырластың сыры бир“ болып, 1915-жылдың халық көтерилиси өз жалынын көп жерге жайғаны мәлим.

Социалистлик реализм әдебиатының әҳмийетли белгилериниң бири—жәмийеттиң тарийхий рауажланыуын көрсете билиу болып есапланады. Бул процессте бас

қахарман халық болып, ол өз тәгдирин өзи шешиуши, өлшеуши сыпатында көрсетиледи. Адам, жәмийет рауажланыу жағдайын тарийхий жақтан дурыс берилип, шынлық дәлме-дәл айтылады. „Тилек жолында“ пьесасында усы қәдениң бир қанша табыссыз иске асқанын көремиз. Жазыушы реалистлик қәделерге садық болып, пьесаның биринши пердесинде тиккелей көтерилис уақыясына тоқтамай, халық турмысының ауыр көринисин берилуе, оның себеплерин ашыуға, умтылады. Халық көтерилисиниң тийкары тек мәрдикар алыуда ғана емес, ауыр турмыста, шексиз езилиулерде деген мәнини береди. Бул тарийхий жақтан да, реалистлик көз қарастан да оғада дурыс идея.

Турмыс шынлығын көрсетиу пьесаның ҳәр перде хәм көринисинде анықланып барады. Теңсизлик, салық, қазыуға белдар—тек мийнеткеш халықтың ғана мойнына түскенин Сәйеке, Айназар, Қабыл хәм Айқан образларының ҳәрекетинде исенимли көрсетиледи. Буган биринши пердеде Есим өзек қазыуының сүүретлениуи, ондағы паракорлықтың әшкараланыуы хәм салық жағдайларының конкрет турмыс фактлери менен берилиуи дәлил болады.

Барған сайын пьесадағы конфликт күшейип, класслық гүрес қыза түседи. Еки класс уәкили арасында ашық гүрес көринеди. Мийнеткешлер ауыр езиулерге қарсы көтериле баслайды. Көтерилис төменнен басталып болыслыққа, оннан кейин пүткил үлкеге ен жаяды. Көтерилиске енди пүткил мийнеткеш қатнасады.

Пьесада драмалық тартыс жоқары басқышларының бирине жетип, Чимбай уездиндеги ақ патшаның ордасы халық тәрәпинен уайран етилгени, ол узақ дауам еткен класслық гүрес нәтийжеси екени көрсетилсе, буны тарийхий дереклер де тастыйықлайды. Биз жақында Қарақалпақ областьлық партия комитетиниң архивинде 1906-жылғы халық көтерилисине байланыслы бир қанша материалларды көрдик. 1920-жыллары 1916-жылдың халық көтерилиси революциялық байрам ретинде белгиленип, ҳәр жылы белгили күнде өткерилип туратуғыны традиция болған екен. Бул күнди қалай өткерилу жөнинде областьлық партия комитетиниң пропаганда хәм агитация бөлимлерине, партия шөлкемлерине алдын ала тезислер жиберген. 1926-жылы 4-октябрьде Чимбай қаласында усы уақыяның 10-жыллығына бағышланған

салтанатлы мәжилис өткерилип, онда докладлар исленген. Усы уақыяға актив қатнасыушының бири Кулымбет Жәримбетов өз докладында мәрдикарды кешиктириу ушын приставка сөйлесиуге халықтан 11 адам жиберилгенин, оларды тыңламағаны ушын приставты өлтириуге қарар етилген жасырын мәсләхәт болғанын, усы мәсләхәтке өзиниң де қатнасқанын айтады. Доклад бойынша қосымша сөз сөйлеген жолдас Оспанов былай дейди. „1916-жылы Приставты өлтириу мәсләхәтинде бар едим... Халық қалай болса да залым приставтан қутылу нийетинде еди. Қамалған 83 адамды Төрткүлге айдап кетти. Оларды Сибирьге жибережақ болғанда аударыспақ болды“. Пьесаның авторының өзиде дүзилген комиссияның 1926-жыл 27 сентябриндеги қарары бойынша Төрткүл қаласында болатуғын жыйналыста „1916-жылғы Чимбай уақыясы ҳақында“ доклад ислеуши етип белгиленеди. Демек, автор 1916-жылғы халық көтерилисиниң тарийхий дереклерин жақсы билиуши, оларды мәлим дәрежеде көркемликке айландырып, пьесаның бойына синдире де билген.

Усы пьесаның ақырында приставтың өлтирилиуи, халық көтерилисиниң мәлим дәрежеде жеңис табыуы менен пьесадағы драмалық түйин шешилгендей көринеди. Бул сырттан қарағанда ғана усылай көриниуи мүмкин. Автордың ойында еле шешилмей атырған үлкен түйин бар. Автордың унамлы қахарманларының санасы халық мәпи ушын түпкиликли өзгерис жасау, көтерилисти пүткил Россиядағы шын революциялық ҳәрекет пенен ушластырыуға жетпеген. Олар баслаған исиниң дурыс баратуғынына шын мәнисинде түсинисип кете алмайды. Бул ҳақықатлықты автордың атлап өткиси келмейди. Оны унамлы қахарманларының сана-сезиминиң, ҳәрекетиниң өсиуи, рауажланыуы барысында исенимли шешкиси келеди.

Соның ушын пьесадағы уақыялар дизбеги рауажландырылып отырып Сәйеке, Кабыл, Айқан хәм басқа да унамлы қахарманларға қарама-қарсы унамсыз қахарманлар, пристав Казаровтың, Арзымбет болыстың, Халмурат байдың, Турым суупының хәм басқалардың образлары келтириледі.

Солай етип пьесада бирине-бири қас, мауасасыз еки класстың, оның уәкиллериниң гүресин, тартысын көремиз. Пьесада унамлы қахарманлар Сәйеке, Айназар,

Кабыл хәм Айқанлар класслық гүресте өсип шығады. Олардың сана-сезими класслық гүрестин барысында шынығады. Бирақ усы класслық гүрестин кереклиги, буған саналы актив қатнасыу қарақалпақ мийнеткешлеринде аңсатлық пенен бола қоймаған, оның ауыр, қыйын, азаплы процесс болғаны пьесаның хәр пердесинде сезилип турады.

Пьесаның қарақалпақ совет әдебияты ушын ең әһмийетли жақларының бири: әдебиятта биринши болып кең планда мийнеткеш халықтың өзинен шыққан унамлы қахарманлар образын жасау, оны рауажланыу жолында көрсете билиу болып табылады. Қарақалпақ совет әдебиятындағы кең пландағы қахарманлар образын дүзиу иси усы пьесада бастанғанлығы да көринеди. Бул жағынан „Тилек жолында“ пьесасы Сәкен Сейфуллинниң „Қызыл сунқарлар“ хәм Хамза Хәкимзада Ниязийдиң „Бай хәм батрак“ драмасының унамлы қахарманлары менен үнлес, оларға жақын екени сезиледи.

Унамлы хәм унамсыз образларды дүзиуде олардың өзине тән минез-қулық, характери, ҳәрекеті белгиленип, автор дара түрде көрсетиуге умтылғанын, буның әдеуир орынларда табыслы шыққанын сеземиз. Буларға қосымша пьесаның тили, автордың сөзди орнында қолланыуы яғнай пьесаға қатнасыушылардың характерине, тутқан орнына қарай сөйлетилиуи образды толықтырып күшейтип көрсетеди. Буннан жазыушының тилге бай халық тилин жақсы билетуғыны сезиледи.

Пьесада әдеуир кемшиликлер де ушырасады. Тарийхий уақыяны избе-из көрсетиу мақсетинде мәлим дәрежеде уақыяны қууы исине жол қойылады: пьесаға қатнасыушылардың бир қатарында орынсыз көп сөзлилик, драмалық тартысты қойыулатыу мақсетинде пьесадағы гейпара қахарманларға жасанды ҳәрекет илетиу усаған кемшиликлер бар. Бул кемшиликлер пьесаның жоқарыда көрсетилген көп ғана унамлы жақларын бийкарға шығармайды.

Улыума алғанда „Тилек жолында“ пьесасы қарақалпақ мийнеткешлериниң 1916-жылғы халық көтерилисине актив қатнасыуын сүүретлеу менен бирге, қарақалпақ халқының жәмийетлик сана сезиминиң өсиу дәрежеси, 1916-жылдағы кураллы көтерилис, Октябрь революциясы алдындағы халықкүшин көзден өткеру, коммунистлик партиямыздың басшылығы астында ха-

лықтың революциялық күреслерге қатнасуы хақында пикир жүргізетуғын шығарма болып та көзге түседі.

Қасым Әуезовтың „Тилек жолында“ пьесасындағы Сәйеке, Айқан хәм басқа да унамлы қахарманлар образы арқалы мийнеткеш халық өзіннің өмиринің тарихын көргендей болады.

Әсиресе пьесаның, тарихый көтерілістің естеликтері халық ядында еле жаңлап турған уағында, оған қатнасушылардың барлығы дерлік барында сахнаға қойылуы—халыққа үлкен тәсир етеді, революциялық традиция, класс душпанларына қарсы мауасасыз күресіп, класслық күресті күшейтіуде күшли курал болады. Буны „Таң нуры“ труппасының актив қатнасушыларының бири Ийбадулла Бекбаулиев өз қолжазба естелигинде төмендегіше көрсетеді: „Бұл пьесаның жүзеге шығуы хәм сахнаға қойылуы—пүткил қарақалпақ халқы үшін үлкен мәдени хәдийсе болып есапланады. Сонлықтан да бұл пьеса бир жерде қатарынан бил қанша мәртебе қойылса да ойынға келиушілердің саны кемимеди, қайта күннен күнге көбейип барды хәм халық жүдә үлкен қызығушылықлар менен қабыл етті...“¹ Бундай жағдайды, усы труппаға сол уақта басшы болған, хәзир пенсционер Зәрип Қасымов та тастыйықлап: „пьеса биринши рет 1925-жылдың ақырында Төрткүлде сахнаға қойылды, автордың өзи де бир рольде қатнасты, ойын оғада нәтийжели болып шықты, пьеса ең зор алғысларға ийе болды... ал, сон Чимбайға барып пьесаны қойғанда халық оғада көтеріңкилік пенен қарсы алды, тарихый хәдийсенің дурыс көрсетилгенин тастыйықлады, әне, „Сәйеке батыр“, „Әне пристав жалмауыз“ деп отырған адамлар көп болды, театрымыз турмыс айнасына айналды“² дейди. Булардың барлығы жоқарыда айтқан пикирлердің хақықат дәлили.

Унамлы қахарманлар халық күреси, турмысы менен байланысшы шыққанда халықтың қандай рухланатуғыны белгили, бундай жағдайлардың барлық тууысқан әдебиетлар тарихында болғаны анық. Мысалы Вера Юренева өзіннің „Актрисаның қолжазбалары“ атлы

¹ И. Бекбаулиев, Қолжазба естелик, 1964-жыл, 18-июнь, 3—4-бетлер.

² З. Қасымов, Қолжазба естелик, 11-июнь, 1964-жыл, 2—4-бетлер.

китабында Киев қаласында 1919-жыл 1-май байрамында „Овечий источник“ деген пьеса қойылғанда болған көриникти еске түсіріп, былай дейди. „ойынның соңғы шешіуші көриниси“, „...душпанлар өлтирилген. Лоуренсия жеңиске жеткен, „енди залымлар жоқ!“ деп бақырды, қылышты таслайды, халық шадлыққа бөленгенликтен хәмме аяқ ойынына түседі...“

Бұл электр жылдырымындай тамашагөйлерге тәсир етті. Хәммелер орыларынан турды. Халық бақырысып, аяқлары менен тақылдатып, биз бенен бир шадланысты. Пүткил зал актерлер менен „Интернационалды“ айтты. „Овечий источник“ ойыны сиясий хәдийсе дәрежесине көтерілди. Искусство турмысқа тәсир етті, жас еркинлик үшін күреске шақырды“¹.

Булардың хәммесинен халыққа күшли тәсир еткен, оның идеалын көрсетип, оны иске асыру жолына силтеген шығармалар менен унамлы қахарманлар образлары халық пенен бирге жасап, узак өмир сүретуғыны сезиледи. „Тилек жолында“ пьесасындағы унамлы қахарманлар образы өз дәуиринде усындай характерге ийе болады.

Пьесадағы унамлы қахарманлар образында 1916-жылдың халық көтерілісіннің басшыларын, олардың халық мәпи үшін жан аямай күресіп, бұл жолдағы—шыдамлылық, адамгершилик, хұждан, мәртлигин көрсек хәм ол күреслердің Октябрь революциясы менен байланысқанын, көтерілісшилердің көрген азап-ақыретлеринің, қыйыншылықтарының босқа кетпегенин аңлаймыз. Көтерілістің қахарманларының өз ислеринің хақылығын, мийнеткеш халықтың бахыты үшін екенине көзи жетип, енди социалистлик революцияны беккемлеушілер, оны рауажландырушылар қатарына қосылғанын сеземіз.

* * *

Қасым Әуезов поэзиямызда да көрнекли орын тутады. Ол өз творчествосын халық поэзиясының стилінде дөреген әпиуайы поэзиялық шығармалардан баслаған еди. Оның поэзиялық шығармалары көбинесе „Айдын“ деген әдебий исми менен дағазаланды.

¹ История русской советской литературы* Т. 1. 1958 г.

Поэзияда „Сайлау мапазына“, „Мийнет“, „Бәхәр келди“, „Намыс күши“, „Куяш“ атлы лирикалық қосықтары, „Қазыу“ поэмасы менен көпшилікке мәлім. Оның буннан басқа да көп қосықтары болыуы керек, бірақ биз ол шығармаларға ийе емеспіз. Сонлықтан Қасым Әуезовтың поэзиясы тууралы пикир хәзирше қолда бар поэзиялық шығармалары тийкарында ғана жүргизиледи.

Қарақалпақстанда 1925—27 жыллары Советлерге; аўыллық, волостьлық, уездлік атқаруы комитетлерин сайлау мапазы болып өтті. Бірақ бул сайлауда жол қойылған біраз кәте хәм кемшиліклердің ақыбетинде бир қатар бай-кулаклар, эксплуататорлар Советлерге кирип алды. Сонлықтан 1927-жылы тағы сайлау мапазы болып, бундай молла-ийшанлардың, бай-феодал, кулаклардың Советлерге сайлануына бирқанша тыйым салынды. Бул коммунистлер менен комсомолецлердің аўылда алып барған күшли агитациялық иснің нәтийжеси еди.

Қасым Әуезовтың „Сайлау мапазына“ атлы агитациялық лирикасының лейтмотиви усы сайлау мапазы алдында Советлерге бай-феодал, кулак элементлерди жолатпауға шақырықтан ибарат. Ол көп ушырасатуғын 8—11 бууынлы төрт қатарлы қосық үлгиси менен жазылған.

Қасым Әуезов „Намыс күши“ қосығында өмирдің жаңа уақыя, жаңа картинасын жаңаша сүүретлеуге умтылады.

Дағаза болғанда,
Кел жарлы, кел-кел.
Азатлық алғанда,
Билимлі бол-бол.
Намыстан қаным,
Қайнады, тасты.
Билекти сыбандым,
Ғайратым асты.
...Сайладым анық,
Кеңестің жолын,
Беркитип туттым,
Ишилер қолын...

Қосық стили бойынша жаңа турмыстың, жаңаша сүүретлениуи сезиледи. Идеялық жақтан дәуірдің рухын реалы көрсетеди. Егер ол дәуір де сап жаңа жоқары идеялы агитациялық лирикаға айрықша зәрүр-

ликті, оны турмыс талап етип атырғанын есапқа алсақ, онда буның дәуір талабынан дөреген поэтикалық хауаз екени айқын сезиледи. Бул жағынан қарағанда дөрегеніне отыз жылдай уақыт болса да Қ. Әуезовтың „Куяш“ қосығы еле жаңа, қәдирин жойытпады.

Буның тийкаргы жаңалығы сонда: шайыр тәбияттың қандай кубылысын, фактын тема етип жазса да оның белгили бир жәмийеттеги, әсиресе өзи жасап атырған жәмийеттеги адамлар тәғдири менен үнлестиреди, ямаса сол адамлардың анау ямаса мынау типин көрсетиуі үшін жазады.

Шугласы, саўлаты тутып жаҳанды,
Көрсетип айнадай жерди-аспанды,
Шад етип бұл-бұлди, бағы-бостанды,
Қараса мұнайым жүзи Куяштын.

Жағымлы, жағымсыз, самаллар ескен,
Жаҳанға шадлықлы дағаза түскен,
Бағларда мың әлуан мийуелер пискен,
Хасла естен шықпас жазы Куяштын!

Қ. Әуезовтың „Куяш“ қосығындағы шадлы, куяштай тәсирли қызғын хауаз бул тек куяшты сүүретлеу емес; ал оның мысалында шайырдың өзи жасап атырған социалистлик ұатанына болған терең мухаббат сезими. Бул жәмийет тарийхында болған уллы өзгеристи сүүретлеуі болып табылады. Усы революцияшыл өзгеристің жеңиси, халыққа берген жемиси, бахыты, азатлығы „Куяш“ қосығында күшли поэтика менен сыпатланған.

Бул жеңис аңсатлық пенен болмады, шайыр айтқандай-ақ бул жолда көп ғана „Жағымлы, жағымсыз самаллар ести“, Октябрь жеңиси тек бизің Ұатанымызға емес, ал „Жаҳанға шадлықлы дағаза“ болды.

20-жыллардағы хәтте 30-жыллардың басындағы қарақалпақ совет лирикаларында ең жақсылары, тәсирли, күшли жазылғанлары сиясий лирикалар, агитациялық қосықлар болып келеди. Булардың арасында тәбият лирикалары арқалы социалистлик өмир, онда жасаушы жаңа адам образын ашыу аз ушырасады. Әлбетте, уақыяның турмыс картиналарының өзін баян етиуі, адам

¹ Қ. Әуезов „Жеңис хауазы“ № 1, 1936-жыл.

образын сүүретлеп баянлаудан, көре оны тәбият кубылыслары лирикасы, ой-сезимлери арқалы жүрек тары менен ашып бериү бираз қыйын хәм қоспалы, шайырдан көп излениүди талап ететугын ис. „Куяш“ қосығы бул жағынанда бақалы жаңа шығарма.

Сиясий, агитациялық лирикалар, революцияшыл уллы өзгерислер дәуири болған 20-жыллары оғада керекли, турмыс талабы екени мәлим. Шайырларымыздың қатнасын, идеялық позициясын революциялық хәрекетке тиккелей белгилеуши хәм массаны мобилизациялаушы күшли жауынгерлик қурал ретинде сиясий, агитациялық лирика өз хызметин өтти, елде усылай болып қала береді.

Қ. Әуезовтың жокарыда атап көрсетилген қосықларының көпшилиги усындай сиясий, агитациялық лирикалардан ибарат.

Қасым Әуезовтың қарақалпақ совет әдебиятында поэма жанрының пайда болуында да белгили үлесі бар. Буның мысалын „Женис хәуазы“ журналының № 5—6 саны, 11—13-бетлеринде дағазаланған „Қазыу“ поэмасынан көриүге болады.

Қарақалпақстанда социалистлик қурылыстың жеңип шығыуы халық хожалығына үлкен-үлкен өзгерислер киргизди. Соның бири тасқын суу молшылығына ерисиу, суу проблемасының инабатлы шешилиуи, қазыу, суудан пайдаланыу исиниң тәртипке келиуи, қол мийнетиниң усы ең ауыр формасының механизм күши менен ислениуи мийнеткеш дийханлар, қазыушылар ушын оғада уллы жеңиллик болды.

Бул исте көптең дыққатын аударған сиясий хожалық уақыясы аз суулы Қатты ағар, Кууаныш жарма, Қызкеткен, Кегейли каналларының сағасын бириктиретугын республикамыздағы ең үлкен ирригациялық қурылыс Қызкеткен каналының 1935-жыл 7-апрельде ашылыуы болды. Бул үлкен қурылысқа, ондағы социалистлик мийнет адамларын жырлауға қарақалпақ жазыушылары айрықша дыққат бөлди. Қарақалпақстан жазыушылар союзы өз уақтында „Қызкеткен“ деген үлкен топлам шығарыуға уйғарды.

Бул қурылысқа арнап Қ. Әуезов „Қазыу“ поэмасын жазса, Ж. Аймурзаев „Қызкеткен“, Д. Назбергенов „Саға“, басқа да жазыушылар көлемли поэзиялық шығармалар, гүрриң хәм очерклер дөрете баслады.

М. Горькийдин „Бизиң китапларымыздың тийкарғы темасы: жаңа адамды шөлкемлестириуши социалистлик мийнет яғный социалистлик мийнетти шөлкемлестириуши жаңа адам“¹ деп көрсеткениндей-ақ бул шығармаларда жаңа социалистлик мийнет адамы баслы роль атқарады. Олар жеке алып қаралмастан коллектив, шөлкемлескен қудиретли күш ретинде көрсетиледи.

„Қазыу“ социалистлик мийнет темасында дөретилген лирикалық поэма. Оның тийкарында лирикалық қахарман ретинде автор сөйлейди. Бирақ, ол өзиниң бастан кеширмелери емес, көбинесе жәмийеттеги өмирди, мийнеткеш халық массасының мийнеттеги ролин ашып береді. Лирикалық қахарман тек автордың өзи болмастан, „Қазыу“ деп аталатуғын тутас мийнет процесі, шөллеген халықты суу менен абат етиуши жаңа көп суулы Қызкеткен каналының өзи де лирикалық қахарман ретинде көзге түседі.

Берип шадам куяш кышлакка ажар,
Ғыжлады бәхәрги қазыудан хабар,
Абхорлар, сиз деген қымбатлы уақыт,
Келди турың, қазыу, болыпты таяр.
Жасарып бөрткенлер сәуит пе тал ма?
Таяр гүл ашпаға ерик хәм алма,
Қарсы алып бәхәрди хәмме тәбийғат,
Қазыудың қосығын күтти жап-салма.

Поэма усындай лирикалық көркем тәриплеуден басланады.

Поэмада шақырық, сүрен, публицистикалық, поэтикалық хәуаз көп. Бул жағдай дәуир рухынан дөреген шығарманың сол уақыт ушын агитациялық тәсиршеңлигин арттырады.

Поэманың диапазоны тар емес, ол өз ишине ендиги Қызкеткен қазыуының шадлы кеуилли ис екени, абат, мол суудың ийеси сол қазыушылар екенлиги, қазыу исин жеңиллететугын бурын болмаған жер қазыу машиналары, экскаваторлар ислеп атырғаны, мийнет, илим тийкарында исленип, инженер техниклер жәрдеми менен жеңиллесип атырғанын өз ишине алады. Бурынғы мийнеттен хәзирги мийнеттиң артықмашлығы поэтикалық антитезалар арқалы реаль сүүретленеди.

¹ М. Горький, О ли тературе. СП. Москва 1953. стр. 783.

Аталық, бийлердің күнәлері қара,
Қазыұшыға салды зор ауыр жара,
Олар деді: „қазыұ-жарлының иси“,
Суу беріу орнына алды көп пара.

Олар суу бермеді, берді тек мәлеел,
Ел басына түсті тау болып зәлеел,
Уайран болды қурып жаптардың бәрі,
Өспі гүл орнына бағларда шенгел.

Суу азабын өткен әсирде усылай шеккен қарақалпақтардың поэзиясынан суу тууралы шадлы қосықтар тауып оқыу қыйын. Қазыұ-мийнет, құрмет, даңқ, құждан иси болып шадлы жырланып атырғаны Октябрьдің жемиси.

Поэманың бастан-ақырында жаңа типтегі қазыұшышылардың, мұраптардың, инженер-техниктердің жанлы хәрекеті, халық массасының жигерлі қыймылы үлкен бір күшті көрсетіп шадлы хорға, келешекке қарай үлкен атланыстың музыкалы маршы сыяқлы сезім аңлатады. Мийнет табысына халық қууанышы, келешекке рухланыушылығы, халықтың мийнет атланысынан көтеріңкилігі көп орын алады.

Түргеліңіз! Жанлы Кегейлі, Чимбай,
Сіз күткен күн келді, бахыты қалай,
Ишин! Сууғарыңыз тап жеті жола,
Барлық шәллегенлер болсын кеулі жай.

Тахтакөпір, Қараөзек те түргелің!
Әспек кетті, енді шадланып күнің,
Суу сол, айдап тутың бозға партауға,
Жер ашың жаңадан ал, шалы егін!

Поэма социалистлик мийнет дабылына айланған усундай публицистикалық сүрән, поэтикалық шақырықтар менен жуумақланады. Өзинің стили жағынан да дәуірдің рухына сай көркемлеу құралларына ийе. Поэмада көп орын алған көркем эпитет, афоризмдер, публицистикалық поэтикада гейде құрғақ баянлаулар менен риторика, дәмдебелі шақырықтар да ретсіз орын алып кетеді. Бірақ ондағы тутас мазмундылық, көркемлік өзгешеліктер, жоқары идеялық Қ. Әуезовтың бул поэмасын өз дәуіріндегі қарақалпақ лиро-эпикалық поэзиясының унамлы үлгілері қатарына қосыуға жетерлік тийкар береді.

* * *

Халықтар дослығына садық, сол дослықты барған сайын беккемлеу үшін гүресіуші Қ. Әуезов қарақалпақ совет әдебиятын тууысқан халықтардың әдебияты менен байытыуға да үлкен үлес қосты. Ол өзі усы жұмысқа тиккелей актив қатнасып, әдебий шығармаларды аударыу иси менен шуғылланды.

Қ. Әуезовтың рус халқының өлмес әдебиет гәзийнесинен қарақалпақ тилине аударып, өзинің де қарақалпақ жазыушыларының да көп нәрселер үйрениуіне себепши болады. Ол А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романын аударып баслайды. Бул өлмес шығарманың „Татьянаның Онегинге жазған хаты“ бөлімін аударып, оны „Қызыл Қарақалпақстан“ газетаның 1936-жыл 9-декабрьдегі 282-санында жариялаған.

Жазыушының зайыбы Фатийма Әуезованың еске түсіриулері бойынша Қ. Әуезов 1935—1936-жыллары Москвада ислеген уақтарында Мәмлекетлик балалар баспасы менен үзликсіз байланыста болып, сол баспаның өтіннішине мууапық рус тилинен қарақалпақ тилине көп кітаптар аударған.

Қ. Әуезовтың аудармада үлкен мийнетинің бири пүткіл жер жүзине белгили француз халқының ұллы драматурги Мольердің „Скапеннің хийлесі“ комедиясын рус тилинен қарақалпақ тилине аударыуы болып есапланады. Буны жазыушы Москвадағы театр институтының сол уақтағы директоры А. Фурманованың сорауы бойынша аударған. Себеби сол институтта оқып атырған арнаулы Қарақалпақ студиясының студенттері үшін керек болған. Студенттер бул атақлы комедияның аудармасын қызғын қабыл алады хәм оғада үлкен көтеріңкилік пенен таярлап, ойнап шығады. Сол 1936-жылы аударылған бул комедия кейін ала Қарақалпақ мәмлекет театрының үзликсіз қоятуғын сүйикли репертуарына айналады.

Әлбетте бул өлмес шығарманы рус тилине аудармашылардың көп екені мәлим. Ең дәслеп оны 1752-жылы Василий Теплов, буннан кейін 1808-жылы Иван Смирнов дегендер рус тилине аударған. Хәзир бизің қолымызда П. Гнедичтің, И. Дарузестің аудармалары да бар¹. Биз булардың барлығын салыстырып көрдик

¹ Мольер „Полное собрание сочинений“, С.—Петербург, 1913, стр 127.

хәм Қ. Әуезовтың аудармасының тийкарынан И. Мещерский аудармасының 1913-жылы „Нева“ журналына қосымша шыққан төртінші томына жиберген¹ вариантына сәйкес келетуғынын анықладық.

Биз жазушының Пушкин шығармасы менен Мольерден ислеген аудармасын усы күннің әдебий аудармалар алдына қойып отырған талабына толық жууап береді деп айта алмаймыз, бул аудармалардың өз уақты ушын бақалы екенін айтып отырмыз. Пушкиннен аударманың көркемлік жақтан түпкі нұсқадан кемлігі, комедияның бір қатар жерлерінің қысқарғаны, айырым орынларында пикирлердің сулыу, жете берілмеулері сезиледі.

Бундай бір қатар кемшиліклерге қарамастан, усы аудармалардың өзі де қарақалпақ әдебиятына қосылған үлкен үлес болып, олар қарақалпақ халқының мәдениетінің, әдебиятының, искусствосының рауажланыуы, алға өрлеуі ушын хызмет етті. „Скапеннің хийлесі“ комедиясы театрымыздың өсиуіне үлкен тәсірін тийгизді. Халқымыз жақсы ойынды, жарамас ислер үстіннен болған өткір күлкін көріп, тамашақызығына батты.

* * *

Қ. Әуезовтың халық билимлендириу темасындағы мийнети муғаллим болуудан басланады. 1922-жылы Чимбайдағы интернат-мектептің директоры хәм муғаллим болып хызмет атқарады. Булар совет хукимети менен партиямыздың мийнеткеш халықтың, әсіресе жетім, жарлы балаларды билимлендириу жолындағы дәслепки илажлары еді. Буған ең сыналған тәжірийбелі адамлар тартылды. Өзбек Совет әдебиятының тийкарын салушы Хамза да усы уақлары Хожелиде интернат-мектептің директоры хәм муғаллим болып ислейтуғын еді.

Қ. Әуезов соң Чимбай округлік халық билимлендириу бөлімінің баслығы болып хызмет атқарады. Ал, 1924-жылдың декабринен 1925-жылдың июнь айына шекем қарақалпақ автономиялы областының областылық

¹ Мольер, Избранные комедий, Детгиз, М—Л. 1952, стр 401, перевод П. П. Гнедича.

Мольер, Сбор, соч, том 2, М. 1957, стр, 463 перевод Н. Дарузеса.

халық билимлендириу бөлімінің баслығы болып ислеп апарды.

Бирақ Қ. Әуезовтың халық билимлендириу, мәдениет майданындағы ислери жоқарыда көрсетілгенлер менен шекленбейді. Өз уақтының сезгир билимлі адамы қарақалпақ халқының мұтажларын жақсы көре биледи. Ол жазушы С. Мәжитов пенен бирге бирінші қарақалпақ алфавитін дүзеди. Оқу китаптарын шығаруға жәрдем береді. Қарақалпақ халқының жаңа туға баслаған баспа сөзін рауажландыруға актив қатнасады. 1924-жылдан шыға баслаған „Еркин қарақалпақ“ (хәзирги „Совет Қарақалпақстан“) газетаның бирінші редакторы болып ислейді. Бул жұмысты областылық атқару комитетінің председателілік уазыпасына қосымша ислесе де, берилип, ислеп, партиямыз тапсырмасын инабатлы атқарады.

Булардың барлығы Қ. Әуезовтың Қарақалпақстанда халық билимлендириу ислеріне актив қатнасушы, оны шөлкестіриушінің, қарақалпақ халқының жас баспа сөзін баслаушы хәм шөлкестіриушінің бири екенін көрсетеді.

„Таң нуры“ труппасынан басланып қарақалпақ мәлекет театры болуына, оның өсип, рауажланыуына хәм Москвада арнаулы театраль студия ашылып, театр ушын қәнигелер таярлауда да, Төрткүлде бирінші музыкалық училищенің ашылуында да Қасым Әуезовтың жетерлік үлесі бары мәлим.

Қ. Әуезов искусство хәм әдебиет жөнінде үлгили мийнетлер дәретиу менен бирге, қарақалпақстанда Совет қурылысы, социализм орнатуы, халқымыздың жәмийетлік рауажланыу мәселелеріне де нәзер салып, булар хәққында әдеуір мақалалар айырым китап жазған. Оның В. Варламов бенен бирге „Қарақалпақстанның 10 жылға толуы“ деген китабы хәм газета, журналларда жәрияланған көп мақалалары жоқарыдағы пикириміздің дәлилі бола алады. Бул мақалалардың хәм китаптың илим хәм тарих ушын әҳмийетли екені сөзсіз.

* * *

Белгили мәлекетлік ғайраткер, қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылардың бири, драматург, шайыр

халық билимлендириу іслерин актив шөлкемлестириу-
ши Қасым Әуезовтың тууылғанына быйыл 70 жыл тол-
ды. Жоқарыда айтылғанлардың барлығынан оның пар-
тиямыздың басшылығында совет хукиметин беккемлеу
ушын алдыңғы гүресши екенин, ҳәр тәреплеме талантлы
болып, қайсы участкада іслесе де партия, халық ісени-
мин толық ақлағанын көремиз.

Халқымыздың садық перзенти, коммунистлик пар-
тия тәрбиялап, шынықтырып жетилистарген искер бас-
шы, дөретиуши бизге көп әдебий мийрас қалдырды.
Ол мийраслар тек тарийх ушын ғана емес, ҳәзирги
әдебиятымыздың, искусствомыздың өсиуи, рауажла-
ныуы ушында әҳмийетли болып табылады.

Қасым Әуезовтың өлмес образы, үлгили іслери
халқымыздың ядында мәңги сақланады, қарақалпақ
халқы бундай перзентлери менен ылайықлы мақтана
алады.

*Н. Жапақов
Ә. Насруллаев*

Нөкис, 1967-жыл, март.

ПОЭЗИЯЛЫК ШЫҒАРМАЛАРЫ

САЙЛАҰ МАПАЗЫНА

Жарлы десе, кел дейтуғын төрине,
Жыйналыстың ғыжнап турған жерине,
Жарлыларды жақлайтуғын елине,
Сайлауынды бос өткермей бар жарлы.

Бул сайлауда жамайынды мықлап тут,
Ерик өзінде, қалай сайла солай ет,
Бирақ байды жолаттырмай қуға кет,
Сайлауынды өз қолыңа ал жарлы.

Жыйналыс ашылар жалауы қызыл,
Жарлылар топылың сайлауға дизил,
Ортада сөз болар жарлыға хәзлик,
Хәзлигинди ал қолыңа бар жарлы.

Ортада ойнайды жарлының өзи,
Сөз сөйлеуге ерки бар жарлының өзи,
Усы сайлау жарлыларға тең кези,
Сайлауыңа сөз сөйлеуге бар жарлы.

Сайлау ерки жарлылардан басланар,
Бай кулақтың сөзи босқа тасланар,
Жарлылардың тепериши сайланар,
Теперишти тез шығарың бар жарлы.

Сайлау мапазында жарлы қалмаңыз,
Аталық ийшанның сөзин алмаңыз.
Жарлы тилин алғандайдан сайлаңыз,
Жыйналыс тез сайлауға бар жарлы.

МИЙНЕТ

Женистин тууына қоллары жеткен,
Мийнет пенен қахарманлық көрсеткен,
Жәмлесип ис етип табыс дөреткен,
Дийханлар исине табыс мүбәрек.

Сөзи, иси бир-бирине сайма-сай,
Жүрек сүйген исин етеди бәржай,
Кемшиликти тез дүзетип айда хай,
Табыс тапқан дийхан жеңис мүбәрек.

Ауылыңа келди, бахыт кус қонды,
Хәзир анық билдің оң менен солды,
Қабын да, ураң да гәллеге толды,
Мол зүрәәт берген егис мүбәрек.

Бай, ийшан, моллалар езе алмас енди,
Азатсан, азатлық бәхәри келди,
Мийнеттин мийуасы оңлар өмирди,
Дийхан қолындағы жемис мүбәрек.

Дийқан қосылып тур өз жамайына,
Мийнет пенен бахыт табар жайына,
Мийнетин бахыт боп тийди пайыңа,
Табысларың, женислерің мүбәрек.

Дийхан мийнетинде батыр қахарман,
Ким мийнет батыры болса сол палуан,
Шайырың сиз ушын қосық шығарған,
Табысың бәрине тегис мүбәрек.

Мийнет еткен дийхан сизге хармасын,
Мийнетиннен жеңис алға қағласын,
Мийнет сазы араңызда жаңласын,
Жаңа табысларың жеңис, мүбәрек.

1935-жыл.

БӘХӘР КЕЛДИ

I

Ести мине сәуир жели,
Жанға жайлы тәуир жели,
Тоңды еритеди сели,
Көк гүркиреп бәхәр келди.

Хеш мақлукқа бермес азар,
Бәри түлеп бойын жазар,
Көкке қарай қолын созар,
Нур сәулели бәхәр келди.

Қуяш жайлап жерди, көкти,
Тоғайға, шөлге де жетти,
Тау, сайға да нурын төкти,
Бағларыма бәхәр келди.

Кимге керек болса жемис,
Берери көп қалма тегис,
Мийнет етип алып жеңиз,
Мол жемисли бәхәр келди.

Қыстан хеш белги қалмады,
Мысалы: дым қыс болмады,
Сыран өз басын жалмады,
Жайма шууақ бәхәр келди.

Қыс қырауы музға өтті,
Музда ақыры ерип кетти
Шадлық көкти гүркиретти,
Азат, мийнет егис келди.

Атызда қуяш нуры,
Оятады оны, буны,

Оған кимнің қызбас жоны,
Бәхәр нуры тегис келди.

Қыс алып кетти көрпесин,
Билген ғой тезирек келмесин,
Ислеменген—сол жемесин,
Ислегенге жемис келди.

Жер жамылып жасыл липас,
Сән береді ийне қалас,
Теңге жапырақ тартар ықлас,
Мийнет пенен жеңис келди.

Ырғалар бийдай даласы,
Жағымлы бүлбил намасы,
Тыңланар ашық наласы
Арқау менен ерис келди.

Ел шетіне келер атшөк,
Ауыл аралар өпепек.
Бир қус сайрар, бири гөк-гөк
Дауыслары сәхәр келди.

Кептерлер топарын дүзер.
Өзинше жәмлесип гезер,
Ашықларда зейни сезер,
Жайнап жаснар мәхәл келди.

Түсликтен киятыр газлар,
Үйреклер де бизде жазлар,
Қысып кеуилли қауазлар,
Жанлы-жанға бәхәр келди.

Қуслар табар өз мөканын,
Көлімнің келтирер сәнин,
Хәм ушырар палапанын,
Өнип-өсер мәхәл келди.

Көбиклесип дәрья тасып,
Еки жағасынан асып,
Каналларда толқынласып
Абхорлар—тур, бәхәр келди.

Салмаларда тартар ийрим,
Шад болады көріп кеулин,
Ишип көрің сууы шийрин,
Атызға жүр, бәхәр келди.

Хасыл жер бауырын ийер,
Жаңа, жасыл липас кийер,
Денеде қайнасын жигер
Жемис алар мәхәл келди.

Дийхан сазлап, әсбәб, белін,
Тез дүзетип атыз, шелин,
Керегинше егип егин,
Ийгиликли жұмыс келди.

Кәне, қозғалын бәрше дос,
Ат қос, өгиз қос, бәрін қос,
Ұақтында умтыл қалма бос,
Жаңаша қызғын ис келди.

Гүнде ағаштың өмири қысқа,
Машина келди атызға,
Усы уллы күш колхозда
Машиналы турмыс келди.

Мақпал көрпе жердің бети,
Тынық айна көлдің бети,
Жүзін жарқын көринеди
Елге жаңа турмыс берди.

Ерте егин еккенлерге,
Еки рет төккенлерге,
Хадал мийнет шеккенлерге,
Мардан, мардан ырыс келди.

Қурқултай уяға шебер,
Қайсы қуста пәрін төгер,
Ылақ-қозы көкке өрер,
Жан хәз етер мәхәл келди.

Айтар сөзим ул-қызларым,
Мийнет дүзер турмысларың,
Алға, алға жұмысларың,
Шадлы бахыт бәхәр келди.

1935-жыл

НАМЫС КҮШЛИ¹

Ишилер жамайы,
Теңдикти алғанда,
Еркинлик қауазға,
Дүнья толғанда,

Аталық, байлардан,
Дәуран тайғанда,
Кеңес айдыны,
Нурын жайғанда,

Ески әдетлер,
Азып турғанда,
Жаңа жол шығып,
Ғарлап урғанда.

Дағаза болғанда,
Кел жарлы кел-кел
Шауқымлар толғанда,
Билимлі бол-бол.

Шыдамай тыпырлап,
Мен намысландым,
Жүрегім қалқынды,
Алға тасландым.

Намыстан қаным,
Қайнады, тасты.

Билекти сыбандым,
Гайратым асты.

Көз аштым, қарадым,
Туұры жол сайлап,
Қара думаннан,
Шықпаға ойлап.

Сайладым анық,
Кеңестің жолын,
Беркитіп туттым,
Ишилер қолын.

Мектепке кирдим,
Билим алмаға,
Не ис болса да,
Билим менен қылмаға.

Намыс күшли,
Таймаспан жолымнан,
Боларман сондай,
Ис келер қолдан.

1934-жыл, Төрткүл.

¹ Қысқартылып жиберилип отыр.

ҚУЯШ

Айнымас, тууысқан еместе, қашық,
Жалтылдап қыздырған нуры қуяштың,
Бәнт еткен жүректі өзине ашық,
Суп-сулыу дөңгелек түри қуяштың.

Жайында мудары шанлы димары,
Шанлы димарына байлы жер шары,
Жайнаған жағымлы қызыллы, сары,
Алтын ба, гәуқар ма өзи қуяштың?

Нур жайып аспанда мудары тақ турып,
Таң атырып жер жақанды жақтырып,
Мың жола қарасаң туура зер берип,
Қасла жоқ жүзінде кири қуяштың.

Шағлатып, саулаты тутып жақанды,
Көрсетип айнадай жерди, аспанды,
Шад етип бүлбилди бағы бостанды,
Қараса мүләйим жүзи қуяштың.

Түннің қаң-қараңғы түнерип жайы,
Мейли көп болса да жулдызы айы.
Тап қәне дүньяда барма қеш тайы,
Тайсыз-теңсиз бар күндизи қуяштың.

Бийик-бийик таудан ағады селлер,
Нур алып қуяштан дәрья хәм көллер,
Әлуан-әлуан дөнип ашылар гүллер,
Бир күлип қараса көзи қуяштың.

Жағымлы-жағымлы самаллар ескен,
Жақанға шадлықлы дағаза түскен,
Бағларда мың әлуан мийуалар пискен,
Қасла естен шықпас жазы қуяштың.

Шайырлар қәлемин қолына алса,
Бар күшин күн-түни қосыққа салса,
Яки тилден он жыл айтажақ болса,
Айтып ада болмас сөзи қуяштың.

Январь—февраль 1936-жыл.
„Женис қауазы“ журналы.

КАЗЫҰ

1935-жылда Қарақалпақстандағы магистраль арна Қызкөткен каналының ашылуына бағышлайман.

1.

Аспанды тазартып жайнады бәхәр,
Шегинди таралып, қашты қыс хәм қар,
Қыздырып қуяштың жағымлы нуры,
Жер жүзине енди жаңадан димар.

Арқадан кеуилли самаллар есип,
Йош урып жүрекке талұас түсип,
Күткени қышлақтың сайланды күни,
Келди, шар тәрепке дағаза түсип.

Берип шаңлы қуяш қышлаққа ажар,
Ғыжлады бәхәрги қазыұдан хабар,
Абхорлар Сиз деген қымбатлы уақыт,
Келди қазыұ, турың, болыңыз таяр.

Жасарып бөрткенлер сәуитпе, талма?
Таяр гүл ашпаға ерик хәм алма,
Қарсы алып бәхәрди хәмме тәбият,
Қазыұдың қосығын күтти жап-салма.

Шарласып жайлауға шығар мал тууар,
Таяр атызларда үйиули нанбар,
Мураблар, шалыңыз қазыұ намасын,
Аяқтан сағаға, урың уллы жар.

Колхозшылар! Болыңыз, беллер сайлаңыз,
Жеңер күшли билек, бийик сазлаңыз,
Ударниклер! Шығың, түсиниз алға,
Қазыұға-қазыұға белди қайраңыз!

Комсомоллар! Шәпик ушып түргелиң,
Келиңиз қатарға! Хәмме дизилиң,
Бел, кепше, кетпенди алыңыз колға,
Уллы атланысқа сауашқа жүрин.

Күткен күнің келди сениң әй Чимбай,
Суұсызлықтан азап шектиң бир тынбай,
Суу ушын гүреске басланды сауаш,
Шығар әскер—белдарыңды айда хәй.

Әй, аяқшы—сууға мүтәж Қара-өзек,
Шектиң азап, мудар суу болып әспек.
Үмитли нур жайды бәхәрги қуяш,
Айда, бар егерде суу болса керек.

Тахтакөпир! Сен де аяқсаң баплан,
Деме—„мен де жер мол“—суу ушын тақлан.
Етпедиңбе писент суудың мазасын?
Шық! Баслап кел, шаққан сауашқа атлан.

Жерим ой деп сен мақтанба Кегейли,
Аңла ишки сырды ашып Кегейли,
Ой жер өзи жапсыз суу алды қашып,
Бас, умтыл суу ушын, сен деме „мейли“.

Жараснас қазыұға хеш ала-кула,
Суу деп талұас етер қатын хәм бала:
„Шөлледик, жеткериң суу бериң бизге“
Дауыслайды бағлар, қышлақ хәм дала.

Суу уллы бахытын, жап-жалпы—қазан,
Қазан толсын десең, сап шек аламан.
Райком, исполком баслаңыз жолды,
Жөнелтиң, белдарды әскерий—кәруан.

Түргел! Шағың келди, хәй Ауыл Совет,
Урың, шырпың! Ат шап, қымбатлы пурсат.

Қууала! Қазыұға байды, ийшанды,
Болмасын „қәтере, сыйласық“ әдет.

Урын белди, шабың шегіне урын,
Қазбай суу ишкеннің желкесін қыйың.
Желбегей, хайярдың, қашақтың бәрін,
Қууалаң! Қолына кепше, бел берің.

Ел өзи ел емес, тек суу менен ел,
Тек суу менен тағы гүлдер атыз шел,
Пахтакешлер! Сууды тилесең ерте,
Бәриңіз сауашқа бериңіз жедел.

Шапанның саулаты жийек хәм жаға,
Атты тайдырмайды жана, саз, таға,
Жаны, тәни менен мийнеткеш халық,
Дейди. „Бизге керек терең, кең саға“.

Қазыұшылар! Басың тауға сағаға,
Алға, алға! Алға барың жағаға.
Қол усласып топылыңыз сауашқа.
Суудың жолын ашып дарқан қылмаға.

Әмиүдәрья терең, шалқыған енли,
Ол есер, аумалы төкпели селли.
Сууы бар, азары зәхәрден бетер,
Дүньяда хеш дәрья болмас муншелли.

Қыйқан! Ылай сууы айдап арбасын,
Толтырып төгеди құмның хәммесін.
Пайзулланың¹, Қатты ағардың есигін
Бәйтлеген толтырып қайыр уймасын.

Қатты ағар, Пайзулла болыс бәндиуан,
Екеуіне тар болыпты кең жахан,
Алдаума? Қорлықпа? қысым, дөхмет пе?
Алды бәлент дийуал қайырдан қорған.

Бірден қатты жазаланып екеуі,
Хасла жоқ жазаның муғдар өлшеуі,

Қаплаган қалыңнан бақыллық думан,
Суу жоқ, көринеди қазыұдың ууы.

Жас-ғарры, көз тутып аяқта мәтдал,
Бұл кимнен? Мийримсиз дәрьядан жәнжел,
Хәкис жууап, „Сизге нәрсе бермеймен“
Тақат жоқ, қоллардан сирә түспес бел.

Қаза-қаза екі бойы бийік тау,
Абхорларма? Саға, суума, ким жалқау?
Пайзулла, Қатты ағар екеуін бірден,
Қазыұшы сизге—дос, оларға сиз—жау.

Хеш кашан, қазыұдан таймады хеш ким,
Жол бойынша қазды қазыұшылар жым,
Лийкин жантақ басты егиннің орнын,
Суу орнына жапты басты қуры құм.

Абхорлардың мудама бір ым-жымы,
Кашанда қазыұда бас тартты кими,
Күн-түни аянбай тер төгіп шаңда,
Бүгін жоқ олардың берерлік дымы.

Болды! Артық тақат қылмақ, болар кеш,
Көринбес қайырдан басқа үмит хеш,
Пайзулла, Қатты ағар—нағыз қас душпан,
Қойың қазыұшылар, келип алын өш!

Өш алмаға қараң хәмме жағаны,
Алданбаң, байқаңыз Әмиүдәрьяны.
Мураптар! Инженер, техниклер, келиң,
Излеңіз! Излеңіз жаңа сағаны!

Шалқып аққан енли, толқынлы дәрья,
Екі бойы қашы, жапты хәм қыя,
Қасақана сууы ақпас жөніне,
Сүймеген жағасын етеди зая.

Қәуипли! Айналмада жинли топылыс,
Топылыс жағада әжелли урыс,
Ылай суу гүмбирлеп тынбай топ атар,
Бузады жағаны оқлары—дегіш.

¹ Арнаның аты.

Дегиш тыңламайды жарды—жағаны,
Жайды, жағыс, ағыс, жапты сағаны.
Шаулайды айбатлы „жолды аш“ дейди,
Сабайды қуғалап уллы дәрьяны.

Қазыұшылар! Келиң сағаны сайлаң,
Кесің жау дегиштің жолдарын байлаң
Саға болсын беккем дегиштен күшли,
Хәм болсын сууға бай, тийкарлы ойлан.

Сагадан гәрезлик пйтсин бир жола,
Болсын суулы ауыл-қышлақ хәм дала,
Суу ишип, гүлленсин атызлар, шөллер,
Қайтып шабылмасын суусызлық сала.

Кәне! Сондай уллы сағаға саз жай,
Шәшме суу тәғдири мұдам қайнайды.
Қазыұшылар! Бир дауыстан бақырып,
Дейди „бул нийетке „Қыз кеткен“ қолай.

„Қыз кеткен“ бұрыннан қалған гөне из,
Бұнда сууға кеткен бий гүнабир қыз,
Ертекли болса да лийкин сууы жоқ,
Дәрьяның алдында бул да бүккен тиз.

Суу кәне! Жоқ, бар сууы дәрьяда,
Суу жоқ баска гөне жармыш-арнада,
Жолында телмирип күтсең де қырық жыл,
Өз-өзинен толып ақпас салма да.

Сууды алласынан сорады ийшан,
Дууаға қол жайып оқыйды қуран,
Қамшы ойнатса да беги хәм ханы.
Суу өзи атызға келдире? Қашан?!

Пристав, аталық бийлер не қылды?
Көп жер тутқан бай қулақлар не берди?
Таяқ, қамшы зорлық-сыйлық олардан,
„Қазыұ-қазыұшыларға, суу-бизге“ дейди.

Аталық, бийлердің күнлері қара,
Салдық қазыұшыларға зор ауыр жара,

Олар деди „қазыұ жарлының йси“,
Суу орнына алды асырып пара.

Олар суу бермеді, тек берди мәлел,
Ел басына түсти тау болып зәмел,
Уайран болды қурып жаптардың бәри,
Өсип гүл орнына бағларда шенгел.)

Қыз кеткен уллы жап, бұрыннан мийрас,
Онда суу орнына аққан қанлы жас,
Тарийхы белгили ата-бабаға,
Қырық жыл бойы хәмме абхорлар сырлас.

Батыл аңғарлары, сағасы ойран,
Еки гөне ыраш болама қорған?
Приставтан қалған әрманлы бир ис.
Жап па? Яки гөне бузык гөристан?

Қыйсық-қыйсық аңғар жатыр айналып,
Оннан солға, солдан оңға тауланып,
Жап ба? я аждарға-жыланның изи,
Арқа жаққа тартылады оралып.

Хан-жап, бул емес, мәзи қуры ат,
Мәзи ертеги бар, қуры бадабат,
Суу жоқ ултанында тек ғана шаң бар.
Көриң, мұннан қалай суу ағар аңсат?

Жағымлы еседі бәхәрги самал,
Тек ғана суу менен турмыс, дүнья-мал,
Суу-кәне? Жоқ! Бәри атау дәрьяда,
Гүллән қазыұшының басында қыял.

Сууды ким береді? Мәгер көл берер,
Бир берсе—сол совет тутқан жол берер,
Еркин мийнет пенен жаңа тәртипке,
Пәрманлап шешіуши урса бел берер.

Берер сууды қазыұ, азатлық, мийнет,
Бәрин, жүрек, билек хәм мийнет.
Қазыұшылар! Суудың бәри сиз ушын,
Айдаң! Айдаң келди сиз деген пұрсат.

Инженерлер! Айдан! Шекти қашырын,
Туура тартың, туура арқанды урың,
Саз ба, қум ба, қайыр, тақырма, тас па?
Бәрибир! Қарамаң бол! Өлше де берің!

Тартың сазлап жаңа сағаға план,
Усталар! Мураптар! Кельңиз шаққан,
Куйың дәруазаға цементти тасты,
Сазлаңыз сағаны, суу болсын рауан.

Аламан! Шек қашты ултанға алға,
Өткир қылыш белди алыңыз қолға,
Дегишпе, я Өгиз, суу ма жерсизлик,
Хә де! Қол усласып, басың қазыуға.

IV

Қазыу, уллы сауаш суу үшін бедел,
Суу жердің турмысы я оған әжел,
Не менен, суу түсер жөнге айдауға?
Қазыу-қазыу болар ким етсе жедел.

Абхорларға мәлим үмитли урыс,
Қатты жерди, қумды, тасты аударыс,
Орны аян Қарақалпақстанда—
Тең келмейди буған дүньяда хеш ис.

Жумыстан—жумыстың жүдә көп паркы,
Тең келмес қазыуға жумыс қызығы,
Кемешилик, балықшылық, мал бағыу,
Хеш биринің жетпес қазыуға нырқы.

Қазыуға жараспас зулымлық кәхәр,
Жарасар азатлық жағымлы бәхәр,
Қазыу парк етип өткен заманда,
Куллықта қазыуды атапты „зәхәр“.

Бүгінге тең келмес бұрынғы „мақал“,
Ким жалқау қазыуда сарын ақылы лал,
Қазыу бийкар емес, үмитли сауаш,
Кимлер жеңсе ашық табады қамал.

Бул гүрес, суу десен, тәгдирин шешер,
Дәрьядан гәрезли шынжырды кесер,
Азатлық, абатлық, шадлықтың басы,
Жерлерге суу берер, алтынлар шашар.

Әмиүдәрья суудың бир алтын кәни,
Сол алар ким қазса сазлап сағаны,
Жап қазыу—алтынлы кәнге жол салыу,
Ким салса сол жолды қалмас әрманы.

Қарақалпақстан биледи бәрин,
Биледи қазыудың парқың хәм жөнин.
Обком, ЦИК, Совнарком хәм Наркомзем,
Күни-түни айырмас дыққатын көзин.

Қазыуға олардың жүрегі урып,
Мийнеткеш халық үшін бүйрегі бурып,
Ақса азық, материал хәм инженер,
Не керек, бәряне таяр қол берер.

Күн-түни қайнайды олардың қаны,
Истин орайында олардың жаны,
„Қазыушыны қутқарамыз“ хәуазы,
Кууандырды қазыушыны дүньяны.

Деди олар „жапты машина қазса,
Қазыушы қутылса, басқа ис қылса,
Суу керекте текте сағаны ашып,
Жап толып аяққа ылай суу барса“.

Сүрен орынланды табылып билгиш,
Үмитлер, қыяллар қазыуда жүргіш.
Қутқарыудың бүгін уллы нызаны,
Қаз! Қаз! Шағла экскаватор, қазғыш.

Қазыуда ертеқ көп, тағы бар нақыл,
Хеш ким таба алған жоқ муындай ақыл,
Ат! Машина! Хәрлап атшы топырақты,
Ойылсын жер! Гөйе түскендей жасыл.

Қандай билгиш ойлап шығарған муны?
Жүрекке жағалы хәрлаған үни.

Қандай уста, қандай завод дүзеткен?
Жанға мәдет, тағы келтирер соны.

Қазыушылар! Әбден терең ур белди,
Кесен! Ойың терең, жарыңыз жерди,
Ылайлар пәлпәлlep ушсын аспанға,
Хә деңиз, шырпа-шырп сермеңиз қолды!

Ударниклер, теп тебикти өкше аш!
Қайтар ақыра! Жалтыратып ур талуас,
Болға бол! Балталап аудар тасларын,
Туұра қазың, туұра, қалмасын қыйқаш.

Курсан! қаман, жылдам жығың дәрьяны,
Хә, де! Бирден атың—шабың жағаны.
Мине суу! Қымбатлы бәри сап алтын,
Аш бөгетти, аш-аш, жаңа сағаны.

V

Женис! Шадлық! Келиң енди абхорлар,
Саға ашық, қарлап ағады суулар,
Аттан бұрын қашан жетти аяққа,
Қосық айтың! Дарқан суу деген жанлар.

Қаран! Хәй, суу күткен—мийнеткеш халық,
Мине суу қарлады, ойнайды халық.
Бүгін асты иске қырық жылғы қыял,
Қууаныңыз енди, жер болмас шаңлық.

Бәхәрги қуяштың нурлары жақты,
Суума яки жапқа сап алтын ақты,
Қазыушылар! Келиң уллы байрамға,
Суу шағлап абатлық дабылын қақты.

Қолхозшылар! Турың салмаға барың,
Қулақ ашық, суудың ағысын көрин,
Айдаң, қайда тутсаң ағады бул суу,
Тарқатың қумарды, жерди сууғарың.

Келиң енди хәй суу деген мураплар,
Толып ақты қараң сиз деген жаплар,

Туұра жоллаң сууды колхозға таман,
Суу мол, ал жаңлансын түрли әсбаплар.

Сууға кимлер душпан? Байлар, кулақлар,
Ийшан, молла хәм кәтқуда шунақлар,
Абхорлар! Олардың байлаң сағасын,
Питсин суудан хәмме қарам тамақлар.

Түргелиңиз! Жанлы Кегейли! Чимбай!
Сиз деген күн келди бахытлы қалай,
Ишин! Сууғарыңыз тап жети жола,
Бериң шөллегенге болсын кеули жай.

Тахтакөпир! Қара өзек түргелиң,
Әспек кетти енди шадланың, күлин,
Суу мол, айдаң, тугың бозға, партауға,
Жер ашық жаңадан, ал шалы егин.

Пахтакешлер айдаң! Сизлер қаяқта?
Алың сууды сағада хәм аяқта,
Жерниңизге қанша керек сууғарың,
Лийкин ерте бастан егиңиз пахта.

МТС лар! Жегиндер, айдаң насосты,
Қутқарың шығырдан хәмме колхозды,
Гернайлар бурқытып төксин сууларды,
Сууғарың атызды тағы да бозды.

Бағманлар! Шығыңыз, урыңыз арқан,
Сайлаң жерди, сазлаң шаңын қыябан.
Суу бар.Егиң алма, әнжириу, анар,
Болсын қышлақ, қала бағы хәм бостан.

Гүлбанлар! Келиңиз колхозға шаққан,
Жер сайлаң жетистик бул сәнли заман,
Егиң назбай, мақпал, қызыл гүллерди,
Бүлбил сайрап болсын қышлақ гүлистан,

Қолхозшылар истиң қашырман тауын,
Егиң бақша, ерте асқабақ, қауын,
Таза жай салыңыз, қазыңыз қауыз,
Алыңыз қой, ешки сыйырдан сауын.

Ұақыт келди сизге хәй Ауыл Совет,
Суу келди, ауылға қонды ол дәулет.
Түргел! Отыз еки тухымның бәрин,
Себиң, бирим-бирим нәубетпе-нәубет.

Комсомоллар! Шадлық сазын шалыңыз,
Ислеңиз, оқыңыз, алға барыңыз,
Суу бар, тағы басты жақтылық турмыс,
Сиз лениншил атқа ылайық болыңыз.

Палуанлар! Бапланың шығың ортаға,
Кең майданда қатты гүрес салмаға,
Көтериңиз бәлент Лениннің тууын,
Жамайы жоқ¹—жәмийетти құрмаға.

Туу көтерди тасып жеңис дүньяны,
Душпанларды басып суусыз салмаға,
Ауыл, қышлак, қала салып қызғынлы,
Дейди „хәмме исти жеңемиз тағы“.

Москва, 1935-жыл, сентябрь.

¹ Жамайы—классыз жәмийет деген мәнисте.

А. С. Пушкин

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫ

(„Евгений Онегин“ романынан үзінді)

Мен Сизге жазаман буннан да бетер,
Тағы да мен айта аларман нени?
Билсем енди Сизиң ықтыяр жетер,
Жек көрип жазаға тартсаңыз мени.
Лийкин Сиз бахытсыз пайыма мениң,
Аялап, бир баққайсыз жайыма мениң,
Қалайда қалдыра қоймассыз мени,
Сол келди басыма, ойыма мениң.
Индемейин дедим баста мен өзим,
Наның уятыма, хәк туура сөзим,
Хеш қашанда буны билмес едиңиз,
Қашан үмит етип сарғайттым жүзим.
Сийрек-сийреккене қалып аулақта,
Хәптеде бир жола ең жақсы уақта,
Хәуесбиз көрмеге, тыңлауға сизди,
Айтқан сөзинизди бизиң қыслақта.
Арзыу—хәуесимди мен былай дейин,
Көрисип Сиз бенен тағыда кейин,
Күн-түни бир нәрсе хәкқында ойлап,
Тағы да жаңадан ушырасқан шейин.
Хешкимди сүймейди, деседи сизди,
Көңилсизди бундай түпкирде сизге,
Бизше... асып кеткен хеш нәрсемиз жоқ,
Жүремиз шадланып тек ғана Сизге.
Мен Сизди хеш қашан билмес едим де,
Бул ашы азапты көрмеген едим де,
Не ушын келдиңиз түпкирге бизге,
Жанымнан жапа шектим, Сизди көрдим де.

Калай билсем де мен жай болар едим,
Жүректен тауып дос, яр болар едим,
Шын, ҳақыйкат туура жубайы болып,
Шын мийримли ана мен болар едим.

Басқа!... Жоқ дүньяда ҳеш кимге энди,
Мен бермеспен жүрегимди бил энди,
Билдим солай жазылыпты несийбем,
Ҳақыйкат сеники болмайын мен энди.
Болды гиреу барлық өмирим мениң,
Тек сени келсе деп қасыма мениң,
Билсем сени маған жиберген қудай,
Өлгенимше сенсең есимде мениң.
Қасыма сен мениң түсимде келдиң,
Ай болып жақтырып сәулелер бердиң,
Еритип жағымлы қарасың менен,
Жаныма жағымлы сөз қатып жүрдиң.
Бурында... жоқ, оны түс емес сездим,
Кирип келгениңди сол заман сездим,
Салқа түсип, бийхушылыққа жүз тутып,
Сол келген ойымды анық сен дедим.
Айтшы? Еситкеним дурыс емеспе,
Әстен сөйлескениң дурыс емеспе,
Мен бердим жәрдемди ғәрип-қәсерге,
Шүкирлер еткеним дурыс емеспе?
Толқынлы жаныма ҳәсиретлер салдың,
Сен емеспең? Келип ақылымды алдың,
Тастай қараңғыда жылт етип әстен,
Әдеп пенен бас жағымнан таялдың.
Сен емеспең? Маған шадлық сөз қатқан,
Сүйикли, үмитли сөзлерди айтқан,
Сен кимсең? Периштем дәрманымбысаң,
Яки нәкаспысаң, әрманға шатқан?
Мениң бундай гүманымды өзиң шеш,
Болса болып қалар булар бәри ҳеш,
Булай тәжирийбесиз жанды алдаған,
Өзгеше жазылған... оңбас ерте, кеш,
Солай болса—болсын! Тағдирим мениң,
Қайтпайман, беремен қолына сениң,
Төгип көз жасымды сениң алдыңда,
Интizarман қорғауына мен сениң!
Ойлап көр! Жалғызбан басқа киси жоқ,
Маған бунда түсингендей киси жоқ,

Индемей жоғалып кетпегим лазым,
Дәртим менен ҳеш кимнинде иси жоқ.
Мен күтемен сени, нәзер сал келип,
Жүректің үмитин жанландыр келип,
Яки үз, көрилген сол ауыр түсти,
Емес! Жолын тауып қыйна сен келип.
Тауысаман! Муны оқыу қорқыныш,
Уят, қатер менен қаттым қорқыныш,
Лийкин намысыңа бар, маған кейип?...
Соған өз өзимди шатаман тыныш...

Аударған А. Қасым.
„Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, 1936-жыл,
9-декабрь, № 282.

ТИЛЕК ЖОЛЫНДА

(БЕС ПЕРДЕЛИ ПЬЕСА)

1925-жыл.

ет
н.
ип
ия

ын
м-

кө-

ал-
ры

Сен
аң?

ҚАСЫМ-ӘУЕЗОВТЫҢ „Тилек жолында“ драмасында баслы
рольдерде атқарған „Таң нуры“ труппасының катнасыушыларының
бір группасы.

Жоқарғы қатарда - солдан оңға қарай: Исетуллаев Жумабай,
Пирназаров Жарылқасын, Сейитова Жумагүл, Сейтмамутов Тәжи-
ахмет, Ханназаров Хожамурат, Бекарысланов Қуұандық.

Екинши қатарда: Қыдырғиязов Еримбет, Бекмуратова Қурбан-
гүл, „Таң нуры“ труппасының баслығы, пьесаны сахналастырыушы
Қасымов З. Ф., Имамова Пердегүл, Сейитов Байғияз Төменги қатар-
да: Убайдуллаев Генжебай, Айымбетов Қаллы, Төремуратов Өте-
муратлар.

Төрткүл, 1927-жыл.

Ш
Л
т
Т
у
м
ж
қ
та
де
қа
ла
де
Ба
на

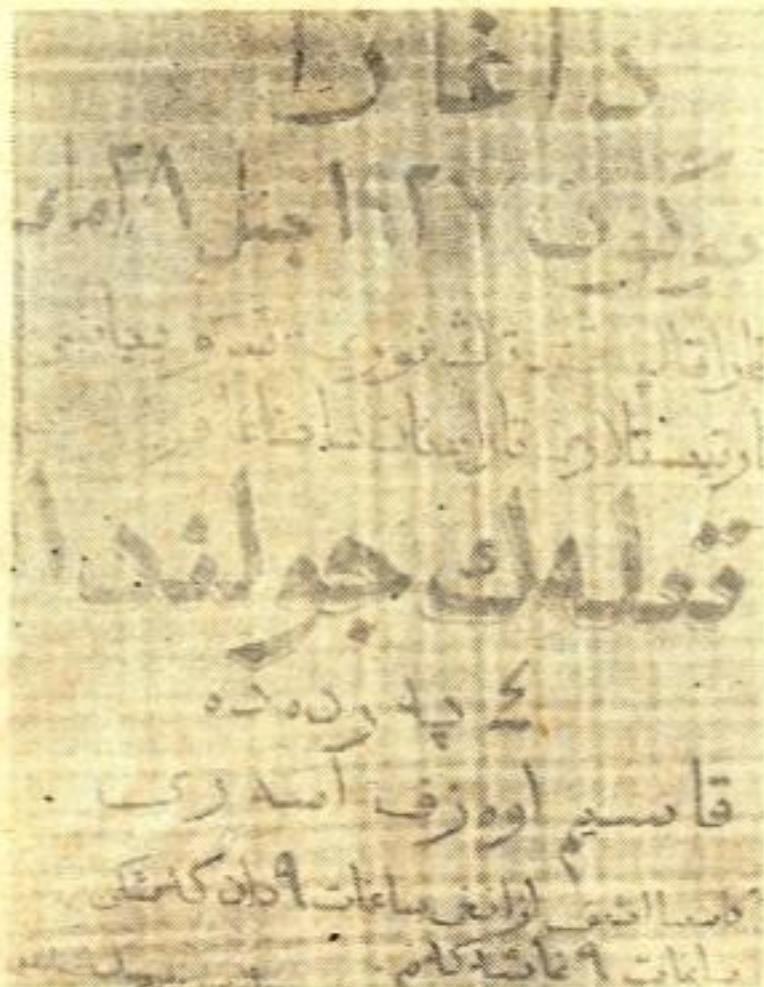
ТИЙКАРҒЫ ҚАТНАСЫҰШЫЛАРЫ:

Сәйеке: — қазыұшы, жарлы, батыр дийхан.
 Айназар: — қазыұшы
 Қосбергген — " —
 Кудияр — " —
 Сәрсен — " —
 Айтым дийхан
 Байжан — " —
 Шерман — " —
 Кабыл жарлы
 Айқан: — жарлы, жесир хаял
 Гүлжан: — Айқанның досты.
 Турым суұпы: — Жәдигөй, молласымақ адам.
 Дәулет { Салық
 Мәтжан { өндириушілер
 Мәдемин {
 Арзымбет: — волость
 Иният
 Ибрайым — " —
 Палуан — " —
 Жүсип: — ақсақал
 Тәжен: — " —
 Ибат — " —
 Бекман — " —
 Сапа: — Арзымбет волосттың хаткери
 Нурымбет: — волость хызметкери
 Қалмурат: — үлкен бай, Чимбайлы.
 Пристав: — Чимбай приставы
 Ийса: — пристав хаткери
 Ержан: — приставтың полиция начальниги

Өте: — Полиция
 Сержан — ақун
 Қулақмет: — ийшан
 Әдил: — прокурор
 Арзымбет — қазы
 Назар: — тергеуші
 Ақ патша солдатлары.
 Қызыл әскерлер.
 Жарлы дийханлар.

БИРИНШИ ПЕРДЕНИҢ ҚАТНАСЫҰШЫЛАРЫ

Айқан: — жарлы, жесир хаял
 Кабыл — қазыұшы дийхан
 Сәйеке: — " —
 Айназар — " —
 Қосбергген: — " —
 Турым: — суұпы-молла.
 Дәулет: — { салық
 Мәдемин: { өндириушілер.
 Мәтжан
 Жүсип — ақсақал

„Тилек жолында“ пьесасының койылыуы тууралы жазылган
1927-жылгы дагаза Афиша

ДАҒАЗ

Бүгін, 1927-жыл, 28 май, карақалпақ „Таң нуры“
труппасы артистлери тәрәпинен сахнаға қойылады:

ТИЛЕК ЖОЛЫНДА

Төрт пердеде, Қасым Әуезов эсери. Касса ашық
азанғы саат 9 дан кешки саат 6 ға шекем „Таң нуры“
труппасы баслығы

Зариф Касым улы.

БИРИНШИ ПЕРДЕ

1-көринис

(Ұақыяның басланған жери Есим жабының бойында, жесир қатын Айқанның үйі. 1916-жылдың июль айының ақыры. Есим жабына ылайлама қазыу шыққан болып, соның қазыушылары Айқанның үйіне қонып отырған болады.

Жаздың ыссы күнлерінде күндіз кисилер саялап, түнде дем алып жататуғын терис айуан, яки қара үйдің алдындағы шертек. Адамлар отыратуғын орын дизден бийикликте сыпа болып, үстине шыпта, кийизлер төселген, айуанда тек жазғы кийим-кеншеклери ғана қыстырылып турады. Жесир қатын Айқан қаллаштың үйі болса да, сыпайы көринис береді. Ылайлама қазыуда жүрген қазыушылар, қасында беллери 15 леген киси чай ишип сөйлесип отыр. Биразы келатыр. Шаршаған, арқаланған адамлар шығып, кирип жүр. Айқан хызмет етип жүреді).

Айназар — Япырмай жигитлер, ылайлама қазыу бул турысында өрбийтуғын емес, бурынғы уақытта Есимнің қазыушысының ол шети менен бул шетине көз жетпейтуғын емес пе? Қазир қарасаң шоп-шолақ. Аз адамға ис өне ме? Әйтеуір гибиртиклеу менен күн өткересең.

Қабыл — Бүгін бизиң ауыллардың шеги бир тақта қайырға түсип ийт қорлығын көрди, басқалар бир тебик қазбағанда, булар ең кеминде алты тебик етип қазды. Оған қарамай арық ақсақалдың жасауылы келип, болха-бол менен зингирледи, бийшараларды қамшылай-қамшылай арқасын тилим-тилим қылды, Арыухан, Өтәмбетлер териге түсип келе болмаса, истен шығып қалған

шығар. Бас дегенлери даладай қан. Хай қыйын болды аў.

Сәйеке — Үйи күйгир арық ақсақалдың жигити, ол қазыушыларды шетинен сыпыра сабайды, „бол-бол“! деп қазғанды да урады, қазбағанды да урады. Енди бул журтты қырса да, мына ғана қазыушысы менен гөрге де бара алмайды.

Айназар — Ылайлама басланғалы бүгін жети күн болды, еле қара көримнен асқан жоқ. Усы ғана қазыушы менен бул ылайламаны неше күнде қазып болар екенбиз?!

Қабыл — Айназар сен соны айтасаң, еле бираз белдарлар қайтып атырғанда қайда жүрсең.

Сәйеке — Болыстың жигитине 6 манат берсем, мен де қайтар едим.

Қабыл — 6 манат емес, қайтқанлар 3 манат-ақ берип кеткен.

Айназар — Бай-бай заманың қурғай. Қолында дәскеси бар, атызында егини бар кисилер өмиринде қазыу қазар ма? Олар сол 3 манат, 6 манаттан береді де жатып алады. Сениң менен мен еки ғана қыйтақ жүуери ушын жаптың ултанында ылай көтеремиз. Дурысында бул қазыу сол ылғый 3 манат ғана таба алатуғындардики болып шықты. Енди суу ишер мәхәл де сол қазыу қазбағанлар бизге хожайын болып шыға келеді.

Қабыл — Айназар сениң есиң бар ма, жоқ па? Мынау жүрген ақсақал болысларың аман болса, ел гүмансыз қурайды. Арпа, бийдай сууғарылмай қуурап қалды. Жоңышқа былтырдан бери сууғарылмаған соң дәнлемей қалды. Жүуери, тары егиске кешигиңкиреп келген суу менен таласып тармасып хәр ким жүуери, тары еккен болды. Хәзир де солардың үстин суу баспай қалып отыр. Ал енди егин қуурады ма, халықпосып Уатаннан бийзар болмай қайтеди. Әспек қылып суу апараман дейди. Пул қылып кисесин толтырды. Қызкеткеннің қазыуы деди, кисеси толды. Ылайлама дейди, мында қуртып атыр.

Усы биз қазып жүрген Есимнің ылайламасы бизге суу жеткеріу ушын дейсең бе? Түк олай емес, бул қазыу кәтқудалардың қалтасына ақша түсириу ушын. Әмелдарлардың бул қылығы куда қәлесе басына жетер еле.

Сәйеке — Ырас, ырас, гәлтиң қадалы сол, олар бә-

хәрги қазыуды да жеп куртты. Бәхәрдеги қазыу оңбаған соң ылайламасы онсын ба? Буны да барынша жеп атыр.

Айқан — Япырмай, усы барлық елде де солайма екен? Әлле қандай?

Сәйеке — Уай несин сорайсаң? бизиң бир әмекилеримиз нәупир болысында дийханшылық етип еди. Суу келмей егинлери қуурап қалып қайтып келди. Хәзир хәрне барын сатыстырып, Төрткүл — Шораханға көшейин деп отыр. Ал енди соның айтыуына қарағанда да усы әдет, усы пеше Көккөл болысының ели суусызлықтан посып кеткен. Хәзир қайда қарасаң да көзиң жылау көреді.

Айназар — Сен оны айтасаң, ана отырған мениң жийеним, Бесжап болысынан жоқарыға көшип баратыр, мени көрип кетиуге келген. Оның айтыуына қарағанда Кегейлинің Чимбайдан төмени батыл болып суу келмей қалған. Елинің көбиси дәрьяның ар жағына көшип атыр екен. Ал суу азлықтан келди дейсең бе. Соның бәрин Палұан болыс жеп куртқан.

Сәйеке — Усы бизиң Чимбай уездиндегиниң бәри де тегис, хеш жер де оңып отырған жоқ.

Айназар — Үйи күйгир. Болыс, ақсақаллар сайлаудағы елиуликлерге шашқан пулын тәсил менен елден қайтарып...

Сәйеке — Хә... елиулик пенен мурабында болысынан қалыса қоймас. Олар да елди жеуди хеш кимнен үйренбейди.

Айназар — Елиулик пенен мураб па? Олар сол бар тапқанын арық ақсақалдың аузына тығып атыр. Соған жақсы атлы болыуды тилейди.

Сәйеке — Үүх... Хей заман... заман... Не деген жәбир, не деген зулым. Кудайдың қылғаны дейин десең, қыянаттың көбин көремиз де турамыз, адамлардан десең, оларға тек дейтуғын жан жоқ. Бул заманда әмелдар болса, ол кудай болғаны. Мурнын аспанға көтерип, гәрип-қәсерди атқа бастырып сабайды. Қара басының қарны тоқ болса болғаны, басқаны ийтке теңгермейди.

Айназар — Ырас, зордың заманыдағы.

Айқан — Усы айтып отырғанларыңыздың бәри дурыс. Бағанағыдан бери сизлердің сөзиңиз тап мениң басымдағыдан айырманыз жоқлығын билдиреди. Бизлер усы ауылда үш-төрт үй жарлы бармыз. Мынау бизиң

бай кайнағамыз Пиримбай ауқатлыман дейди де салықты, қазыу-қлшы усаған мийнетлерди бизге жүклеп қарайды да отырады. Соны ақсақалға, елиуликке айтсаң, ылпылдатып, жылпылдатып панайына жолатпайды.

Сәйеке — Уай-уай... Сен мынау ақсақал менен елиуликти ғана айтасаң. Басқалары оннан да бетер, жылаған, сықлағанның дадына жетсе, заман усындай болармеди? Биз болыс, арық ақсақал, ел кәтқудаларының жәбирине, қыянатына шыдамай, биз хәкимге томалақ арза дейсең бе? Қол қойған дейсең бе? Бәрин неше жола бердик хәм ауыз бенен де айттық. Бир биз емес, Чимбай оязындағы болыстың пухарасының бәри де солай етті. Лийкин нәтийжеге келгенде сөгис еситип қамалып та қалдық. Айналып келгенде болыс ақсақалларға жаман атлы көринип, сорымыз қурайды. Енди бизди айбы қәдем, ата бийзар дейди. Қәйтесен? Булардың баслап хәкими жебир, хәкими залым!

Айназар — Ауа, ауа... Булар сол оязға еликлеп жүр.

Қосберген. Уах...ха...х...еликлеп жүр.

Сәйеке — Тап өзинен бетер болып жүр.

Айназар. — Болыс, ақсақал ояздың шәкирти уах, ха, ха!

Қосберген — Ха, хах!

Хәмме — Хах, ха, ха!

Айназар — Онбир болыстың қулағын бир бураса өлгенин билмейди. Уах, ха, ха.

Хәмме — Уах, ха, ха...

Сәйеке. Айназар берекет тап, сондай етип отырсаң ақыр.

Айназар. Хәй ағайинлер, күлкиден айырылмағаймыз.

Сәйеке — Бир қосық, тыңлағымда келип кетти, Қосберген иним, дуұтарынды алып бир-еки нама қашырып жиберсеңо... Шаршағанымыз шығып кетсин.

Айназар — Хә... Солай ет жийеним, қосық еситпегенимизге де көп уақыт болып кетти. (Қосберген қазықтағы дуұтарды алады)

Сәйеке — Жийеним „Қыз кеткенди“ айтшы.

Айназар — „Адыңнан“ ды айтсын да. Япырмай. Мен бир нәрсеге хайранман, усы жыллары елде қосық айтыу азайып баратыр.

Қабыл — Ел посып атырғанда қосықты ким айтсын.

Қосберген — бир дуұтарды азырақ сазлайын көптен бери айтқаным жок еди.

Айназар — Хә хешнәрсе болмас, айта берсеңа, хә деп жибер. (Қосберген дуұтарды шертип қосық айтады).

Дийханлар қосын жеге алмай,
Жүуерисин еге алмай,
Жапларынан суу табылмай,
Бир шөлистан заман болды.
Хәкимлер де салды палды,
Көп болысқа қағаз салды,
Қызкеткеннен саға алды,
Суу келмеги гүман болды.

Сәйеке — Ырас-ау, ырас-ау, мына суу келмеу себепли елде хәзир Уатаннан айрылуы қайғысы бар. Қосық түуе журттың көби жылап жүр.

(Турым сууы киреди).

Турым — Кой хә (кирип келип) Бәдбақ нағлати. Шайтанның ешеги. Журтлардың шөл болғаны усындайлардың кәсапатынан. Жоғал Хә, бәдбақ (хәсасын көтерип умтылады).

Сәйеке — Таксыр, тиледик, тиймеңиз, кояр енди. Туу...

Турым сууы — Халайық! Кудайталаның азабына ушырап, елден күй тартылды. Қулақмет ийшанымыз молла-иймамлардың өтиниуи бойынша елден садақа жыйнап, жети өгиз алып, Есимнің сағасында шалып, қанын ағызсақ дәриушана жасасақ, ийшалла бәле қайтар, алла тағала кәхәрин қайтарып суу нәуфир болар деп еди. Соған садақа жыйнап жүрмен. Садақаны тапқанлар 3 болмаса бир манаттан берсе болады.

Сәйеке — Биз де еситип едик, бирақ бул қазыушыларда не болсын. Хәр не тапқанымызды беремиз!

Турым сууы — Хә... „Садақа бәлени кайтарар“ деген, көптен қалмассыз.

Сәйеке — Әлбетте, қала алмаймыз. Кәне әмекилер. Барыңыз болса бериндер.

Хәмме — Мә, мә! — пул жыйнап береді. Дәриушана кашан болады?

Турым сууы — Алдымыздағы жумада. Аумийин деңиз. Ел абат, бәле-када жырақ болсын. Аулақ бар! (кетеди).

Айназар — Кап, куйысқанға қыстырылған тезектей болып, бул да, қалмады аў, бир жағымыздан.

Хәмме — Ұах, ха, ха...

Айназар — Хәр белдардан үш манаттан, кисиге кетип турса, ийшанның кәраматы, мешиттиң меҳрибанына тығылып шыға алмай қалар.

Хәмме — Ұах, ха, ха...

Сәйеке — Бәле, Айназар сениң қууақылығың бәр-ха қалмайды аў.

Айназар — Дәртли жигитпиз. Күлки менен кеуил хошламай қәйтемиз. Қәне қулақтың кири ашылсын, бир шағласана иним.

Косберген — Япырмай зәррем қалмады.

Айназар — Ұай... Олар сол бирдей тилемсиреп, жөги... Солар қол жайып тилегенин қойса, биз адам болар едик. Айт иним.

Косберген — Жарақлары кетпен, балта,

Азықлары қалта-қалта,

Тақан салып насыбай ата,

Ел қазыуға рауан болды.

(Дәулет келеди)

Дәулет — Ассалаума алейкум!

Хәмме — (Дәулетке қарап) Ұалайкум, хә Дәулет аға кел, кел! Сау-саламат барсызба? Жоқары шығын.

Дәулет — Тәңириниң ғазабы болды, ийттей үрип сөзди узайтпай 8 манатты сана буюққа, мына квитанция ойыншық емес, тоқтаусыз төлейсиз, төлейсиз!

Сәйеке — (Көтериле берип) Дәулет! Сен қутырдың ба? Биз саған ийт болдық па? Биз ийт болсақ сен ким-сен?

Дәулет — Мен киммен? Танымайсаң ба? Аш көзінди!

Сәйеке — Сен бе? Ақсақалдың изине ерген жалпылдағысаң, залым хәкіметке арқа берип, елди бәры жоғынан айырыушы жалмауызсаң, билдин бе?

Дәулет — Хау, мынау атаңа нәлет не дейди? Сен бир тексеріушимисең? Ал мен жалмауыз, не қыласаң?

Сәйеке — Хәш нәрсе қылмайман, қәйтип аласаң? Алшы!

Дәулет — Бүйтип аламан, түс алды ма жүр ақсақалға (қамшы менен сабайды, Қабыл, Айназарлар қолына асылса, оларды да урады) түс алдыма айдайман!

Сәйеке — Айдай алмайсаң Дәулет! (жабылып түй-гишлеп шығарып жибереди Қайтып келип, — тым-тырыс отырған соң.) — Биз түсинбедик буларға. Көре-биле отырып, қылып оғырғаны мынау, бийинсап, мийиримшапаат қайда? Жыласаң көзине кум дейди. Тилесең де, жыласаң да қырыл дейди. Енди қырылуға да аз қалды.

Қабыл — Барыңа, жоғына қарайтуғын күн болар ма екен?

Сәйеке — Бай-бай, бай, бул хәкімет пейлинен табар аў, тентекке тыйым жоқ, жерменлер не десе, сол япырмай, бул не деген сумлық, бул не аламан?

Қабыл — Тәубе, қудайым, бул қорлықтан қутылар күнлер боларма екен. Еки жыл болды, жоңышқа тұқымға пул алып, оның қарызын төлей алмадық, оны да сорап жүр дейди, енди мынау салығы.

Сәйеке — Ұай-уай, ойлап-ойлап қарасам биз хәзир де кул болып қалғанбыз, аяқ қолымыз байлаулы, ықтыяр жоқ, егер ықтыярымыз болса, усы қазыуды хәмеге қаздыртар едим, мундай хәкімлер орнына, 500 адам қазған бир хорлық ғой.

(Мәдемин келеди)

Мәдемин — Хә, ортаңыз толсын.

Сәйеке — Ассалаума алейкум, келиңиз.

Мәдемин — Амансызларма?

Сәйеке — Шүкир, жол болсын?

Мәдемин — Бәриң де мунда екенсизлер. Сөз мынау: Бәхәрдеги Қалмурат байдан жоңышқа тухымға алған пулларыңыз есиңизде ме?

Сәйеке — Ауа.

Мәдемин — Соны неге бермейсизлер? Қазының алдында егин писиуден беремен, — деген тил хатыңызды ұмыттыңыз ба?

Хәмме бирден. — Хау, япырмай, хим!

Айназар — Жоқ ұмытпадық, жоңышқаларымыз суу ишпей, қаусап қалды. Биз қәйтейик.

Мәдемин — Хә... Әйтеуір есиңизде болса жетер.

Енди мениң сөзимди тыңлап тура қалыңыз. Қалмурат бай сол жоңышқа тухымды ел бермейди, мен зәлелде қалдым, деп пристав хәкимге арыз берген. Пристав хәким болысқа „қайтсенде сол жоңышқа тухымды өндирип бер“ деп пәрман шығарған. Сол пәрманға мууапық Қалмурат бай болысқа келип, оның ақсақалларын сол жоңышқа тухымды өндириуге буйрық алды. Мен хәзир де соның ақсақалдың буйрығы менен жыйнап жүрмен. Жыйнағанда қазы хатқа мууапық тухымлары бар кисиден бир батпанның үстине ярым батпан қосып, өсими менен алынады. Егерде жоңышқа тухым болмаса сол хаттың ишинде аты айтылып гиреуге қойылған: мүлик, көлик, жер, үй, өгиз, ешек қусаған нәрселери тартып алынады. Сизлердің қазы хатларыңызда ат пенен ешек көрсетилген. Мен соны алып кетемен.

Сәйеке—Бай аға. Сабыр етиңиз. Суудың жайы мынау, елдің жайы мынау. Журтты қыратуғын болмасаңыз быйылша тура турууыңыз керек ғой. Жай-жағдай белгили емес пе?

Айназар—Солай болсын.

Мәдемин—Берген қазы хаттан танасаң ба? Алып болып, бериу хош жақпай ма?

Сәйеке—Хат бергеннен танбаймыз, бірақ сиз, Мәдемин хожа, сөзге түсинип алсаңшы.

Мәдемин:—Түсингенде, түсинбегенде хеш нәрсе қыла алмайсаң. Сизлердики сол баяғы хәкимнің буйрығына дейинги гөне сөзлер. Ол енди пәтиуасыз.

Сәйеке—Ең болмаса гүзге дейин мәулет берин.

Мәдемин—Сөзди қысқартың. Мен аламан, кетемен. Жоңышқа тухымды төлеп қазы хатыңызды аласыз, ат кайтарылар, болмаса алмадым деп ант ишин. Басқа сөздің кереги жоқ.

Сәйеке—Бул сүтхорлық инсапсызлық ғой!

Айназар—Биз бере алмаймыз (бақырып) қырыламыз ба енди?!

Сәйеке—Әлбетте, бере алмаймыз. Ақсақал менен болыстың буйрығы болмай жанымызды алсаң да, хәзир беретуғын жағдайымыз жоқ.

(Елиулик Мәтжан кирип келеди)

Мәтжан—Ассалаума әлейкум!—Хә ортаңыз толсын. Бул не шауқым.

Мәдемин—Әликум, Мәтжан елиулик келиңиз. Сәйеке—Елиулик аға келиңиз.

Айназар—Келиңиз аға.

Мәдемин—Мәтжан елиулик, егер сен келмегенде, мынау пир урғанлардың мени әнтек-тәнтек қылып, бай ағамнан алған жоңышқа тухымды бермей, қууайын деп отыр еди. Мыналардың түри жаман.

Мәтжан—Басқаны қууса да, сен қууалмас. Бай ағамды ким қуусын. Қалмурат бай пухараға қараса жаным дер. Оның халыққа қайырқом екенни ұмытпаймыз.

Сәйеке—Елиулик аға. Сен ойлағандай Қалмурат бай елге қарасатуғын шығар. Бизинше ол алдап, пухаралардың тилинен хат алып бизди өзине қул қылып болды.

Мәдемин.—Алдап қул дейди, недейсең? Бай ағамның саған албыраған уақта қарызға ақша берип, қарасқаны жазығыма? Мына хатты қазының алдында сеннен урып алдыма? Өзин жаздырып бергенің өтирикпе? Тыңла мынаны (Койнынан хатты алып)

Тарийхий хижриниң үш жүз отыз биринши жылы шауал айының 12 күни еди ким, Есим болыс, төрт ауыл пухарасы Сәйеке Дилим улы орта бойлы, қой көзлі, қарапәрең, шок сақаллы, 35 жасар қарақалпақ Есим қазысы нәзиринде Қалмурат байдан 3 батпан жоңышқа тухым бериу шәрти менен 30 манат нақ пул алғанлығын ықрар әйледи. Уа оның берген ықрары дурыс болған әхлийде бул жұмлеге ким жоңышқа тухымның биринши орымынан 3 батпан тухымын 3 ярым батпан етип ярым батпан өсими менен бериуге. Егерде биринши орақтан бере алмасам бир ат, бир ешегимди Қалмурат алыуға ҳақылы, өзиниң қәлеген уақтында деп:

Дилим уғлы тамға салды.

Усының дурыслығына Есим болыс қазысы Арзымбет Дәуеке улы мөримди бастым*.

—Мине, бул тил хатты ким берди? Сәйеке ме? Бәриңнің де хатың бар. Алғанда жақсы, бериу жақпайды хә!...

Сәйеке—Мәдемин, сен қызық екенсең, биз бир алмадық деп танып отырмыз ба? Мен танбайман.

Мәдемиҥ — Бәрәкелла атаңа рәхмет, танбасаң ат пенен ешекти Биз алдық... макулма?

(Отырғанлардың бәри қапа болып төмен қарап, ойланып отырып қалады).

Мәтжан — Хә бәле, мениңше бул ис питти енди, қазы хаттан ким тана алсын. Хәк шәрият өзи айырады. қазы хаттан танған адам диннен шығады, түрмеге түседі. Бул тууралы еки сөз болмайды.

Мәдемин — Ауа, елиулик, әлбетте еки сөз болмайды. „Қазы хаттан танған кәпир“ — деп ийшан хәзиретлер айтады.

Мәтжан — Бул питти, енди мен жумысымды айтайын. Мениң жумысым жүдә үлкен, жүдә қыстау. Тап Николай ақ патша хәзиретиниң өз аузынан шыққан буйрығы.

Мәдемин — Хау, ақ патшаның атын айтқанда орнынан турып отыру керек.

(Хәмме турып отырады).

Мәтжан — Патша ағзам хәзиретлериниң пәрманына мууапық хұрметли пристав хәким болысларға қатты түрде буйрық жасаған, хәр болыстан 5 адам мәрдиқар беремиз деп, болыслар ақсақалларға буйырған, ақсақал бүгин маған буйырды, ақсақал „хәр жети үйге бир кисн тауып бер!“ деп маған буйырды. Мен сизлерге буйыраман жети адам жәбдиллесип бир жас жигит шығарың. Үй басына жүз манаттан шығарып адам жаллаң, адам таба алмаған кисиниң өз басы барады. Үш күн сүриктен қалдырмайсызлар.

Сәйеке — Астапуралла... енди қәйтемиз?

Қабыл — Бу, не деген сумлық?!

Айқан — Уай-уай, бул не деген сумлық еди?!

Мәтжан — Айқан сен тилиңди тартып қапылта бермей, өзиңе бек болып отыр, адамларды қорқыта берме!

Айқан — Мен сорлы жүз сомды қайдан табаман? Айланып келип мениң жалғыз балама қәуип болды ау. Кәйтейин... (жылайды).

Мәтжан — Хау, Айқан қой деймен саған, халықтың хұрресин ушырма!

Сәйеке — Айқан дурыс айтады, жүз сомды ол қайдан табады, ертең оның баласы илинетуғыны ырас, жасырасаң ба?

Мәтжан — Сәйеке, сен ырас қарғысқа ушыраған,

пир қаққан екенсең. Аузыңа беккем болып, тегіңе отыра берсеңши!

Сәйеке — Журтты жалғзынан айырып қалай шыдайсаң?!

Мәдемин — Ашта ақыл болмайды деген ырас. Булардан ақыл кеткен. Жөнди-жосақты билмей, халаланы сала береді. Буларды тыйып қойыу керек.

Мәтжан — Булардың көзин орнына саламан.

Мәдемин — Ал, онда мен жүремен. Маған бир бала ат пенен ешеклерди Пиримбайдың жайына алып барсын.

Сәйеке — Биз ат пенен ешеклерди бере алмаймыз. Қәйтсе де гүзге дейин турасаң.

Мәдемин — Бир күнде турмайман, хәзир аламан.

Сәйеке — Бизде бир ууыс тақаннан басқа нәрсе жоқ. Қәйтип аласаң? Бермеймиз.

Мәтжан — Мине, бүйтип аламан! (Қамшы менен екеулеп Сәйекени сабайды, жағасынан есикке сүйреп) түс алдыма! Жүр былай, тапқан екенсең ақмақты!

Сәйеке — Зорлық пенен урып аласыз ба? (жағаласып) Залым, жалмауыз!

(Ақсақал менен Дәулет келеді).

Жүсип (ақсақал) — Бул не шауқым, бул не жәнжел, Сәйекениң жүрген жери жәнжел, атаңа нәлет Сәйеке қутырдың ба? Бизниң Дәулетти кууыпсаң (Сәйеке тоқтайды)

Сәйеке — Менде гүна жоқ, мына жалмауызлар!

Жүсип — Салықты неге бермейсең?

Сәйеке — Немизди аласыз?

Жүсип — Бермейсиз бе?

Сәйеке — Нәрсем жоқ болса не беремен!

Жүсип — Жерден қазсаң да табасаң!

Сәйеке — Табатуғын нәрсе жоқ.

Мәдемин — Ат пенен ешек бизики. Ол қазы хаттағы нәрсе.

Жүсип — Ешек-доңыз (қамшысын көтерип) мине, мынау таптырады саған. Айда Дәулет буларды (урып айдай баслайды).

Сәйеке — Уай өлтирди, қазыушы болсаң кел, ур... ур... бас...

Жүсип — Бермейсең бе? Үйи күйгир доңыз...

Сәйеке — Қолыңнан келгенин аяма...

Қабыл — Хау, Қосберген, бас... ур...

Айназар — Кел ға, қазыушы болсаң кел ға!!!... (төбелес көтеріліп, үйдегі отырған қазыушылар хәм даладан көп адамлар жууырып келип, ақсақал, елиулик, Мәдемин хәм Дәулетке жабылып урып, жығып сабайды. Сахнада сулатып қалдырып қазыушылар қашып кетип атырғанда перде түседі).

Перде

ЕКИНШИ ПЕРДЕДЕ КАТНАСЫҰШЫЛАР:

1. Арзымбет — болыс.
  2. Сапа — хатшысы.
  3. Нурымбет — болыстың жигити.
  4. Кудияр — жарлы дийхан, арзашы.
  5. Сәрсен — Кудиярдың жолдасы, арзашы.
  6. Қалмурат — үлкен бай.
  7. Қулақмет — үлкен ийшан.
  8. Серхан — зор ахун
  9. Төлеп — ийшан менен ахунның жолдасы
  10. Палуан — ақсақал.
  11. Тәжен — ақсақал.
  12. Ибат — ақсақал.
  13. Сәйеке
  14. Айназар —
  15. Қабыл
  16. Қосберген
  17. Айқан
- } қазыушылар

ЕКИНШИ ПЕРДЕ

(Ұақыя Есім болысы Арзымбеттің үйінде болады. Август айының ишінде, күн қызып сәске бола берген уақытларды көрсетеді. Болыстың жайы, хәулинің арқа тәрәпиндегі хәуыздың бойы, қара тал, ағашлық, гүлдер алыстан көриніп, болыс хәуыздың бойындағы сыпаның үстінде ағаш кәтте жамбаслап жатады. Сыпаның бір тәрәпинде жасалған қара үйдің есигі көриніп тұрады. Болыстың жайы бурынғы замандағы қарақалпақтың ең үлкен хәмелдар, аталық сыпайыларының салтанатын ашық көрсетеді. Болыстың қаптаалында хатшысы Сапа дәптерлерді қасына қойып хат жазып отыр. Болыстың жигиті—жасауыл Нурымбет шетіректе бір дизерлеп болысқа қарап отыр. Болыс Чимбайдың жалтырақ дұқат шапанын желбегей жамылып, чай ишип жамбаслап жатады.

Болыс—(ири дауыс пенен тамағын қырып қақырынып) Молла, рапортты жазып болдыңыз ба?

Сапа—Хәуа, жазып болдым аға.

Болыс—(қақырынып) кәне оқып еситтир маған. Сапа орнынан турып оқыйды! „Хүрметли Чимбай уездинің пристав хұкиметине рапорт

Пристав хәкимге

Усының менен сизге мәлим етемен ким, бизин қарамағымызда болса Есім болысының халқының кәсби суусызлықтан Чимбай болысы хәм Шорахан уезди тәрәплерге көшип кетти, бирнеше хожалықлар Әмиүдәрьяның аржағына Хожели, Ургенч тәрәплерге кеткен. Солардың изінен ғалаба жасауыл жиберип, салықларын, қазыуларын хәм мәрдикарларын жыйнауға бұйрық бериүңизди илтимас етемен.

Буны мағлым еткенім үшін Ғ
тели: Арзымбет Ораз улы қол Есім болыс управни-
16-жыл. м қойдым 20--VIII-

Болыс—Мунда бер, мөр
сады) Бүгин жибер муны. басайы (алып мөр ба-

Сапа—Әжеп аға.

Болыс—Нурымб

Нурымбет—

аға.

Болыс—

қашан кел

Нур

миз

Нурымбет—Олар бүгин сәскеге қалмай жетисер-
ей еді, хәзир келиуи керек енди.

Болыс—Нурымбет, Сапа мәнисіңиз кетти. Соңғы
ақытларда чай-пай да таба алмайтуғын болдыңызлар.
Сизлердің буларың жарамайды. Мен сизлерди бир
жумысқа жибергенде, сол жумыстан әлбетте, қуры қол
қалмау керек. Тас табақтай қағыстырып, мен мурын
ал десем, гелле алыуыңыз керек. Мен елден биреуди
шақырып кел десем, сизлер сол ауылдан үшеуин куу-
алап келиуіңиз керек. Тақыр жерден шаң шығарып,
жесир дауы бар ма, урысқан барма, таласқан барма,
соларды дауға айналдырып, бир неце шығарып жүриу
керек, болмаса қазан қайнамайды. Хәй Нурымбет сен
босасып кеттиң, бир пул таба алмайсаң. Сен келе бол-
мадың. Келген дәулетти пайдалана алмайсаң, ах-
мақ.

Нурымбет—Куллық аға. Кеширесиз, айтқанла-
рыңыз дурыс. Мен сизің қолыңызға қонған бир қар-
шығаңызбан, қайсы ауға жиберсеңиз де қайтпайман.
Сиз өл дегенде өлип, тирил дегенде тирилемен. Айтқа-
ныңызды ислеймен, лийкин мениң сизге бир арзым бар.
Мениң, Сапаның да чай пулын молдан таба алмай
жүргенимиз, елдің ыскыны кеткен, елдің адамы ашыр-
қап қуты қашып, жупыны болған, үйи күйгирлердин би-
реуине салық салсаң саған оны қарсы келеди, саған
көмеклесіудің орнына мушына түкирип өрре тұрады.
Я инсап, сол жалаң аяқлар бир-биреуин асыла қоллап,
бермейди. Байырақ ауқатлы кисилерге қол урыуға
уяласаң, халық бузылған, қаттырақ ис қылыуға ойлана-
саң, елдің ырайы солай, сол себепли ашыуланып бир
истің үстинен шыксаң сизің дәулетіңизге зәлел ке-
деме деп, қәуип етип жүрмиз, мине солай, аға.

Болыс—Хэй, ешек, заңғар. Усы сөзди хәм сөзим бар деп айтасаң ба? Егер сизлер усындай қыялда болсаңызлар, оңуыңыз гүманлы. Кимнен қорқасыз (жеркенип) мен турғанда сизлерге не бәле бар еди. Хэй, қатын жүрекли жартыұсызлар. Әсиресе, Нурымбет сен келе болмайсаң ойлаған жеримнен шықпадың. Қорқасан. Сен бир насақшы, усы Чимбайдағы пристав сау болса, маған шық жуқпайтуғынына көзиң жетеди (көтерилип басылып). Қәне, елден я саған я маған бир киси илла десин, тюрьмада ширитейин, хәзир айт, кимлер сениң бетиннен алды, жер менен жексен етейин. Нурымбет, сен ахмаксаң. (пәсең дауыс пенен) хұрметли пристав маған шақырып алып неше жола айтты. „Елде жаман адамлар болса, соғыс жайынан сөз тапса, жазып тапсыр“ деп. Мен де айттым саған. Сен неге қорқасан. Айт маған хәзир ким қарсыласты?

Нурымбет—Меники айып, мағзур. Тәубе еттим, билмеслик болды, буннан былай есимде болсын.

Болыс—Доңыз, хәзир айт, болмаса жерге қағарман.

Нурымбет—(орнынан турып) куллық аға, әжеп, Чимбайда узақ базар күни Сәйеке Ғайып улы бизиң төртинши аұылдан, базарға қарай үйин сатқан жерде Қалмурат бай жоңышқа тұқым қарызынды бер деп тутқанда, жәнжел көтерилди. Онлаған адам жабылып Қалмурат байдың адамын урмақшы болғанда арашалап, Сәйекени қарызынды төле деп бир еки қамшылап едим, онлаған адам маған алып-топылып, сабайжақ болды, егер қарсылассам мени басып уратуғын түрлери болды. Мен ақыры пәсине қайтып қутылдым. Болысқа айтаман десем, аспанның сүтини қолында болса тайдыр дейди. Мине, сол әсиресе Қалмурат байдың адамының алдында уялғанымды қәйтейин, тап жер жарылмады, мен кирмедим.

Болыс—Доңыз, маған неге айтпадың оны, сондай босаң болыудан сол жадаң аяқлар зорая береді. Молла, жаз приставқа, 4-ауыл пуқарасы Сәйеке Ғайып улы „герман соғысына қарсы, соғыстың бизге кереги жоқ“, деп ығыуа таратады деп жаз. Тез мен оның тухымын куртайын, түрмеде ширитейин.

Сапа—Әжеп аға, (жазады. Кудияр киреди).

Кудияр—Ассалаума алийкум болыс аға. Арзымыз бар.

Болыс—Хэй бийдеулетлер, азан менен не арыз сизлердики, мындамыз гой, көшип баратырғанымыз жоқ. Нурымбет, сен хабарлассаңа булар менен.

Нурымбет—Тоқтаң, тура турың, карамаңдайлар, еле сыпайының туратуғын уақты болған жоқ, болыс ағам еле чайын ишкен жоқ, азан менен қақаңлап бәле барма сизлерге? Кетиң, соңырақ келиң (көкирегинен ийтерип шығарып жибереди).

Болыс—Хэй... бийәдеп заңғарлар, азан менен бәле бармекен буларға, зиңкең-зиңкең кисиге маза бермейди. Азанда келип тур, кеште келип тур, сирә тыныш таппас булар. Мен бир күни-түни усылар ушын отырғандай, бир нәрсе буйырсаң зар жылайды, өз пайдасына қараса есигинди тоздырып бийзар қылады, енди мен усыларды қайтып келмейтуғын бир хийле таппасам болмас...

Нурымбет—Аға, маған айтып қойсаңыз, мен олардың биреуинде келтирмеймен, сизиң үйиңиздиң панайына жолатпай қууалап салайын.

Болыс—Жоқ, жоқ... хэй ләттепәм ахмақ. Гәптиң ырасына түсинбейсең, оларды қууалау емес, пәмиң жетсе мунда бир лийкин бар. Мениңше сол арыз берген адамлардан алатуғын алымды бираз көбейтиу керек. Мутына ис питирмеу керек, әне сонда бизиң қазанымызда май қайнайды.

Нурымбет—Бәрекелла, жасағайсаң аға, сизиң ақылыңыз Чимбайдағы пристав хәкимниң ақылынан кем емес, бул ақылыңыз табылған ақыл болды. Жүдә дурыс, солай болыуы керек.

Болыс—Мине, сен усындай бир ақылды ойлап табайын демейсең, Ибрайым' болыс, Қожамет болдыслардың жасауыллары айтпастан бурын исти өзлери ислей береді. Саған сол аұызыңа шайнап салмаса болмайды. Айта-айта жаным шықты.

Нурымбет—Куллық, енди түсиндик, бизде енди айттырмай ислеймиз аға, (тағзым берип орнынан турып отырады).

Болыс—Хә, енди сондай болыңлар (жайласып отырып) бастағы дәулетке ийе болыу керек. Хожайинликти зорайтып, қанатпай кесе билиу керек. Пухараның ырайына барсаң ийт қылып жибереди, (мөрди көрсетип) мынау турғанда не қайғы, не қорқыныш, муны ырас шыңлап басқанда анау-мынау жаманлардың

басы кетеди. (қақырынып). Мен ким?—Волостной управитель. Мен, не қыламан десем, соны қыламан, не аламан десем, соны аламан.

Нурымбет—Дурыс аға, дурыс...

Сапа—Сау болғайсыз аға.

Болыс—Ха, ха... ха... (мәсликтен күліп, мөрин көтеріп көрсетіп) мынаны ислете билиу керек. Биз еде бажбан, дилмашлар, арық ақсақаллардың алғанының жарысын алмаймыз. Мен енди анау, мынауға мөр басқанды қойдым, кемінде бес манат болмаса, мөр баспайман... уақ... уақ мине мениң тәртібим... усыны қылмаған кисини жанымнан қуғалайман.

Нурымбет—Яқшы аға... Басымыз үстине... (Қалмурат бай келеди)

Қалмурат—Ассалаума әлийкум

Болыс—Уәлиікум ассалам... Хойт келдіңиз (жайларынан турып қол алысып кәтке отырғызады). Жақсысыз ба? Уақтыңыз хош па? Сау-саламат қайттыңыз ба?

Қалмурат—Шүкир, әлхәмдигилла саламатбыз, өзинізде сау тұрсыз ба?

Болыс—Шүкир алаға, саумыз, өзинің көргендей отырмыз. Тур Нурымбет, чай алып кел. Сапа ақсақал от сал, қырмандағы жұмыстан хабар ал, қайтадан елден көмек айтып адам жыйна. Қырманды тезлеп алу керек. (Сапа, Нурымбет шығып кетеди) хош байеке... сапарыңыз қалай болды?

Қалмурат—Болыс, мениң бұл сапарымның нәтижесин сиз де сорамаң, мен де айтапайын.

Болыс—(әжепленген түрде) Хау, не болды паракхатшылық па?

Қалмурат—Паракхатшылық хәм емес. Мен айттайын, сен тыңлап тура қал.

Болыс—Хош... хош... айтыңыз (кесе менен чай береді).

Қалмурат—Болыс, мен сизің пухараңыздан ийт көрмес қорлықты көріп келдим. Көшеги бұйрығыңыз бойынша Есимнің ылайыма қазыуын а барып, бұйрықты ақсақалларға беріп, кеште қазыуда жүрген адамлардың ешеклерин алып, Пиримбайдың хәулисине жыйната бер деп, озлеримиз де сонда қондық. Кеште ақсақаллар менен есапласып отырып едик, төртінші—ақсақалдың, жигити Дәулет „мени адамлар урып жиберди“ деп хәулығын қашып қелди. Ақсақал Жүсің

жаңа сөйлесип атыр еди, тағы бир жигит қашып келип, „Уай уай Мадемин менен кейисип атыр“ деди. Жүсің ақсақал өзинен-өзи тура жууырып кетип еди, арадан бир саат өтпей, болды бир шауқым, болды бир топалаң, не екен деп Пиримбай арқалы хабар алдырсақ, Елиулик Жүсіңти Мәтжанды, бизің Мәдеминғиди, Дәулетти урып жығып, басын жарып таслапты.

Болыс—Астапыралла... я пирим ай, бул не бәле? Кимлер екен оны қылып жүрген... хәй, харамзадалар...

Қалмурат—Тыңлап тура берің, еле муннан да зоры бар. Бизлер Пиримбай менен олай-булай деймен дегенше келе, үйди қоршап алып қолларында бел, балта, қазыушылар үйге топылды. Биразлары үйге кирип маған тәп қойып „өлтиремиз“ дейди.

Болыс—Япырмай... ол қандай жалатайлық екен сизге умтылып жүрген. Не қасты бар екен?...

Қалмурат—Бундай жалатайларды биринши жола көрдик, ол да болса сизің қарамағыңызда. Айтатуғын сөзлери „гүзге дейин мәулет бер, қырыламыз ба?“—дейди. Қудайдың көп адамына ақсақаллар да хеш нәрсе айта алмай, аузына қум құйылып қалды. Ақсақалларды, хәммени де турпайы сөзлер менен „сүтқор“ деп сөге берди. Лийкин жер жарылмады, мен кирмедим.

Болыс—Уай, жалатайлар, доңызлар, мен олардың көзине көрсетермен.

Қалмурат—Лийкин, мен бир өлимши болдым. Өлимши болмай қайтейин, мен бир олардың көзине жин көриндим. „Атаңа нәлет сүтқорды өлтиремиз“ дейди. Ақсақаллардың бәри қорққанынан ағайын-тууысқанлық айтып, тоқтатыуға қарады.

Болыс—сол ийтлердің мойнын жулып алмай жүрген ахмақлардың өзлери де бир ийт дағы.

Қалмурат—Ийттен асқан доңыз, десек болады. Олар елди тыйу емес, олар өз басын алып қаша баслады. Көп жасағыр Пиримбай сол қамашаудың ишинде өрре турды да, „Көрмей жүрген Қалмурат байыңыз ба? Мениң үйіме қонақ болып отырғанда муны өлтиремен дегениңиз уят, ағайыншиликке жатпайды, егер тилесениз алды менен мени өлтириң, оннан соң Қалмурат байды“ деп басын жалаңбаслап қазыушылардың алдында тура қалып еди, сөз кесилди. „Пирим ағаның мунысы уәж“ деп уялғанынан тарқастылар, бир хәулиге қамалған ат пенен ешеклерди дәруазаның қулпын

бузып ийелери алып кетти. Минен мениң таң атар-атпастан шығып келип отырғаным.

Болыс—Көп жасағыр Пиримбай, зор адам аў, бәрекелле ғайратыңа, адамгершилигине... илләхий берекет тапсын ол.

Қалмурат—Мен де Пиримбайға миннетдар болдым, берген дузыма қайылман, егер ол болмағанда тас мен өлип едим. Ийт қорлығын көрсем де бир қорлықтан қутылдым. Енди мениң өшимди алып бериуиңизди сораيمان. (Нурымбет дәстүрқан менен чай алып келип қояды).

Болыс—Бай аға қатержам болыңыз. Мени о анау ийт ақсақаллардай қорқақ деп ойламаңыз (жерге түсіп ары-бери жүрип). Мен олардың жазасын, шынлап беремен, тапқан екен ойнайтуғынды, мен оларды тухым күрт қыламан шетинен, мен бул елге бир ғазабымды көрсетейин. Қайтып мениң буйырығыма қарсы келместей болсын.

Қалмурат—Хақықат солай етиу керек, болмаса ел хәдден асты. Буйрыққа мойынсынбай баслады.

Болыс—Бай аға қапа болмаң, қарап тура қалың, мен өзим оларға көрсетемен еле.

Қалмурат—Алла саған ғайрат берсин, мениң арқа таянышым сен. Мен сениң ғайратыңа инанаман.

Болыс—(Кәттен бир қолына тапаншаны, бир қолына мәрди алып халыққа көрсетіп) мен, мине мынаған инанаман. Хәм, халықты усыған мойынсындыраман.

Қалмурат—Рахмет сизге, маккем болың, лийкин мен сизге дурысын айтайын, қазыушылар жалғыз мен туұрасындағы буйрыққа ғана емес, сизің мәрдикар шығаруыңағы хәм салық туұрасындағы буйрығыңызға хәм қарсы, соны билип қойың, соның ушын жүдә қатал болмақ керек.

Болыс—Егерде тәнимде жаным болса, сизің қарызыңыз хәм өнеди, салық хәм жыйналады, мәрдикар хәм шығараман, елдеги жалатайлардың атасын танытаман... Еле көзің жақсылықты енди көреді. Кимлер ол мениң мәримди писент қылмайтуғын, көзге илмейтуғын? (дауысын көтеріп) хә... ким... ол Николай патшаның буйрығына мойынсынбайтуғын. Көрсет ол доңызларды... Айт маған оларды.

Қалмурат—Топалаң тууғызып жүргенлердің бас-

лығы 4—аўылдың пухарасы Сәйеке Ғайып улы екен. Басқаларын ақсақаллар айтады ғой.

Болыс—(Қалмурат байға келип тоқтап) атаңа нәлет Сәйеке екен ғой. Хә үйиң күйгир. Нурымбет, хә... Нурымбет.

Нурымбет—Ләббай аға!

Болыс—Молланы шақырып кел, Тез! (Қалмуратқа қарап)—Бай аға, сол Сәйеке харамзадалар сизің буйрығыңызға мойын таулық қылса, бизге айтып тұрың, мен ондайлардың көзин уясына салайын. Сиз хас-ла қорқаң. Мени өз адамың деп бил. Себеби мен сизің жақсылығыңызды өлгенше умытпайман. Баяғы болыслыққа таласқанда сизің берген жети жүз манатты чайнекке салып приставтың алдына қоймағанда маған болыслық қайда еди. Мен сиз арқалы болыслыққа ийе болған кисимен. Мен бирдей сизің хызметиңиздемен, сиз зәлелде қалсаңыз, мен де қурайман. Сениң хәр сөзің, маған сары алтын.

Қалмурат—Ырзаман саған. Мен де адамымды таныман. Сен дегенде жүрегим ерийди, елде дүнья керегиң болса, мен аямайман. Елден өнген жоңышқа тухымның пайдасының жарысын өзің ал, лийкин өндир. Үш мың пуд жоңышқа пайдасы елге кеткеннен сен ал. Лийкин өндир, маған хәзирақша керек.

Болыс—Сау болсам бирин қоймай өндирип беремен, қайғы шекпең.

Қалмурат—Тезирек болса еди. Мениң банкиге төлейтуғын ақшамның срогы жетип, бар ақшамды соған сақлап отырман. Егер жоңышқа тухымларды жыйнатып сатып тез товар алмасам, дүканларым жабылады, мен сынаман. Берекет тап, сонда мен қысылғанда бир жәрдем етши.

Болыс—Бүгин ийшанларды күтип отырман, ертең өзим шығып өндиримен, сизің өшиңизди аламан. (Сапа, Нурымбет киреди).

Сапа—Келдим аға.

Болыс—Жаңағы Сәйеке туұралы приставка жазған хатыңды оқып еситтир.

Сапа—(хатты алып оқыйды). „Хүрметли Чимбай уездинің пристав хәкимине рапорт: усы менен сизге мәлим етемен: Бизің Есим болысының төртінши аўыл пухарасы Сәйеке Ғайып улы жүдә жаман адам. Қазы хатқа мойынсынбай қарызын төлемейди, танады, хәмде

„бизге Герман соғысының пайдасы жоқ керек емес, ахмаклық“ дейді. Мәрдикар бермеймиз деп, елге гауға таратып жүреді. Ушбу адамды тезден қамауға алдырсаңыз екен. Ушбуның дурыслығына мен Есим Болыс управители Арзымбет Ораз улы, мәрим бастым“.

Болыс—Молла сен бұған—оның елдің адамын кейнине ертіп еліулікті, ақсақалды мына бай ағаның адамын урып жығып, өлтирежақ болғанын қос.

Қалмурат.—Ауа, соларды қосып, Пиримбайды гүуа қылып көрсетін.

Сапа—Қуллық (қәлемди алып жазып болысқа ұзатады).

Болыс—(алып мөр басып) бизнің елдің адамы приставтың жандармасының қамшысын жемей жөнге түспейді. Ал усы қағаз барған соң тамаша көрің, қалғанын өзим бежеремен, мә, молла өзің алып барып приставқа өз қолың менен тапсырып, полицияны ертіп кел, тез, атлан, шауып барып, шауып кел.

Сапа—Қуллық аға... (тез шығып кетеді).

Қалмурат—Арзымбет, мына исиң жарады маған, усылай ет десем ақсақалларың бір сылбыр екен жүрген.

Болыс—Ха... ха... хаа. Дәкен сау болса, ақсақалларды да уршықтай тауландырады. Оларға агажан дегіземен. (Қудияр, Шерман келеді, жүдә гөне киймлі).

Қудияр—Ассалаума әлейкум... Болыс аға, арзымыз бар.

Нурымбет—Тоқтаң, хә атаңа нәлет.

Болыс—Келиң, келиң айтың қәне, қандай арзыңыз бар екен?

Қудияр—Бизлер екеуіміз де ауыл пухарасы, қатлы үй есапланып жүр едік. Елімізге суу бермей, төрт жыл болды үй үскенеден айрылдық. Маңлайымызда мал мүликтен зат жоқ. Жер болса қалды қуурап, бизнің усы жүрисімізге қарамастан, ақсақал бизлерді қазыуға айдайды, салық сораиды, мәрдикар бересең дейді. Бизде зат жоқ, қәйтеміз, бизнің көз жасымызға рәхиміңіз келип усылардан қутқарсаңыз еді, деп өтиніш етіп келдік.

Болыс—Хә, кара маңлай, пир қаққанлар! Сизлерді жарлы қылған мен емес, қудайға жылаң, бай қылу

қолымнан келмейді. Жарлы салық төлемесін, мәрдикар бермесін деген қай жерде бар? Айтыңыз маған!

Қудияр—Нәрсеміз жоқ болса қәйтеміз. Қурыдық бизлер, енді не дейсіз?

Болыс—Нәрсеніз жоқ болса қарыз алып төлең. Лийкин қутыламан деген дәмени үзин. Болдыма?

Шерман—(жыламсырап) нәрсені жоқ адамға ким қарыз берсін, бизге хешким қарыз бермейді.

Қудияр—Өзіңіз иләжлап таптырып бермесеңіз хеш ким қарыз бермейді ау, болыс аға.

Қалмурат—Болыс, сени булар кепил қылып, қарызға ақша алмақшы. Кепил боларсаң ба буларға?

Шерман—Бай аға, қарыз сорап өзіңізге де талай бардық ғой, бергениңіз жоқ.

Болыс—Буларға мен емес, ийтим де кепил болмайды. Бундай қанғымайларға ким кепил болсын.

Қалмурат—Мен сизлерден мениң үйімде хызмет етіуге тил хат сорасам бермейсіздер.

Қудияр—Бұрын бермесек, хәзир береміз.

Қалмурат—Хәзир маған керегіңіз жоқ, сизлердің қайсы биреуіңізге жұмыс табылады.

Қудияр—Болыс аға, қәйтеміз (жылайды).

Болыс—Отқа түсіп күй, сол сизлерге.

Шерман—Болыс аға, бизлерді хаттан өшириң, опат деп жазыңыз. биз қутылайық.

Болыс—Хау, мынау ахмақлар енді ақыл үйрете баслады маған, ой ешек, доңызлар, бас Нурымбет буларды жатқар қамшыға.

Нурымбет—Қуллық, әжеп аға (қамшылап урады)

Болыс—Нурымбет, айда буларды, атызға апарып сал, булар мениң үйімде жұмыс қылып мийнеті менен салығын төлейді.

Қудияр—Уай-бай, тәубе, еттік, болыс аға кешириңіз, есигіңізде қулындай болып ислейміз. (шығарып алып кетеді).

Қалмурат—Ха ... ха ... ха.а... нәрсем жоқ... әжеп сылтауыңыз бар екен. ха... ха...хаха хақыңыз сол сизлердің.

Болыс—Үйи күйгирлер, келіспеген нәрсені айтып басымды ауыртады да турады. Енді ким арызға келсе, бір ай жұмысқа салмай жибермеймен. Соннан

соң өзлери дым үндемей мениң буйрығымды орындайды. Ха... ха...хаа...

Қалмурат — Ха... ха... ха... Арзымбет арыслансаң аў, кемиң жоқ, сирә... Сеииң бул хызметинди Накалай патшам билсе, саған мәдал берер еди, лийкин шек жоқ.

Болыс — Ха... ха... усы мәрдикарды тез шығарғанға қос мәдал беремей дейди пристав. Мен усыны журттан бурын болып мәдал аламан деген де дәмем бар.

Қалмурат — Қайнақай аласаң бирақ гайрат ет.

Болыс — Басымды патша буйрығына пай тиккенім, кайтсем хәм мәдал аламан. Ха... ха... мақсетим сол... (Кулақмет ийшан, Сержан ақун, Төлөп ақуилар киреди).

Кулақмет — Ассалаўма әлейкум.

Болыс — Уәлийкум. Келиңиз тақсыр (түргелип қол алысып, хәммеси жерге төсекке отырадылар).

Кулақмет — (қол көтерип, пәтия оқып). Аллахуәкбар. Болыс жан амансыз ба. Қалмурат бай амансызба, бала шағаларыңыз саўма?

Болыс — Шүкир, шүкир, қуллық.

Қалмурат — Шүкир, шүкир, өзлериңизде тәндар барсызба?

Кулақмет — Шүкир аллаға, жүз мың қәтле шүкир, саўмыз, Қалмурат байда мұнда екен.

Қалмурат — Аўа, тақсыр, жұмыс болып келип едик.

Болыс — Тақсыр хош келдиңиз, сизди көп күттік, Нурымбет, чай алып кел, тамақ писирилсин, айт.

Нурымбет — Қуллық (шығып кетеди).

Кулақмет — Есимниң аяғындағы Лепесбай өлип, соның жиназасына кетип едик, соннан отырғанымызда сизден келсин деген хабар барды. Соннан ерте тұрып, сәхәрлетип келип тұрғанымыз, қалай парахатшылық па?

Болыс — Хәрне, хәзиринше парахатшылық.

Қалмурат — Тақсыр, парахатшылық десек те болады, демесек те болады.

Болыс — Тақсыр, егер харып келмесеніз, рухсат берсеңиз бизиң сизге сөзимиз бар.

Кулақмет — Мен тәндарман. Лийкин мына ақун харып отырған болмаса.

Сержан — Тақсыр, сизиң дәулетиңизде мен хәм тәндарман.

Болыс — Тақсыр, ақ патша хәзиреглериниң дәулетинде елимиз жүдә абат болып келатыр еди, лийкин елден суў тайып берекет қашты. Ел бизди тыңламайтуғын болды. Оның үстине елден мәрдикар шығаратуғын болып хәзир соның хәрекетинде болып турмыз. Баска ислер онша болмаса да, бул мәрдикар мәселесин жүдә үлкен, жүдә аўыр мәселе болды. Бул туўрады ел кәтқудалары, ақсақаллар хәм хеш нәрсе қыла алмай тур. Сизлерден бир көмек болып, диний шәрият жоллары менен елге үгит айтылмаса хал қыйын. Кеше Есимниң ылайлама қазыўындағы қазыўшылар топалаң шығарып, ақсақал, елиўликти урып тарқалып кеткен, елди қалай тынышлаймыз, бул мәрдикар жұмысын қалай атқарамыз, маған бир ақыл бериң тақсыр.

Кулақмет — Бул ислердиң барлығы кудадан. Халықтың көбиси бийнамаз болып, уламаларды хұрмет қылмағанға берекет қашты. Дәрьялардың суўы тартылып, егинлер куўрады. Булардың баршасы — алланың рухсатысыз хеш нәрсе болмайды. Лийкин әулийе пирлер яр болса, бир дуга қылса ийшалла бәле қайтқай. Қалмурат — (Бир ақша шығарып ийшанға берип) дугайы қайыр етин.

Кулақмет — Илая мәртебеніз бәлент болып, неше жыллар журт сорамақ несип болсын. Аўмийин, Аллауәкбар, (қол жайып пәтия қылады).

Болыс — Тақсыр мениң атымды шығарыўға дугада болыңыз. (Нурымбет чай, дәстурхан алып келеди, шығып кетеди).

Кулақмет — (Қолына үлкен кітап алып) Қуран шәрипте айтқан ким хәм бир хұкиметтиң буйрығы деп соның ушын ақ патша жанапларының мәрдикар туўрасындағы буйрығы бизиң елге парыз болмағы керек.

Болыс — Аўа, тақсыр.

Қалмурат — Аўа тақсыр.

Кулақмет — Қуран шәрипке әмел қылып халықтың хәммеси намаз оқысын, кудаға қулшылықты көбейтип, малдан закят, бастан садақа берсин. Хәммемиз елдеги инабатлы адамларды мешитке жыйнап намаздың соңынан хәммеге үгит айтамыз. Мәрдикарды тез беріўге елди үндеймиз.

Болыс — Ха... уәлий тақсыр.

Қалмурат — Аўылдағы имам молла суўпыларымызға да түсиндиресиз.

Қулақмет — Әлбетте, әлбетте.

Болыс — (Халыққа қарап) мине, мениң бир күшим екеуи болды. Мине, булар, мен қайда барсам да арқа таянышым. Қәне енди қайсы ис питей қалар екен. Қорыққан түрде албырап үш ақсақал. Тәжен, Палуан, Ийбат кирип келеди.

Тәжен — Ассалаума алийкум... (хәмме менен қол алысадылар)

Болыс — Ұалийкум келиң, келиң, қорқақлар, дүньяда тири бар екенсиз.

Қалмурат — Келиң... келиң, сизлер менен ыраслап уәжлесетуғын жерге жаңа келдик.

Болыс — (Орнынан турып ақсақалларға ашыула-нып) атаңа нәлет ешеклер. Сизлерге мөр бергеннен оны ешектің мойнына асқанда жақсы болар еди. Үйи күйгирлер. Айтың, не топалаң болды?

Тәжен — Болыс аға, сабыр етиң. Бизде хеш гүна жоқ, бизди бир тыңлаңыз, биз үлкен хәдийсениң үстинен шығып келип отырмыз.

Болыс — Өлиң қорқып, сизлерди тухым-қурт қыламан шетиннен.

Палуан — Егер өлтiрсең де азғана тыңла, биз түүе сизди де қорқытар бул топалаң, ол күшейип атыр.

Қалмурат — Болыс сабыр ет. Усы ақмақларды тыңлап та көрейик.

Болыс — (отырып) Ал тыңлайық, айтшы...

Тәжен — Қалмурат аға бардағы нәрселерди еситкенсизди, буны айтпай-ақ қояйық. Түндеги тарқалған қазыушыны азанда жыйнайық деп елге шықсақ, барлық қышлақларда улы топалаң ат шабыс, не болды екен десек, бизге сырлас адамлар былай дейди: „Патша хукиметине қарсы урысамыз“ деп таярланып атыр дейди.

Қалмурат — Әстапуралла.

Болыс — Хаа, хаа... әжеп бир билйшиң бар екен, сизлер сирә, тағы да, тағы да.

Палуан — Олла ырас, биллә ырас.

Тәжен — Бизге сырлас адамларымыз айтты: „бул топалаң бир Есим болысында ғана емес, Бесжап, Чимбай, Кегейли жаңа болысларында, Чимбай оязындағы болыслар қарамағының бәрінде де таярлық баратыр“ дейди, бәри де бір-бири менен байланыслы дейди.

„Қырылсақ қырыламыз да, мәрдиқар бермеймиз“, деп айтады.

Палуан — Бир еки қышлақта бизлерге қум шашып қууды, биз қашып келдик.

Болыс — Ха...хааа... қапылтың... аспанды жерге түсирип, ләпгөй, қатынлар... қырып кетпесин сизлерди ха... хаа...

Тәжен — Болыс аға, айтпады деп қапыл қалмаң... Қыймылдасқан қумырысқадай адам жарақланып сизге киятыр. Инанбасаңыз хәзир келеди, көресиз.

Қалмурат — (Өрре турып) Ұай ұай ыраспа? Қашайық Чимбайға, болың, тез жүрин (шыға қашады).

Болыс — Оллахий, бай ағаның жүреги жарылып қалыпты аў, қорқпаң, келе берсин... Нурымбет дастурханды жыйна, тамақ пистиме көр. (Нурымбет дастурханларды жыйнап алып шығады).

Қулақмет — Болыс, ақсақаллар жүдә албырап сасқан екен, ондай хешгәп болыуы мүмкин емес. Пухара деген бир қой емеспе? Қайда айдасаң сонда барады.

Тәжен — Таксыр, сизиң хеш нәрседен хабарыңыз жоқ. Халық хәзир қутырған, өзинизди айдайды...

Болыс — Хәй ақмақлар, көрерсиз!...

Нурымбет — Ұай... ұай... өлдик... (қашып келип, ийшанның қасына тығылады).

Болыс — Ха не болды? (ақсақаллар қашып ийшанның арқасына тығылады.)

Қулақмет — Астапыралла.. не хәдийсе болды... (Сәйеке, Айназар, Қабыл, Қосберген барлығы он адам болып кирип келеди, беллеринде гөне қылыш, мылтық, балта, шоқмар).

Сәйеке — Теңлик барма? (болыстың жағасына асылады).

Болыс — (албырап қалып) не болды... бәле көриндiме?

Сәйеке — Бизлер адамбыз ба? Жоқпа?

Болыс — Хайуансызлар.

Қулақмет — Қойың, хәй бийәдеплер, мениң алдымда урыспаң, қуранға әмел қыласызларма жоқ па? Қуранды көтерип орталарын айырар, адамларды бир жаққа, болысты бир жаққа жибереди.)

Сәйеке — Таксыр хәзирет, араға түспениз, лийкин сөзиниз сынады.

Қулақмет — Хәй, найсаплар, кейин турын, мениң

сөзимди тыңламасаңдар диннен шығасыз (адамлар кейін шегинеди).

Сәйеке—Тақсыр биз сизди билемиз, сиз болысты қорғайсыз, пухараның тилегине қарсы жүресіз, иір болсаңыз, теңдей болың!

Болыс—Ийшанға тил тийдирмең, доңызлар не мақсетиңиз бар, маған айтың.

Кулақмет—Не мақсетиңиз бар айтың, бәлки пийтп кетер.

Сәйеке—Егер пйтсе, болыстан бизиң тилегимиз мыналар: Биринши, мынау; дийханшылық ете алмайтуғын гедей, жарлы, бийшара кисилерге қазыұды айтпаң. Шамасы келгенлер қазып, шамасы келгенлер салық төлесин. Екинши: тек ақша алыұды сылтаұ қылып, бийұақыт елге пайдасыз әйтеұир қазыұ шығарғаныңызды тоқтатасыз, қазыұ керекли ұақытта шықсын. Үшинши: Қалмурат байдың жоңышқа туқым қарызын өндир, деген буйрығыңызды қайтып алып, оны қелеси жылға қалдырасыз, елде егинниң қуұрағанын көрип отырып, дийханлардың ат, ешеклерин алдырыұға буйрық берийиңиз қәте.

Көпшилик—Дурыс...дурыс.

Сәйеке—Тура-турың. Төртинши: биз мәрдиқар бере алмаймыз. Бизге соғыстың кереги жоқ. Биз залымның жаұын жаұлай алмаймыз. Бесинши: усы мәселелерди бизиң менен бирге барып приставтың алдында шешип, жууабын алып берерсиз. Усы ислер пйтсе, тирисиз, болмаса сен емес, арқа сүйеген патшаңа қарсы соғыс ашамыз. Мине, бизиң тилегимиз.

Кулақмет—Сизлердиң буныңыз наданлық, ырайдан қайтып, тәубе етип мына қуранды услап (қуранды көтерип) жарасың. Патшаға қарсы соғысаманды таслаң, оның әскери, тобы дәскеси көп.

Айназар—Тақсыр былайда қырылып турмыз, қуранды жарақ қылып, патшанды жақлай берме, бер мунда (қуранды жулып шетке шығарып қояды)

Кулақмет—Хәй шайтанлар, мәжигүнлер! Маған қол салды булар.

Болыс—Тарт қолыңды хайұанлар. (жууырып тапаншаны алып) сизлерди жин урған шығар. Тилегине қара булардың, сизлер Николай патшаның буйрығын бузатуғын болыпсыз, ким берди бул зорлықты сизлерге. (дауырығып жекиринип) Мен сизлерди салықтан

босатыұ емес, төлетемен, житиң муннан ийтлер. Бәринди жоярман (тапаншаны гөзеп умтылады). Қыраман шетиңнен... Житесизбе жоқпа? (көпшилик тапаншадан сескенип, бир аз кейин шегинеди).

Сәйеке—Көзиңе қан толмасын болыс, тилегимизди бересең бе? Жоқ па? Мынау пухараның бәрин қыра алмайсаң. Жууап бер.

Болыс—Мен патшаның буйрығын сизлерге орынатаман, ийтлер. Жаұ десең жаұың мен... Николай да өзим, пристав та өзим. Жоғалың көз алдымнан. Ал болмаса бәринди атаман шетиңнен (умтылып қуұаламакшы болады).

Сәйеке—Ата алмассаң, егер қудайдың өзи болсаң хәм көрермиз. (шаұқым көтерилип жәнжел болады) Сен жаұ болсаң мине, бизде жаұ... Бас, ур!

Болыс—Айдан, буларды бас, Нурымбет...Тәжен... өлтирдиңлерме, алла дең. Алла, алла, бас урхә...урхә... уай... өлдим... (төбелес болып, болысты қылыш пенен урып жығады, ийшанның еки қолын арқасына қайырып байламакшы болып атырғанда перде түседі.)

(перде)

ІІІ ПЕРДЕ

ҮШІНШІ ПЕРДЕГЕ ҚАТНАСЫҰШЫЛАР.

1. Начальник—пристав.
2. Ийса—писарь (хатшы)
3. Ержан—полиция.
4. Өте—полиция.
5. Қалмурат—бай.
6. Инаят—болыс.
7. Бекман—болыс.
8. Ибрайым—болыс.
9. Палуан—болыс.
10. Айтым—жарлы дйқан, арзагөй.
11. Байжан—Айтымның жолдасы.
12. Айқан—арзагөй.
13. Гүлимхан—{Айханның жолдаслары.
14. Айша {—..—
15. Сапа—болыстың писары (хатшысы)
16. Турым—суұпы
17. Сәйекө
18. Кабыл {
19. Айназар {қазыұшылар
20. Косберген {
21. Кудияр.
22. Шерман.

К. Әуезов. Ол өзінің „Тилек жолында“ пьесасында Ибрайым болыс ролінде.

(Уақыя Чимбай уездинің начальник приставтың хызмет ететугыи мәкемесинің ишинде болады. Мәкеме Европа тәртибинде салынған жай болып, начальниктиң арыз сораитугыи бөлмеси жүдә салтанатлы безелген көринис береді. Жайдың еки есиги болып, бириси приставтың жолы, екиншиси жалпы жол, жалпы есикте полициялар турады. Мәкеме ишинде еки стол, бириси приставтики, екиншиси секретарь ушын. Приставтың столы безелген. Және дийуалға сүйенген диван бар, уақыя август айында азангы хызмет уақты, мәкемеде (хатшы) Ийса өз столында, начальник полиция Ержан диванда отырып сөйлеп отырады.)

Ержан—Бизің начальник пристав хұрметли Казаров арыслан жигит аў, айтқан сөзинен қайтпайды, тап өткир пышақтай кеседи де түседі.

Ийса—Дурыс айтасаң қатыны да, өзи де келискен ер адамлар ғой, журт сораўға ылайықлы кисилер...

Ержан—Хұрметли начальник Казаров сондай өткир адам, Чимбай уездинің 250 мың халқын қолында услап отырады, халықтың бәрін бир шыбық пенен айдайды.

Ийса—Аўа, аўа, Чимбайдың 11 болысы начальниктиң алдында қол қаўсырып қуллық айтады, табынып турады.

Ержан—Бәрекелла ақылыңыз, бәрекелла билимине, ақ патша жанапларының хызметине ылайық жигит аў, саясат дейсең бе, ызам дейсең бе, барлығын бир өзи толық орынлайды.

Ийса—Еле сен буның ғайратлылығын, еплилигин айтпайсаң ба, болыс ақсақалларды сондай зор адамлардан қояды деймен, патшаның буйрығы көзди ашып жумғанша орынланады.

Ержан—Бундай ердің садағасы кетсең болар. Енеден ер туўған жигитсең аў, жолбарыстай бир ақырса, Чимбай уездинің халқының бесигіндеги баласы жылағанын қояды.

Ийса—Бундай начальниктиң хызметінде өлип кетсең де уах демейсең. Муның сыпайылығын, сақийлығын айтпайсаң ба?!

Ержан—Хасыл заттағы, ақсүйек, төре, буның сақыйлығы хатам тайдан кем емес, буның берген тилласы, жапқан сарпайларының нәтийжесинде Чимбайдың барлық ийшан-уламасы күни-түни патша ағзам жанапларының саўлығын тилеп дуғайы қайыр етип жатыр.

Ийса—Буның ис нәтийжесинде Чимбай уездинің халқы күн-күннен абат болып раўажланып барады. Чимбайдың саўдагерлеринің бири екеў болып, пайда үстине пайда етип байып турады.

Ержан—Хэй, көп жасасын начальник, саў болсын, мен ырзаман. Буннан, бул маған инанады, мен хәм буған сүйенемен... буның арқасында бизің де қол бәлент.

Ийса—Аўа, аўа, хұрметли начальниктиң саясында бизің де мәртебемиз бәлент, ықтыяр өзимизде, не кәлесек соны қыламыз, буху... буху...

Ержан—Ха.. ха... ха... хұрметли начальник маған өзіндей инанады (орнынан турып) Мен оның оң қолы, мен киммен... буху... буху... мен уездинің начальник полициясы, приставтың помощниги, хаа... хаа...

Ийса—Хаўа... бәрекелла... сениң айтқаныңның бәри дурыс хеш бир қәтеси жоқ. Лийкин, мен өзим не менен болса приставқа жақсылық етиўди тилеймен, бундай алай жанапқа хәрбир ис етсең де орынлы, жанынды құрбан етсең де ылайықлы.

Ержан—Мен хұрметли начальникке көп жақсылықларды етип келдим хәм еле де ете жақпан. Лийкин мениң жақсылығым сондай жақсы нәрсе болсын, оның кеўли питип қалсын. Оның жүдә жақсы көретугыи нәрсеси болсын.

Ийса—Мен сизди бул уақытта жүдә куўатлайман.

Ержан—Егер куўатласаң, хұрметли приставтың хәр сөзи алтын болсын, муның хәр бир буйрығы мутқа жүритилмесин. Хәрбир берилген арызда бес манат емес он манат хәр болыстан бир ат, ақсақаллардан бир сыйыр алып хәр айда начальникке тартыў етилсин. Әне сонда биз начальниктиң көңилин табамыз.

Ийса—Әне қалас, Ержан сениң басындай ақыллы бас дүньяда жоқ шығар, апарың, апарың соған.

Ержан—Ақсақаллар сайлаў уақтындағы сайлаўдан сол начальникке тартыў етиўди хәм билмейди, өзлери елден кәлегеннеше пара алады. Бизің начальник бир ер көңилли жигит, болыслардың айыбын жасырады.

Ийса—Дурыс, дурыс хабарым бар... Бизің хұр-

метли начальник болмаса, бу журттын адамы ақсақал болысларынды бир күн коймай куртар еди...

Ержан—Әне Есимнің болысы Арзымбет хәрбір жесир дауынан кәтқуда пул деп жүз тилладан алады, быйыл бәхәрде ақсақаллар менен бирлесип, Есим бо-йынын жағасынан бес жүз манат алған, оның атлаған адымы он тилла. Егер бизиң начальник болмаса, елдиң адамлары оны мурнынан шығарады.

Ийса—Бир Есим болысы емес, пүтин он бир бо-лыстың бәри солай атқан адымы он тилла турады. Сиз билесиз бәрин.

Ержан—Егер солай болса, биз болыс басынан бир ат, ақсақалларға бир сыйырдан алсақ, олардын елден алғанының үштен бири болмайды. Лийкин биз приставқа берип абырай аламыз... Өзимиз де қуры қалмаймыз.

Ийса—Начальниктиң жүдә кеуили питеди, бизден миннетдар болыуында гүман жоқ.

(начальник киреди)

Ийса—Ассалаума алийкум—(өрре турып қолалысады).

Пристав—Уалийкум, сау саламат барсыз ба?

Ержан—Шүкир, шүкир...

Ийса—Шүкир, шүкир...

Пристав—(өз стулына отырып) Ержан, мунда кел сен...

Ержан—Әжеп, қуллық таксыр төрем... (келип отырады)

Пристав—Тез рапорт—доклад бер, мениң қол астым болған. Чимбай уездинде жақсыдан, жаманнан қандай аұхаллар, қандай сөзлер бар, айтып бер маған...

Ержан—Қуллық, әжеп төрем. (турып отырады) Хүрметли төрем сизиң қол астыңызда болған Чимбай уездинде, сиз хүрметлинің әдәләтлигинде хеш бир шатақлық жоқ. Ислер жайында, хәмме сизиң саулығыңызды тилейди... Буху... буху...

Пристав—Мениң әдил буйрықларыма ел ишинде наразылық жоқ па?

Ержан—хүрметли төрем... Қәуипли аұхал туудырғандай хәдийселер болған жоқ...

Пристав—Ыраспа... лийкин ырасыңды айт...

Ержан—Хүрметли төрем... ырас, майда нәрселер менен сиз хүрметлинің уақтың алыуды тилемеймен...

Пристав—Болды, болды сеннен қанаатландым, көп сөз хәжет емес, мен саған инанаман.

Ержан—Қуллық, хүрметли төрем, сизиң саулығыңызды тилеймең.

Пристав—Мен билемен, мениң қол астым болған Чимбай уездинде хеш бир зина, хеш бир наразылық жоқ, себеби бул мениң қол астым, мен хәрбір исти билип ислеймен... мен өзимди бул жердиң жабайы халқына таныттым. Чимбайдың жабайы халқын өзиме мойынсындырдым, бас ийдирттим, енди не болсын... Буху... буху...

Ержан—Хүрметли төрем, ырас айтасыз, хәмме сизге бас ийеди. „Рахмет“ дейди.

Пристав—Ха... ха... ха... мен киммен. Мен Чимбайдағы жабайы адамлардың хожайыныман. Жабайыларды мәдениелестириуши билим ийесимен... Жабайыларды адам етиуши, патша хукиметиниң данасы боламан... Буху... Буху.

Ержан—Хүрметли төрем..., мәртебениз және бәлент болсын.

Пристав—Мен патша хукиметиниң данасыман. патшайы ағзамның хәр бир буйрығын айтқанынан зыят етип орындайман. Мениң ықтиярым өзимде, кәлеген нәрсемди ислеймен... Буху... (Сапа кирип келеди, шөгирмесин алып)

Сапа—Ассалаума, әлейкум.

Пристав—Уалийкум, ха... сен кимсең?

Сапа—Хүрметли төрем, мен Есим болысының хатшысы боламан, болыс сизге хат жиберип еди. (шығарып береді).

Пристав—Ийса...

Ийса—Ләпбай төрем (өрре турады).

Пристав—Кел, мунда (алып окыйды) Хүрметли Чимбай уездиниң пристав хукиметине рапорт.

„Усының менен сизге мәлим етемен ким 1916-жылы 12 августында мениң өз жигитим Нурымбет Серим улының айтыуына қарағанда Есим болысының төртинши ауыл пухарасы Сәйеке Ғайып улы, Айназар Садық улы Кабыл Сейтим улы дегенлер жүдә жаман адамлар. Қалмурат байдың жонышқа тухым қарызын бермей, оның адамын сабап қазы хаттан танды, Есимнің уездинде

салык хэм мәрдикар сораса ақсақал Жүсип Қәлли улы хэм Мәтжан елиуликті урып жықты, және өзі Герман соғысына қарсы „соғыстың бизге кереги жок“ деп ел ишинде үлкен ығуа тарқатып жүр. Усыны сизге мәлим қылып өтинемен кий, жоқарыда көрсетилген адамларды полиция жиберип алдырып қамауға алыуыңызды. Есим болысының волостной управители Арзымбет Ораз улы, мөр бастым“.

Пристав—Ұай, атаңа нәлет, мениң хәкимлик сүрген қоластымда қандай хәдди бар мундай күш етиуге, мен оларға сондай жаза берейин, халықтың жүреги жарылсын. Мен асаман оларды шетинен. Қоймай асаман... Ержан тур, сен ал бул хатты, мен саған қатты түрде буйыраман, тоқтаусыз төрт полиция жиберип алдыр, бол. Тез. Дәрриу, бар, ерт мынаны.

Ержан—Куллық, әжеп хұрметли төрем (Ержан, Сапа екеуи шығып кетеди, қағазды алып).

Пристав—Хә... хә... мен жаңабилдим, ел ишинде азлап болса да ығуа бар екен. Мен муны ертеден шарасын көрмесем болмас. Мен болысларды шақырайын, бүгги Чимбайдың узақ базары, болыслардың бәри базарға келер, мен оларға екинши жола қатты түрде буйырайын. Ийса... Ийса... буйрық жаз... Болысларға, бол.

Ийса—Куллық, әжеп, хұрметли төрем (өз столында отырып жазады)

(Өте келеди.)

Өте—Хұрметли төрем, бир еки адам сизге арыз алып келген, кирмеге руксат сорайды.

Пристав—Хә... тоқтап турсын хәзир... Бар.

Өте—Куллық, әжеп төрем.

Пристав—Ийса болдың ба, бай-бой, еки ели қағазды бир күн жазасаң ау.

Ийса—Куллық, төрем, болдым (жууырып келеди).

Пристав—Оқы...

Ийса—Әжеп, төрем, „Волостной управительдің өзлерине, мениң 8—августтағы 396 раҳимли буйрығыма мууапық бүгги саат 1 де мәрдикарлардың списогин алып, мениң үзириме келмегинизди буйыраман, Чимбай уездиниң начальник приставы Казаров“.

Пристав—Дурыс, тез жибер (алып қол қояды, Ийса буйрықты алып Өтеге береді).

Ийса—(есиктен келип) Хұрметли төрем. Еки адам арза алып, келип тур.

Пристав—(турып, жүрип) бай... бай... бай, Чимбайдың жабайыларының арзы таусылмады сирә. Күнде арыз, күнде арыз бенен мийимди жейди. Өзлерин есикте қалдырып арзасын маған алып келип, оқып еситир, Ийса...

Ийса—Куллық төрем... (жууырып шығып арызды алып келеди).

Пристав—Усы жабайы адамлардан бундай үлкен арыз күтиуге болады, булар сәл нәрсе болса бир кулаш арза жазады жүреді, доңызлар, кәне оқы Ийса, мен еситейин...

Ийса—Куллық төрем (оқыйды) Хұрметли Чимбай уездиниң пристав хәкимине, Бесжап бойының алтыншы ауыл пухарасы атынан Айтым Дилеке углынан, Байжан Асан улынан арза.

Ошбуу билән сизге мағлум етеменкий, үш жылдан бери бизиң Кегейли жабының аяғы суусызлықтан харап болды. Болысымыз Палуан Төренияз улы, ақсақалымыз Төре Өтеген улы қазыудың бәрин сатып мың манатлап ақша алды. Кегейлини әспек етемен деп Байеке мурап болыс пенен бирликте әспекти хэм сатты, егинлеримиз куурап атыр, Қалмурат бай жоңышқа тухымға бер деп, қалаға келсек атымызға асылды, енди сиз хұрметлиден көз жасымыз бенен өтинемиз, сол елди куртқан болысларға бир шара көриңиз, бизге жаңадан болыс хэм мурап бериниз. Тезден әспек пенен суу бармаса ел көшеди, харап болады, бизиң бул үш жола берген арзамыз хэм питпесе биз пухараларыңыз, музаппат хәкимге арыз бериуге мәжбүрмиз“.

Пристав—(жекиринип) Хәй, жабайы, ешеклер, доңызлар болмайтуғын нәрсени арыз етип басты ауыртады... Бай... бай... қәйтсем болар еди? Ийса барып мында алып кел арыздың ийелерин... Өзим көрейин, қандай ийтлер екен.

Ийса—Куллық төрем (шығып Айтым менен Байжанды алып киреди).

Пристав—Кәне келсин көрейин өзлерин, лийки мен оларды жерге тарттыраман, естен шықпастай жаза берейин.

Айтым—Ассалаұма алийкум төрем, (шөгирмелерін алып)

Байжан—Ассалаұма алийкум.

Пристав—Сәлеминизди арқаңызға қойың, ешектер, мынау арзаның ийесі сизлерме?

Айтым—Хұрметли төрем... Бизлер...

Пристав—Кәне дурысын айтыңыз, сизлер меннен суу алып бериуді тилеп, мени қудай дедіңдер ме? Қудайдан тилейтуғын нәрсені меннен тилеп жин урдыма сизлерди? Айтыңыз...

Айтым—Хұрметли төрем, жақсылап әспек етсеңіз.

Пристав—Доңызлар көрмейсизлерме? Әспек деген қайта-қайта болып атыр, тағы да әспек.

Айтым—Хұрметли төрем Палуан болыс, Байеке тайпақ бас әспекти сатып киселерін толтырды, биз суусыз қалдық.

Пристав—Хәй ахмақлар, тилиңизди тартың. Палуан болыс пенен Байеке мурапты жаманлауды ким қойыпты сизлерге. Олар екеуі де жақсы адамлар, мен билемен...

Айтым—Хұрметли төрем ел харап болды ғой, раҳимиңиз келсин енді бизге...

Пристав—Доңызлар... сизлер мениң үстимнен музаппатқа арыз бережақ қыялыңыз бар екендә... Хим...

Айтым—Жоқ, жоқ, қудай сақласын...

Пристав—Мен балтай-шалтайды билмеймен, мундай жабайышылық биймазашылыққа бір минутта шыдай алмайман. Өте! Өте!

Өте—Ләббай, төрем.

Пристав—Ал, мына ийтлерди жоғалт көз алдыман тез... тез қамалсын булар...

Өте—Қуллық төрем. (айдайды).

Айтым—Хұрметли төрем, тоба еттік, қайтып келмейік, кешириңіз...

(жылайды екеуі де).

Пристав—Балтай-шалтай керек емес. Асыр. Тюрмаға тық. Жыласа көзине қум... Жоғалт... жоғалт.

(пристав шығып кетеді)

Ийса—Бизің хұрметли начальник арыслан ау өзі. Көзді ашып жумғанша хәмме нәрсені суу тынғандай

етеді... Оның хәр бир сөзі тас жарады. Бул елдің жабайы адамлары муның менен сынаспаған соң көбісі муның минезін билмейді. Билген кисилер қуллық айтып, тик турады. Муның өзіннің периштесі басым жигит.

(Инаят пенен Бекман киреди)

Инаят—Ассалаұма алийкум.

Ийса—Ұалийким, келиң.

Инаят—Ийса, болыслардан хеш ким келмеді ме? Я биринши келиуши бизлер болдық па? (диванға отырады).

Ийса—Еле хешким келген жоқ. Биринши келген сизлер.

Инаят—Мен усы 30 жыл болыс болғанымда бирдей бириншиликте өзим алып келемен. Мен сау болсам, еле де бириншиликте аламан...

Бекман—Инаят аға, хеш ким де сиздей бола алмайды ғой.

Инаят—Мен мына қос медальды (медальн көрсетип) ешейін алғаным жоқ, мен муны бириншиликтің арқасында алдым.

Бекман—Кудақәлесе усы быйыл мен де медаль аламан деген үмитім бар.

Инаят—Қудай қәлесе сен мениңизимди басатуғын түрің бар, сен аласаң медальды...

Бекман—Мен күни-түни уйқламай, мақсетім сол медаль алуы.

Инаят—Сен усы мәрдиқар шығаруы үшін ғайрат ет. Бул ис жүдә үлкен ис, екінши, хәр келгенинде начальниктің өзине, қатынына сыйды молырақ алып кел, сен дәрриу медаль аласаң.

Бекман—Дурыс, дурыс, сизде тәжірийбе көп.

Инаят—Хәй иним ай... мен баслапқы болыс, болыс болған жылларым пристав Нөкисте болатуғын еді. Сол уақытлары мен приставқа мың манатлап сыйлау бердим, лийкин соның арқасында атым шығыпақ патшаға мәлим болдым.

Бекман—Инаят аға, енді бар ақылың болса меннен аяма.

Инаят—Жақсы иним... Лийкин өзің ғайрат ет.

Бекман—Әлбетте, әлбетте барынша ғайрат етемен.

(қалған болыстар бәри келеди, секретарь шығып кетеди)

Палұан—Ассалаума алийкум...

Инаят—Уалийкум ассалам, сау жүрсеңбе?

Ибрайым—Шүкир, өзиниз де саусызба.

Инаят—Бұрын пристав Нөкисте турғанда сизлер бизге баратуғын единизлер, енди пристав Чимбайға көшкен соң биз сизлерге келетуғын болдық. Лийкин мунда Бекманның қолы бәлент болды дағы.

Болыстар—Хауа... хә... хә... хауа...

Бекман—Инаят ағаның айтқаны дурыс, приставтың Чимбайға келиуи бизиң ушын үлкен дәулет болды. Сәл бир шатақ болса полиция таяр, көрдинизлерме? Чимбай шәхәрин дүзеп тасладым. Халқын қойдай еттим... Егер пристав көшеден өтежақ болса, қалада жан қоймай далаға шығарып, қол қаусыртып қояман. Чимбайды Мысыр етемен.

Ибрайым—Хүрметли начальник сау болсын, бұның қәдеми тарийпи Чимбайға тийгеннен бери, қандай бир үлкен дау жесир дауыда бир күннен қалмай питеди... Мойынтаулық еткен кисини рапорт пенен билдирсең, болды, сол күни астын-үстин айдатып жибереди. Мен Чимбай болысын силтидей тындырдым...

Инаят—Чимбай қаласы, Чимбай болысы Кегейли хәм Бесжап болысы хүрметли приставтың қәдеми шариплеринен миннетли болмағы керек, лийкин қала ақсақалы Бекман бас болып, приставтың хүрметине кәтте бир той бериуге тийисли... Хәр ким өзине ылайық сыйлау берсин...

Болыстар—хақ... хә... хә... хауа Инаят аға дурыс айтады...

Бекман—Мен той бериуге таярман.

Ибрайым—Мен де таярман.

Палұан—Мен де таярман.

Бекман—Той қашан болсын... уақтың айтыңыз?

Инаят—Тойдың уақтың хүрметли начальниктен соралсын. Мениңше усы мәрдикарды шығарып болған соң гүзекке қарай байшылық уақытта берилгени жақсы.

Ибрайым—Дурыс, дурыс.

(Пристав келип киреди)

Пристав—Ассалаума алийкум...

Болыстар—Уалийкум ассалам... төрем (апыр-тұыр тура қалып шәгирмелерин алады)

Пристав—Саламатсызларма? (қол алысып столда отырады).

Болыстар—Қуллық, шүкир, дәулетиниздин саясында саумыз...

Пристав—Сабыр етиңлер (хәмме отырады) мәрдикарлардың списогин алып келдинлер ме?...

Инаят—Хүрметли төрем. Мен Нөкис болысының списогин көрсеткен формаға мууапық толық дүзетип алып келдим, мине (береди).

Пристав—Ырзаман Инаят сеннен, қолыңды бер (қолын қысады).

Бекман—Хүрметли төрем, мен көрсеткен форманыз бойынша Чимбай қаласының списогин толық дүзеп алып келдим, мине...

Пристав—Бәрекелла Бекман, пай ойлаған жерден шығасаң ау бәле. Чимбай болысы сен не қылдың?...

Ибрайым—Хүрметли төрем, Чимбай болысының списоги таяр, мине... (береди).

Пристав—Рахмет Ибрайым, сен аталықтың уғлы ақсүйек екенлигинди билдирдин... Қәне, Бесжап... сен не қылдың?

Палұан—Хүрметли төрем Бесжап болысының списоги таяр, мине (береди).

Пристав—Бул болыстарды мен қанша сүйесем, булар хәм мени сонша сүйейди, мен хәзирге дейин усы мәрдикар тууралы музаппаттың алдында шерменде боларман деп, қорқып едим... Енди хаулыққаным басылайын деди... Сизлер мениң қол-қанатымсызлар, мен сизлерге сүйенемен... инанаман.

Инаят—Хүрметли төрем, сиз сау болсаңыз, сизиң дәулетиниздин астында биз, не буйырсаңыз тилегиниздей етип ислеймиз, бизге буйырыңыз...

Бекман—Хүрметли төрем, буйырыңыз бизге, сиз бөрик ал дегенде бас алыуға шамамыз келеди.

Ибрайым—Ауа... Ауа... Бәринде ислей аламыз.

Пристав—Патша ағзам хәзиретиниң буйырығын да орыналадым десем болады... Списокти алдым, енди усыған мууапық қолай қылып Төрткүлге айдатаман. Мак-

сетиме жетип келемен ау... ха... ха... ха... кудайға шүкир...

Инаят—Хұрметли төрем, болыслардың сизге арызы бар, рухсат берсеңіз сизге айтамыз...

Пристав—Мархамат... айтыңдар...

Инаят—Хұрметли төрем, қала ақсақалы бас болып барлық болыслар бас қосып сиз хұрметлинің Чимбай шәхрине келиуің хұрметинизге Чимбай үлкен той жасамақшылар, егер сиз хұрметлиге мәлел түспесе, рухсат берің, уақыт тайынласын...

Пристав—Хә... Бәрекелла... мен мундай тәклипти жүдә шадлық пенен қабыл еттим. Сизлерге миннет-дарман. Сизлерди алла сыйласын... рахмет сентябрьдің аяғына...

Болыслар.—Куллық төрем...

Пристав—Лийкин бул мен үшін болған тойға хұрметли музаппат жанаптарды шақыраман, сизлердің патша хұкиметине хәм маған етежақ хұрметинизди көрсетіуге...

Инаят—Куллық төрем, бас үстинен хызмет етемиз.

Бекман—Жанаптардың келиуіне қуштармыз. (Қалмурат бай хәулығып кирип келеди).

Қалмурат—Ассалаума әлейкум.

Пристав—Уәлийкум ассалам, хош келдіңіз Қалмурат бай, сау жүрсізбе?

Қалмурат—Шүкир (хәмме менен қол алысып отырады. Приставка жақынласады).

Инаят—Қалмурат сау жүрсең бе?

Қалмурат—Хұрметли төрем сизге арзым бар...

Пристав—Мархамат, айта берің арзыңыз болса, (хәмме Қалмуратқа қарайды).

Қалмурат—Есим болысының халқы қарызға алған жоңышқа тухымын бермейди. Мениң адамымды сабап жықты, өзимди хорлап сабамақшы болды. Арзымбет болыстан көмек алыуға келип отырсам, кеше Есимнің адамлары болыстың үйіне жууырып, топалаң шығарды. Ақсақалардың айтыуына қарағанда халық мәрдикар бериуге қарсы екен. Чимбайдың барлық халқы жасырын түрде хұкиметке қарсы таярланып жатыр дейди. Мен қорққанымнан қашып келдим (қамығып жыламсырап) тез шара көрилмесе, түри жаман. хәулығып турман.

Пристав—Ха... ха... ха... Қалмурат саған не болды? Сен жүдә қорқақ екенсең өзін, ол саған қорлық берген қарамыларға бүгін азаннан төрт полиция кетти, оларды кеште Чимбайдың түрмесінде көре бер. Минне мәрдикарлардың хәм списогин алдым, ертеңнен баслап шығара аламыз, енди сизің хабарыңыздың жаңасы, халықтың ишинде жасырын хұкиметке қарсы таярлық баратыр* дегениңіз. Ким екенін айтсаңыз, хәзир шарасы көриледі.

Қалмурат—Хұрметли төрем, кеширесіз ол адамлардың атларын биле алмадым. Лийкин Есим болысының пухарасы екенін билемен: Маған оны ақсақаллар айтты хәм мени хәулықтырған нәрсе сол болды ки, барлық болыстың пухарасы да жасырын түрде таярланып атыр*,—дейди.

Пристав—Астапуралла...япырмай, хәмме болыстың пухарасы да жасырын түрде бизге қарсы таярланады дейсең, Қалмурат сениң муның лап емес пе?

Қалмурат—Хұрметли төрем, ырас, кудай, пайғамбар, урсын мен жалған айтсам...

Инаят—Хұрметли төрем, маған рухсат беріңіз. (жайынан турып).

Пристав—Хош, мархаматыңызға, сизге рухсат, айтыңыз.

Инаят—Достым Қалмурат бай, сен маған қара, сен қатты хәулығып қалыпсаң, саған бир кесе сууық суу ишип баслығыу керек. Бай адамға мундай албырау жарамайды. Достым, сениң сөзлерің өлшеусіз екен.

Қалмурат—Инаят лийкин кеширесіз... хәулыққаным ырас...

Инаят—Есим болысында бир-еки жалаңаяқлар азырақ даурығар болса, басқа болыс пухараларының оған қатнасығы жоқ. Биз өзимиздің пухарамызды билемиз, мен Нөкистен хәзир келдим. Ел ишинде хеш гәп жок, сиз арттырып сөйлейсіз.

Қалмурат—Егер усы сөзим жалған болса, қуран урсын мени, Есим болысының халқының қозғалып атырғаны ырас...

Пристав—Қалмурат, сабыр ет сен бираз.

Қалмурат—Куллық, әжеп төрем...

Инаят—Хұрметли төрем... қапа болмаңыз, мен билән мунда хеш гәп жок, мейли Есим болысының пухарасы ақсақаларын ұрып, болысқа жууырған бол-

сын, болыс оларды урып—соғып жибереди. Бизің журттың пухарасы қатты сөгис еситпей, я қамшы жемей айтқаныңды тыңламайтуғын әдеті ғой. Мениңше Есим болысында бир-еки арқасы қышыған кисилер бар көринеди... Оларды урып қамшы пайын берсе хәмме тыныш болады...

Болыслар—Дурыс-дурыс...

Пристав—Ха... ха... Инаят... Сениң басың толы ақыл аў, сениң патшаның хызметкери екениңди Төрткүлдеги начальник те биледи, Түркстан губернаторы да биледи. Олар маған хәр исти сениң менен ойласып ислеўге тапсырды. Рахмет, Инаят саған... Сен маған бүгіннен баслап орынбасар боласаң.

Инаят—Куллық төрем...

Болыслар—Дурыс... дурыс... (қол шаппатлайды).

Пристав—Инаяттың айтқаны дурыс, бул журттың жабайылары үйге қамалмай, қамшы жемей, сөгис еситпей турып сөз тыңламайды. Сиз хәмелдарлар муны естен шығармаңыз, сизлер егер далқасаулық еткен адам болса бир тындырып сабап алың, жым болады...

Инаят—Мен пухарамды үйреткенмен.

Бекман—Мен Чимбай қаласының халқын әдепли етип қойыппан.

Болыслар—Хәммемизде солай...

Калмурат—Хүрметли төрем... кеширесиз, енди сол мениң қарызымды өндирип, мениң хақымды алып беруиңизди өтинемен...

Пристав—Қапа болмаң, ертең сизге қарыздар адамлардың бәрін Чимбайға шақырып, өндиремиз. Соған қарсылық еткен кисилерди бир жыл тюрмеге буйырдым...

Калмурат—Куллық, төрем, көрсеткен көмегиңизди жерде қалдырмаспан... хош... (шығып кетеди).

Пристав—(болысларға қарап) Мине сизлердиң берген списогиңизди мен тастыйық еттим... Мен бул списокти көширип, Төрткүлге жоллайман. Сизлер қолларыңыздағы списокке мууапық атлары жазылған адамларды,—мәрдикарларды үш күн срок ишинде Чимбай қаласындағы таярланған жайға жыйнайсызлар. Сонда доктор қараған соң, Төрткүлге және жөнелтемиз...

Болыслар—Әжеп төрем...

Пристав—Мине, мен тастыйық еткен список өзгермесе тийисли. Бул өзгерис мына Төрткүлге кетету-

ғын список те өзгерип былғасып кетеди. Егерде списоктағы адамлар қашса, әскер судына берип атылады. Мәрдикарларды қашырмаслыққа болыслар жууапкер болады...

Болыслар—Куллық төрем... Қашырмаймыз...

Бекман—Хүрметли төрем, Чимбайдың жабайы халқы мәрдикарларды Герман соғысына айдайды деп қорқытса керек.

Пристав—Ха... ха... ха...Хәй жабайылық, хәй надалық, бул журттың адамы соғысқа жарайма? Бүгін қолына жарақ берсең, ертең өзиңе қарсы болады. Булардың соғысқа хеш бир кереги жоқ. Бирақ жол тегислеу, отып шабыу, жер қазыуға қолланады. Басқа ис қолынан келмейди. Мине муны елге түсиндириңиз.

Болыслар—Дурыс, дурыс... (Өте келеди.)

Өте—Хүрметли төрем, қатынлар арыз алып келген сизге.

Пристав—Өзлерин есикте қалдырып арзаларын алып кел маған... Бул журттың адамына арыздан басқа ис жоқ...

Өте—Куллық...

Инаят—Бизің журттың адамының еси дәрти арза...

Болыслар—Ауа, Ауа...

Өте—Мине (кирип приставқа арызды берип шығады).

Пристав—Мә... Инаят, сен оқып бер.

Инаят—Куллық... төрем (арзаны алып) Хүрметли Чимбай оязының пристав хәкимине; Есим болыс пухарасы Айхан Досеке қызынан, Бесжап болыс пухарасы Гүлимхан Шеримбет қызынан, Чимбай болыс пухарасы Айша Садық қызынан арза. Бизлердиң ерлеримиз өлип, жесирликте жалғыз жетим баламыз бенен күн көрип отырсақ, бизге жүз сомнан ақша салды. Оны тауып бере алмаған соң бизлердиң жалғыз баламызды мәрдикарға жазыпты. Көз жасымыз бенен соранамыз, балаларымызды босатыңыз*.

Пристав—Мине ахмақлар, жалғыз баламды босатыңыз?!... Ийтлер Өте... алып кел оларды маған... Көрейин... (Өте алып киреди).

Пристав—(дауам етеди) Ха... мына арызды сизлер бердиңиз бе?

Айқан—Хүрметли төрем, ауа... бизлер едик.

Пристав—Ким айтты сизлерге арза берің деп?...

Айқан—Хешким де айтқан жоқ төрем... өзлериміз бердик...

Пристав—Сизлердің балаларыңыз босатылмайды. Неге десеңіздер, мен бүгін мәрдікарлардың списогин тастыйық еттім. Оны енді хеш ким буза алмайды. Арзыңыз бийкар (арызды алып жыртады) кетің бул жерден...

Айқан—Төрем, реймиң келсин. Бизди жалғызмыздан айырмаңыз. Бизиң баламызды босатың... (Үшеуі жылайды).

Пристав—Хә... атаңа нәлет бийхаялар, мени жылап қорқытасызлар ма? Қапылта бермең бұйрыққа мойынсының, кетің муннан. Өте... айдасаңа буларды...

Өте—Куллық төрем... (айдамақшы болып) түс алдыма...

Айқан—Хұрметли төрем! (үшеуі бірден жылап) онда бизлерди өз қолың менен өлтириң болмаса биз тири турсақ баламызды жибере алмаймыз, еки бастан аштан өледі (Өтени ийтерип жиберип бақырып жылай береді).

Инаят—Коясызлар ма? Я бір хорлық көресизлер ме? (жекиреді).

Пристав—Хә шашы узын, ақылы келте доңызлар... Өте. Қамшы пайын бер! (Пристав, Инаят, Өте үшеуі жабылып сүйрейді).

Айқан—Урманыз бизди, баламызды босатпасаныз өлгенимизге қайылмыз. Уай... уай залымлар... баламызды қутқарың!

Пристав—Өте, жоғалт буларды, қама тюрмаға (бақырып) айда буларды, айда! (шығарып жибереді).

Инаят—Палұан, Бекман екеуіңиз де жарамайсызлар. Хә бул пухарларыңызды тыйып қойсаңызлар болмай ма?

Пристав—Палұан, сизлердің мыналарың уят. Буларға арыз бергізген ким? Сизлер қайдасызлар?

Бекман—(жайынан турып) Төрем кеширесиз, енді болмас.

Палұан—(жайынан турып). Төрем айып менде. Енді оларды мында жибермеймен...

Пристав—Абайлаң. Абайлаң, маған мундай палтай-шалтай керек емес, егер екінши жола тәкирар-

ланса, сизлерди орныңыздан бийкар қыламан... Мен ким? Билип койын...

Болыслар — Куллық төрем... (турып отырады). (Турым суұпы киреди).

Турым—Ассалаума әлейкум.

Пристав—Уәлийкум... не жүрис...

Турым—Хұрметли төрем... Кулақмет ийшанымыз сизге хат жибері. Мине...

Пристав—Мә, Инаят оқы...

Инаят—Куллық (алып оқыйды) Хұрметли начальникке, өте қупия жасырын... жанапларыңызға мәлим болсын. 18-августта бизиң Есим болысының халқы топалаң шығарып, мени хәм Арзымбет болысты бенде қылып сабанханаға қамап қойды. Хәзир биз сонда жатып бул хатты өз адамым, яғный мурийдим болған Турым суұпыдан жибердим. Адамлардың мақсети мәрдікар бермеслик. Жарақланып, патша хұкиметине қарсы урысамыз дейди. Сизди билмей қалмасын деп жаздым. Адамлар бүгін Чимбайға барса керек. Тийисли шара көриуіңизди илтимас етемен. Тилеклес хызметкеріңиз Кулақмет ийшанның тилинен хат питеди.

Пристав—Мине болыс, ырасқа усайды. Хә, суұпы сен өзиң көрдің бе оларды?

Турым—Ауа көрдим. Екеуінде топанханаға қамап қарауыл койыпты. Мен ийшанға тамақ берейин деп барғанда бул хатты берди, мен туұра мында келдим.

Пристав—Елдің жәнжел шығарған адамлары қайда кетипти, билесиз бе?

Турым — Олардың бәри Чимбайға келген көринеди.

Пристав—Суұпы, саған рахмет, мен тез шара көремен, сен тез исине бара бер.

Турым—Куллық төрем (шығып кетеди).

Пристав—(ойланып турып) бул енді ырас. Кулақмет ийшан өтирик айтпайды. (Болысларға қарап) халықтың патшаға қарсы қуралланып атқанын билесизлер ме? жоқ па?..

Инаят—Хұрметли төрем, пақат Есим болысында, басқа жерде жоқ. Катыржам болын.

Болыслар—Ауа, ауа, бизлер аманбыз төрем.

Пристав—Мен сизлерге инанамаи, себеби сизлерде патша хәзиретиниң мөри бар. Патшаның бұйрығын

халықтан зият көресіздер. Лийкин сизлер халқыңызды қатты тутаң мынау Есим болысындай болман.

Инаят—Куллық төрем... Биз сизге арқа сүйеймиз, сиз өл десеңіз өлип, тирил десеңіз тирилемиз.

Болыслар—Дурыс, дурыс.

Пристав—Ха... ха... ха... Есим болысының халқы бизге жау болыпты. Мейли болсын... Соры қурып атлы солдаттың атының туяғы астында женшилип жоқ болады... ха... мен ким екенімди билдирермен. Нөкисте 500 атлы, Төрткүлде 2000 атлы солдат жатыр, еки ауыз қағаз жазсам, бүгін келеди. Қойға тийген қасқырдай шетинен тухым күрт болады. Хэй, ахмақлар...

Болыслар—Дурыс, төрем, қырылса мейли.

Пристав—Бухуу... бухууу... мен киммен... э...мен ақпатшаның бүркити... Мениң пәнжемде алмасым бар, тырнағымнан зәхәр жаяман...

Болыслар—Дурыс төрем...

(Өте хәулығып кирип)

Өте—Хүрметли төрем, үш мыңнан зият базаршылар келип кеңсени қоршап тур, сизге келип арза айтуға рухсат сораиды...

Пристав—Ауа, ұай алла, не бәле көринди екен? Арза менен-ақ жанымды алды. Өте ол не қылған көп адамлар екен, қолларында арзалары барма?

Өте—Төрем, базаршы болғанның бәри келген, қолларында арзасы бар.

Пристав—Бар, өзлерин есикте қалдырып, арзаларын маған алып бер, көрейин.

Өте—Куллық, әжеп төрем! (шығып кетеди.)

Инаят—Хүрметли төрем, биз болыслар хәр уақыт болса хәм сизің жылауыңызда жанды пидә қылуға уәде беремиз, лийкин елдеги бираз тентеклерди тыйыу, көзин қорқытып қойыуға бираз әскер болса, исимиз дүзлесер еди.

Пристав—Мына списоктегилерди Төрткүлге жоллағанда әскер хәм сораиды.

Инаят—Куллық төрем.

Болыслар—Дурыс... дурыс.

Өте—(хәулығып кирип) Минне арзасы, лийкин начальникке өзимиз киремиз деп жәнжел етип атыр, мағар хәрбир алып топылады. Сирә болар емес.

Пристав—Пай, Өте, сен хәм ахмақ болыпсан, олардың пәтин қайтарып қорқытып қой, мылтығыңды алып тур, бар тез.

Өте—Куллық төрем (шығып кетеди).

Пристав—Мә Инаят, оқып еситтир маған...

Инаят—Куллық, әжеп төрем (оқыйды).

„Хүрметли уездің пристав хукиметине, Чимбай тауабындағы тоғыз болыс карамағынан жыйналған барлық пухаралар атынан арза. Биз пухаралар ушбу билән сизге мағлум етемиз ки, болыс, ақсақаллар өз залымлықтары менен бизди теримизди сойып, бар жоғымыздан айырды. Олар хәрбир адым атқан сайын бизди алдап, харап етти. Оларды биз хуқим емес, елдің жауы деп санаймыз. Бул инсапсызларға қарсы берген арзаларымыз сиз тәрәптен бийкар болып келди. Демек, сиз хүрметли ақсақал болысларды неше жүз мың пухарадан артық көресіз, бу ауҳалда биз қырылуға аз қалдық, соның ушын сиз хүрметлиден төмендегилерди сораиды:

1. Жерсиз қалған жарлы дийханларға салық төлеу, қазыуға айдауды тоқтатыңыз, жерли, суулы шамасы келгенлер салық төлеп, шамасы келмегенлер қазыуға айдалмасын.

2. Бийкарға ақша алыу ушын қазыу шығарыу, жаптарды әспек етиуді қойдырыңыз. Қазыу әспек елге дәркерли уақытта шығарылсын.

3. Қалмурат бай жоңышқа тухым қарызы ушын дийханлардың ат, ешеклерің тартып алып жүр, ал енди ел ашылыққа ушырайды. Суусызлықтан елдің егини қурып қалды, сол қарызды өндириуге берген буйрықты өзгертип, оны келер жылға қалдырасыз.

4. Болыслар тәрәпинен дүзиліп сизге берилген мәрдикарлардың списоги натууры саналсын, себеби олар списокти хешкимге көрсетпей, ғайыбана дүзген. Көп жігітлер натууры кирген. Бизлер бул списокке, улыу мәрдикар бериуіге қарсымыз, мәрдикар бермеймиз, бизге соғыстың кереги жоқ.

5. Болыслар орнынан түсирилип, орнына пухараның қәлеген кисилеринен болыс сайлауға рухсат етилсин.

Минне бизлердің усы тилегимизди орынламасаңыз, биз сизің пухараныз болмай, сизің менен жау болдық, сизге, патшаға қарсы соғысамыз. Жууабын хәзир күтеміз“.

Пристав—Муны жазганлардың баслары биреу емес, алтау шығар, ешеклер, бунда бер арзаны (алып жыртып, атып жибереди) Мен киммен хә? Бул абайынан қорқпайман, шайтаным да сескенбейди, Өте, мунда кел:

Өте—Ләббай төрем...

Пристав—Бар, айт арызшыларға, маған шалтай-палтай керек емес, хәзир кетсинлер. Арзасын тыңламайман. Ашыуыма тийсе шетинен асаман... Житсин бәри.

Өте—Куллық, төрем... (шығады).

Бекман—Мен шығып хабар алайын (кетеди).

Пристав—Хә... хә...хә...хим...хям... мен өзимнің ким екенімди танытайын. Бул жердің адамлары көзиме шыбын шелли көринбейди. Ашыуым келсе шетинен атып өлтиремен. Ойыны келген екен мениң менен...

Инаят—Хүрметли төрем, қашайық (албырап).

Пристав—Инаят, бузба, хәулықпа, мен олардың тоз-тозын шығараман (кетің, кетің, ал аттым... деген Өтениң сыртта бақырған дауысы еситиледи. Арзагөйлердің: „қайтпаң хә... арзаның жууабын аламыз“... деген дауыслары еситиледи)...

Пристав—Буларға өзимди таныттырмасам өлгеним жақсы. Буларды мен қойдай айдайман... хим...хим... (жайдың бойына жууырып жүреді.

Сырттан хә... үйи күйгирлер, кетің деймен, деген Өтениң дауысы еситиледи. Еки жола мылтық атылады.)

Инаят—Астапуралла.

Болыслар—Я ал-лла...

Пристав—Ат үйи күйгирлерди, қыр жалатайларды...

Өте—Ұай өлдим... (қашып приставтың үйіне кирип кетеди, болыслар да оның изинен қашып приставтың үйіне киреди).

Пристав—Өте, атаңа нәлет, қашпа, қайтар, қуу аналарды... (Сәйеке, Қабыл, Айназар, Қосберген, Кудияр, Шерман, Айқанлар киреди).

Сәйеке—(кирип келип) Бизлер адамбыз ба, жоқ ба? (таяқты көтеріп) Тыңлайсызба бизиң айтқанымызды жоқ па?...

Пристав—Ийтлерсизлер, доңызсызлар (наганын алып бир атқан соң албырап наганы қолынан түсіп

қалады. Қашайын десе жолы жоқ, есигин арзашылар алып жибермейди).

Сәйеке—Басың... урың... хәмме!

Хәмме—Ха...ха... ха... келха. Басың... (приставты урып жығады) Басың залымды... хә... залым.... урхә... урхә... Пристав кулатылды!!!

Перде

ТӨРТИНШИ ПЕРДЕГЕ ҚАТНАСЫҰШЫЛАРЫ

1. Сәйеке —
2. Қабыл —
3. Айназар
4. Қосбергелен
5. Айтым
7. Шерман
8. Айқан
9. Гүлимхан
10. Айша
11. Атаман
12. Солдат — 10 адам
13. Қалмуратбай
14. Кулақмет ийшан
15. Нуржан ақун
16. Турым суұпы
17. Инаят болыс
18. Палуан болыс
19. Назар тергеуши
20. Бекман — қала ақсақалы
21. Арзымбет қазы

ТӨРТИНШИ ПЕРДЕ

(Ұақия Чимбай қаласында базар басында бір шарбақтың көшеге қараған дәрүазасының қасындағы хайуанның астында болады. Шарбақтың дәрүазасы көшеге қараған болып, дәрүазаның екі қапталы сыпа топалаңшылар шарбақта жыйналып сыпаның үстінде маслэхәт етип отырады. Сыпаға гилем, кийиз төселген. Дәрүазада шарбақтың ийеси тур. Адамлар гөне қылыш, мылтық, балта, пайза, шапышқы менен қуралланған. Отырғанлар: Сәйеке, Айназар, Қабыл, Қосбергелен, Кудияр, Шерман, Айқан, Гүлхан, Айша, Айжан, Балжанлар...

Биринши көринис

Сәйеке — Ағайинлер, бизди ийт көриуши залымлардан бир қутылыуға қутылдық. Бүгин екінши күни адам қатарына қосылдық. Бизди қаңыратқан, қул қылған адамлардан өшимизди алдық. Енди не ислеуимиз керек... Айтыңыз...

Айтым — Болыслар аман қалды.

Сәйеке — Болыслар қолымызға түссе, еле де аяп қоймаспыз...

Шерман — Болысларды табыу керек.

Хәмме — Ауа... ауа... табыу керек.

Сәйеке — Болысларды табыуға келсек оған дейин Қалмуратбай менен Арзымбет қазыны табыу керек, солар куртты бизди.

Хәмме — Дурыс, дурыс... Алды менен соларды табыу керек.

Сәйеке — Олай болса Айназар, Кабыл, Қудияр үшеуиңиз барып Қалмурат бай менен Арзымбет қазыны мұнда алып келиң. Келсе Қалмурат бай қазы хатларын алып келсин... Тез...

Айназар — Жақсы жүриң (үшеуі шығып кетеді).

Сәйеке — Ұақ, ұақ, ағайинлер ойлап тұрсам биз қәте ислегенбиз, кеше приставты өлтиргенде сол заматы болыстардың бәринінде геллесин алыу керек екен. Хай, әттегенай. Енди олар қолға түспейди.

Айқан — Солай етиу керек еди.

Айтым — Бизің ырас жауымыз болыстар еди.

Сәйеке — Енди олар кетти, жауызлығын енди бизге күшейтеди...

Айтым — Үйі күйгирлер...

Сәйеке — Егер биз еле халықтың бәрін изимизге ерткенде де болыстар менен ийшанлар бизің шебимизге шығуына гүман жоқ. Олар патшаға сатылған, бизден кешкен, залым патшаның қуырығы болып алған...

Хәмме — Ырас, ырас...

Сәйеке — Биз бүгін досымызды, душпанымызды таный басладық... Хорлық, көриуши дийхан бизің досымыз, зорлық қылушы қыянеткер бизің душпанымыз, биз енди билдик, егер қайтпай умтылсақ, душпанымызды жеңеди екенбиз, биз хәзир хеш кимнен қорықпаймыз...

Хәмме — Дурыс, дурыс қорықпаймыз!

II - К ө р и н и с

(Қалмурат, Арзымбет алып келинеді. Қалмураттың қолында кишкене сандық болады).

Арзымбет — Ассалаума алийкум.

Қалмурат — Ассалаума алийкум

Сәйеке — Ұалийким... Бай аға саусызба?

Қалмурат — Шүкир аллаға, сизлердің тилегиңизди тилеймиз.

Сәйеке — Бай аға, көзинди бир аш, хәзирге дейин бизди алдап сүтхорлық пенен бир теңгени екеуге берип, бизди қарызға батырдың. Жоңышқа тухымға өсимине ақша берип, бар тапқанымызды сыпырып алдың, ең соңында ат, ешеклеримизди алыуға талап еттің...

Сенде сирә ийман-инсап деген нәрсе барма? Қәне, бир уәжлесейик...

Қалмурат — Әмекилер, сизлер менен биз көп жылдан бери қәдирдан адамбыз, мен сизлер ақшадан тарыққанда қарызға ақша берген гүнайымба? Мен сизлерге бирдей жақсылық қылдым...

Енди өзлериңиз билесизлер...

Сәйеке — Атаңа нәлет залым, сүтхор, сен бизің тарыққан уақыттан пайдаланып өсимине ақша берсең, бес жылдан бери қарыз алған ақшамыздан бес мәртәбе зият ақша алдың, сонда да қарызымыз жойылмайды, харамқор бизди жипсиз байлап жүрсең.

Қалмурат — Хау, ағайиним, ауыр сөз айтпа, жалынып-жалпайып қазы хат берип ақша қарыз алған өзлериңиз емес пе? Мен не қылдым. Кеширесиз...

Сәйеке — Болды енди, сениң менен саудаласыуға саудагер жоқ, қазы хатларды шығарып бер, бол...

Қалмурат — Мына.. мынау сандықтың гилти жоғалып қалды...

Сәйеке — (Өрре турып) қазы хатты шығарасаң ба, жоқ па?...

Қалмурат — Айналайын жаным, мине шығардым (сандықты ашып шығарады).

Сәйеке — Хәзирги төрт көз түүел отырғанлардың қазы хатын айыр, тез!

Қалмурат — Мине әжеп айырдым...

Сәйеке — Сен сүтхор, қарыз берген он манатыңа өсими дей жылына алты манаттан бес жылдың ишинде отыз манат алдың, биз сениң қарызыңды бес жыл ишинде хәр жылда бирден бес төледик. Еле де қарызымызға бар десең енди неше жола аласаң, бизден? Айтшы.

Қалмурат — Жоқ олай емес, быйыл пайдасы менен бирге 15 манаттан төлесейиз қутыласыз.

Сәйеке — Сен сүтхор қарызыңды алып болдың, енди хакың қалған жоқ... Жаз қазы хаттың арқасына, бәрін толық алдым деп...

Қалмурат — Мен... мен... еле алып болғаным жоқ, олай деп жаза алмайман...

Сәйеке — Харамзада, сүтхор жаза алмайсаң ба? хе... (Қылышты көтерип дәпинеди).

Қалмурат — Ұай... ұай... әжеп, мине жаздым... (жазады).

Сәйеке — Барлық қазы хаттың арқасына „алдым“ деп жаз.

Қалмурат — Яқшы, мине бәріне жаздым.

Сәйеке — Тақсыр қазы ийшан сизиң менен сөйлесейік.

Арзымбет — Ләббай...

Сәйеке — Тақсыр сизиң хатыңыз бенен мөриңиз бизлердің аяқтарымызға кисен болып урылды, сиз бизди мына сүтхорға кисенлеп бердіңіз, енди бүгін сол кисенди өз колыңыз бенен ашыңыз, мына қазы хаттың арқасына қол қойып мөр басыңыз.

Арзымбет — Емес... емес... Шараятта ондай деген емес бул қыянат.

Сәйеке — Хәзир уаздың уақты емес, болар, басың мөрди.

Арзымбет — Мен... мен... мөрди баса алмайман...

Сәйеке — (Қылышын көтерип) Мөр басасыз ба? Жоқ па?

Арзымбет — Мине, мине мөрледім (мөр басады).

Сәйеке — Хәр кимнің хатын айырып беріңіз.

Арзымбет — Мынау Сәйеке мынау Айназар, бәріне хатларды береді).

Сәйеке — Сениң дүньяңның кереги жоқ, биз қарызқор жарлыларды сеннен кутқарамыз...

Хәмме — Күйдирілсин қазы хатлар... күйдирілсин... (Сандықты шетке шығарып от беріп ишіндеги қағазларды күйдиреді).

Сәйеке — Қабыл, Байжан айда Қалмурат байды, алып барып қама дийханлардың жатқан жерінде бул бир жатып көрсін... Ертең базар күни жазасын береміз, айда... (айдап кетеді) — Ағайинлер мынау қазыға не айтасызлар?

Айқан — Мениң балам қыз алып кашқанда, бул некесіз деп келинімди айырып жиберди, меннен бир ат берсең келинің қолыңызда қалады, деп еді. Мен ат бере алмадым, келинімнің, бурынғы күйеуі ат берген екен, мени жылатып келинімди айырып жиберди, бул шерменде не ис қылмады.

Айтым — Асқар байдан жүз тилла алып, мениң бес танап жерімди соның пайдасына хұким етті... Жерсиз қалдым...

Кудияр — Мени салық төлемеди, деп тилимнен

хат алып, болыстың есигине хызметкер қылып берди, инсапсыз.

Сәйеке — Кәне тақсыр, булар не дейди?

Арзымбет — Булардың хәммеси жалған айтады. Мен хак шараят пенен ис қыламан.

Айқан — Бул кисинің шараяты ақша, пул...

Кудияр — Сениң шараятың жалғыз болыс ийшанлар ушын...

Арзымбет — Мен қураны шәрипке әмел қыламан...

Сәйеке — Сен тақсыр, қара пухараны болыс пенен байларға, ийшанларға қул етиу ушын ислейсең, бизнің жерди Қулахмет ийшанның уақымы деп хұким еттиң, халықты кишкене нәрсе ушын да Қалмурат байға қазы хат пенен байлап бересең, демек, сен бизнің биринши жауымыз. Басың жауды байлаң!

Айтым — Басың жауды хә үйи күйгир! (Сәллесин жулып алып қолын байлайды).

Сәйеке — Айдаң... алып барып Кегейлиге атың жоғалсын залым...

Кудияр — Жоғалсын залым! (Шерман, Кудияр шығарып алып кетеді).

Сәйеке — Ал енди... ағайинлер ендиги маслахат не? Дегенимиздің биразына жеттик, енди не ислеймиз?

Айтым — Жаңадан өзлеримизден болыслар сайласақ, болыслардың мөрин соларға алып берсек...

Сәйеке — Бул хұкимет турса, бизнің айтқан адамларды, болыс қылмайды. Бизге булар ерик бермейди, бизге бир жол бар, олда болса соғысу, барлық елге хабар салып, патшаға қарсы гүрести күшейтиу.

Хәмме — Дурыс, дурыс соғысамыз.

Үшінши көринис

(Турым суұпы бақырып киреди)

Турым — Уай... уай... уай... қырылдық сорымыз қурысын... қарап болдық...

Сәйеке — Хе не болды, сорлы, айтсаңа...

Турым — Ұай... ұай... Нөкистен еки жүз атлы,
Төрткүлден бес жүз атлы солдат кеше шығып, хәзир
жақынлап калыпты. Үш тобы менен Чимбайдың хал-
қын бес саат топқа тутып, талауға приказ болған...
Алдында Бекман ақсақал, хәзир келеди екен, қашың...

Хәмме — Енди кәйтемиз...

Сәйеке — Соғысамыз, тәуекел...

Турым — Топқа қалай қарсы турамыз.

Айназар — Қой, қашайық, қырылармыз.

Айтым — Қашайық.

Турым — Ұай—ұай қашың.

Сәйеке — Ал жүриң (жууырысып қашып кетеди,
шарбақшы қатыны менен арқаланып дәруазасын жа-
уып олда қашады).

Турым — (бир өзи) Мине, мине лапгөй жүрекле-
рин жарсын, енди булар таралады... Хә жалатайлар!
(жууырып шығып кетеди).

Төртінши көринис¹

(Қалмурат бай, Қулахмет ийшан, Сержап ахун, Турым
суұпы, Инаят болыс бәри де дәстурхан көтерип келип
сап шегип турады)

Инаят — Атлы казактың келгенине өзимди ба-
хытлы санайман...

Кулахмет — Иншалла хәзир келсе...

Турым — Я алла...

Қалмурат — Мен оларды атамды күткеннен ар-
тығырақ күтемен (сырттан көп аяқ дауысы еситиледи.
Сахнаға он шақлы мылтық көтерген солдат марш [пе-
нен жүрип келеди).

Инаят — Ассалаұма алийкум...

Атаман — Оларға гөзлен! (әскерлер мылтықла-
рын шақырлатып ийшанларға қаратады).

Инаят — Бизлер сизге дерекпиз...

Бекман — Хау, ассалаұма алийкум, Инаят аға...

Атаман — Токтап туррр...

Инаят — Бекман саұмысаң?

Атаман — Бекман бул кимлер, айт!

Бекман — Мынау Инаят болыс, Қалмурат бай,
баскасы ийшанлар, булар сизиң алдыңызға шығып тур
екен...

Кулахмет — Хош келдиңиз.

Инаят — Хош келдиңиз төрем... (Буннан кейин
Сәйеке баслаған көтерилисшилердің тутқынға алыны-
уы көрсетиледи).

Перде

¹ Усы төртінши көринис үзинди, буның изи хәзирше табыл-
мады (жыйнаушылар).

5-ПЕРДЕ

Қатнасыушылар

1. Сәйеке
2. Айқан
3. Айназар
4. Қосбергген
5. Айша
6. Айтым
7. Қудияр
8. Әдил.—Ташкент губернаторының прокуроры
9. Назар—Төрткүлде полиция тергеушісі.
10. Атаман
11. Тюрма қарауылы.
12. Массовкада қамақта жатқан қарақалпақ дийханлары, полиция жәлладлары, патша солдатлары, қызыл әскерлер.

5-ПЕРДЕ

Төрткүлдің тюрмасында

1—көриніс

Төрткүл қаласында үлкен жынаят ислерди тергеушінің тергеу жайы. Жай күтә көркем безелген, саат асылған. Еки есиги бар. Биреуи төрден, екиншиси оң тәрептен. Оң тәрептеги жалпы ушын болғанлықтан онда полиция турады. Мәкемениң ишинде бир жазыу столы. Оның үстинде жақсы жазыу әсбаплары хәм үлкен портрет бар. Столдың қасында Ташкенттен келген прокурор Әдил отырады.

Перде ашылғанда бир өзи.

Әдил—Генерал—губернатор Куропаткин жанаплары бул исти маған айрықша тапсырды. Мени Ташкенттен бунда жиберерде, жанаплары мени әдейи бул ис тууралы дәстурумал (қол орамал) берди, мен шын хәқыйқат прокурор болыуым себепли, жанаплардың дәстурумалын дурыс хәдаллайман. Жанаплар маған „Егер Чимбай уездиндеги болған көтерілис күтә жууаплы болса, ис пенен таныс болған соң, телеграмма бер, өзим приказ беремен, бир уезд кем болғаны менен Россия мәмлекети азаймайды“ деген еди. Демек, жанаплардың Чимбайдағы көтерілиске күтә кәхәрли, газабы келгени мағлум болды. Мен бул исти бирден тезлетуим керек, екиншиден; жанаплардың газабы кайтқандай түрге келтируим керек.

(Столда жатқан көп ис қағазларды ашып көріп) бул истиң тийкарынан қарағанда тергеуді күтә қыстанып жүриткенлер. Көп орынлары күтә сайыз қалыпты, бул болмайды, буны тереңлетіу керек... Буху,... бухуу ....әй, Назар сен бунда кел.

2-Көринис.
(Назар киреди)

Назар—Ләббай төрем (честь берип киреди)

Әдил—Гүнәкарлардың хәммеси мунда—Төрткүлде дедиң бе?

Назар—Ауа, төрем.

Әдил—Мына Сәйеке, Айтым, Айқан үшеуін келтир мунда, мен олардың қандай адам екенін көрейин, олардан бирнеше сораулар сорайын, ислерин толықтырыу үшін.

Назар—Әжеп төрем, хәзир келтиремен. Шығып кетеди.

Әдил—Хим... мм... Хим мундай шатақлардың болыуы губернатор жанаплары үшін күтә ауыр ауқал, Куропаткин жанаплары айтты. Ақпатша Николай телеграмма менен тезден басыуды буйырды. Демек, бул ис патшайы ағзам хәзиретлеринин өзине хәм мәлим. Мен өзим патшаның инанымлы ықтыбарлы прокуроры болғанлықтан, бул исти сондай етейин ки, қайтып мундай шатақлар болмайтұғын болсын. Губернатор жанапларының меннен кеули питсин, бухуу.... бухуу Сәйеке, Айтым, Айқанды төрт солдат айдап келеди.

Қоллары аркасына байланған.

Сәйеке—Ассалаұма алийкум.

Әдил—Тек тек прокурор айыпкердің сәлемін алмайды, пақат сауалға жууап алады. Сизлерден Сәйеке ким?

Сәйеке—Мен төрем.

Әдил—Кәне, Сәйеке, сениң көтерилис жасауыңа, приставты өлтириуіңе не себеп болды? (Әдил наганын шығарып столға қойып) лийкин, ырасынды айт. Егер өтирик айтсаң жаныңнан үмит үз.

Сәйеке.—Егер меннен сорайтуғын адам болса, мен ырасын анық айтаман...

Әдил—Хә...Сеннен тергеуши жууап алмады ма?

Сәйеке—Төрем, биз сабау, қыйнаудан басқа хеш нәрсе көрмедик. Тергеуде бизден емес, бизиң душпанларымыздан жууап алды.

Әдил—(жекиринип) Болды енди, мениң минутым арыз тыңлау емес, билиңиз, сауал сорау. Егер шаймаласаң хорлықты көрсетемен... бол айт...

Сәйеке—Куллык төрем, кеширесиз. Сауалыңызға жууап берейин. Мен уры-қарақшы емеспен. Чимбай оязы, Есим болысының пухарасы едим. Есим жабының бойында бес танап жерим, үйим, мүлким бар дийхан едим, үш-төрт жылдан бери елимизге суу бармай, елимиз харап болды. Буған себеп суудың болмауы емес, бираз жаман адамлардың пейлинен болды. Ораз аталықтың баласы Арзымбет болыс, оның иниси Әуез молла, Зарым, Қәлендер дегенлер Есим жабының қазыуына шығатуғын белдарларды сатып кисесине пул қылып салып келди. Есимде еки мың абхор болса, соннан 300 киси қазыушы қалды. Муның нәтийжесинде Есим үш жыл ишинде батыл болды. Мен суу келер үмити менен үш жылға шекем Қалмурат байдан жоңышқа тухымға қарыз ақша алдым. Лийкин, суу келмей егинсиз қалдық. Қалмурат бай мүлкимди тартып алды. Мен бала-шағам менен қаңғырып қалдым. Баллар аштан қырылды. Жалғыз басым қалдым. Бир мен емес Есим болыстың 3 мың хожалығы бадырақ болып кетти, ақсақал-болысымыз буны көрмейди, бизден еле салық талап етип, қазыуға айдайды, биз қырылуға келдик. Кемтарлықтан жылап-ениреп дийуана болдық. Арыз етсек, хәкимлердің хеш бири тыңлаған жоқ. Болыс, арық ақсақал-парасыз ис питкермейди. Суд тап приставтың өзи де парасыз тыңламайды, музаппатты майламасақ, елге карамайды.

Әдил—Тоқта ешек, бийкарға сандалама! (Наганын көтерип) хәкимлерге тил тийдирмей, өзиннен болған себепти айт.

Сәйеке—Куллык төрем, биз дийуана болдық. Дийуана болғанда еркин емес, Қалмурат байға кул дийуана болдық. Дийуана болыуымыздың себеби, бизди хәкимлердің бәри жабылып талады.

Әдил—Хә, доңыз қоясаң ба, жоқ па? Сениң сирә хәкимнен басқа айтарың бар ма? Жоқ па?

Сәйеке—Дийуанашылық қылып, я жұмыс етип нан табажақ болсақ, үсти-үстине салық қазыу мәрдн-

кар бәрин мойнымызға тағады да турады. Кырыла баслады. Соннан соң „өлим-өлим бир өлим“ деп ақсакал болыстың хорлығына көнбей қарсы болдык. Сабадық, приставқа арыз етейик десек, ол бизди жолатпай кууды. Ашыуланған халық приставты өлтирген, мениңше гүна менде емес, болыста, оннан қалса гүнә приставта, гүнә төрем хукиметте.

Әдил—Хәй, доңыз, хукиметке тил тийдирме... бүгин аттыраман... Урр! (Солдат мылтықтың кундағы менен урады)

Сәйеке—Төрем... төрем кеширесиз, өзиниз анык ырасын айт деген соң ырасын айтып турман. Енди қайтейин...

Әдил—Атаңа нәлет, доңыз, мен ырасын айт дегенде хукиметти жаманла демедим, мынау истия жөнинде айттым, көтерилис болыудың, приставты өлтириудің себебин айт дедим доңыз, басында мийиң бар ма, жоқ па?

Сәйеке—Төрем, мен де соның себебин айтып турман, бул уақыяның түпки себебин... өзиң болсаң қәйтесен?

Әдил—Хеш шығарма сестинди...ийт... хәзир жоярман көзинди!

Сәйеке—Куллық төрем...

Әдил—Енди сауалым, сен өзинди бул исте гүнәкар санайсаң ба, жоқ па, ийт?!

Сәйеке—Егер меннен сорасаңыз, жоқарыдағы айтқан себеплерим хәм еле айта алмай турған себеплерге мууапық өзимди гүнәкар емеспен деп санайман...

Әдил—Хайуан, сен болмасаң ким гүнәкар енди... айтшы орнынан турып.

Сәйеке—Хукиметтиң өзи хәм хәкимлери гүнәкар.

Әдил—Уай хайуан,... гүнәкар мен деп айтасаң ба, жоқ па?!

(Наган менен урып жығады).

Сәйеке—Өлтирсең де мен гүнәкар емеспен.

Әдил—Айда, муны апар, қарсыға қаман, тамак бермең...өлсин ...(еки солдат мылтық пенен түйип айдап шығып кетеди.)

Сәйеке—(Кәхәрленип бақырып). мен гүнасыз, мен гүнасыз, гүнә хукиметте.

Әдил—Айтым сен бе?

Айтым—ауа төрем, мен.

Әдил—Айтым сен айтшы. Неге, көтерилис жасалды. Неге приставты өлтирдиниз? Лийкин ырасынды айт, болмаса меннен жақсылык, көрмейсең.

Айтым—Куллық төрем... мен Чимбай ояз, Бес жап болысының пухарасы, дийхан адам едим. Жеримизге суу бармай қалды. Себеби бизин Кегейлинин белдарларын Палуан болыс, Сейтназар хажы дегенлер сатып жеди, жап батыл болды, пристав хәкимге усыларды айтып елге пайдалы кисиден болыс бер десек, тынламады. Бизди кууып салды...

Әдил—Болды... болды қой енди, сизлер барлық қамалған адамлар бир дәлил айтыуға үәделескен екенсиз. Мен ол хийленизге жол қоймайман, маған енди, сыртта жүрип, сизлер менен байланыс жасаған адам керек, қане айт ырасынды, кимлер қатнасты көтерилиске?

Айтым—Мен басқа кимлер қатнасқанын билмеймен.

Әдил—Неге билмейсең?

Айтым—Бес мыңнан аса халықтың қайсысын таныман.

Әдил—Танымай көзиң көрме? Билесең сен, жасырма, айт деген де айт! (Солдат мылтықтың сабы менен урады).

Айтым—Төрем, мен хеш кимди билмеймен.

Әдил—Хә доңыз, билмейсең бе? (жығып тебеди)

Айтым—Өлтирсеңиз де билмеймен.

Әдил—Хә, доңыз, айда буны тюрмаға житир, өлсин, Айда! (тюрмаға сүйреп алып кетеди. Айқанды алып келеди).

Әдил—Айқан сен бе?

Айқан—Мен төрем.

Әдил—Мен енди сизден басқа сауал сорайман. Мәрдикарды не себепли бермединиз. Лийкин, туурысын айт...

Айқан—Төрем мениң жалғызымды жазғанлар, оннан басқа мениң панам жоқ, ол кетсе мен өлемен, екіншиден; мәрдикарға хәммениң тегис бармауы. Ақша тапқан кисилер адам жаллап, жүз манат таба алмаған маған усаған сорлыларды жиберип турады. үшіншиден; мәрдикарды урыс уақытында алыуынан буларды урысқа жибереди деп қорқамыз.

Әдил—Тур, тур, тур, атаңа нәлеі бийхая, мәрди-
кар урысқа айдалады деп ким айтты?

Айқан—Айтқан елдегі адамлар.

Әдил—Атлары ким?

Айқан—Мен танымайман айтқан адамларды.

Әдил—Неге танымайсаң, танийсаң айт.

Айқан—Мен базардан еситтим.

Әдил—Кимнен еситтин?

Айқан—Базаршылардан.

Әдил—Атларын айт.

Айқан—Билмеймен.

Әдил—Билесең, бирақ жасырасаң. Айт хәзир жа-
ның барда (нағаны менен урады. Айқан қулап түседі)

Айқан—Басымды кессең де билмеймен.

Әдил—Тур, тур, хәй шайтан, маған қара, Мәрди-
карға балаңды бересең бе? жоқ па? айт хәзир.

Айқан—Мен баламды бере алмайман. Себеби оны
урысқа айдайды.

Әдил—Мәрдикар бересең бе жоқ па? Айт!

Айқан—(Ойланып турып). Егер мениң тилегимди
сорасаңыз, баламды мәрдикарға бермеймен, зорлық пе-
нен алсаңыз шарам жоқ.

Әдил—Хә доңыз, шашы узын, акылы келте, ах-
мақ. Сен мәрдикарға қарсымысаң, мен сени тирилей
көндиремен. Айт ахмақ, (мылтықтың сабы менен урып
жығады, тепкилейді) Көмемен сени, көмемен сени.

Айқан—Ұай залым, өлсем де мәрдикарға бермей-
мен.

Әдил—Мен сени 'нызамға бойсындыраман, я жоя-
ман!

Айқан—Ұақ, жаным! (есинен танып жығылады).

Әдил—Хә жөгі, мен билемен, хийлеңизди, Назар!...
кел мунда.

Назар—Ләббай төрем.

Әдил—Көтерің мынаны, апарып қарсыға жабың,
тамақты аз берің, булардың тентеклиги пәсейсин.

Назар—Куллық төрем. (солдат пенен Назар, Ай-
канды сүйреп алып шығып кетеді).

Әдил—Хим, Хим! Бул жабайлардың иси күтә те-
рең екен. Бул ұақия мәрдикар алыу мүнәсибәти менен
ғана пайда болған емес екен. Лийкин мәрдикар туұра-
сындағы патшайы ағзамның усы жылдың 25-июньдегі
пәрманы жанған отқа ламнамай болғаны дурыс, бул

ұақияның максети не? Иҳим, иҳим, ҳақыйқатында ро-
сей жанаплар мәмлекетине қарсы көтерілис. Бул исте
қылмыс хәм аударыспақ хәрекетиниң нышаны хәм бар.
Күтә хәм аұыр ис екен. Мен енди Куропаткин жанап-
ларына айтыұым керек. Бул, суд қылыұға мүмкин
емес, буларды суд етсең, суд арқалы булардың кә-
уипли пикирлери көп таралыұы мүмкин, буның соын-
да хүкиметке қарсы адамлары көбейиұи мүмкин... Сол
себебли қолға түскен патшаның жаұы, душпанын гу-
бернатордың приказы арқалы атыұ керек. Мине мениң
уйғарыұым. Бираз ойланып турып:—Назар, Назар, мун-
да кел!

Назар—Ләббай төрем.

Әдил—Ха хайұан, бул ис шала екен, бул жала-
тай урылардың оннан бири қолға алынған емес, мен
саған буйыраман. Хәзирден баслап көтерілиске қат-
насқанлардың бәрин қайтадан 3 күн ишинде қамаұға
ал, еркегин, қатынын қалдырма.

Назар—Хүрметли төрем, хәзир тюрма лыққа тол-
ған, енди хеш кимди сыйдыра алмаймыз. Қәйтемиз?

Әдил—Хайұан, тарт тилиңди, ырас мен саған бу-
йырдым, тамам. Олардың бири қалмай қамалсын, ис-
лең, сол...

Назар—Хүрметли төрем, кеширесиз, хәммесин
қамайман.

Әдил—Мен енди тоқтаұсыз Куропаткин жанапла-
рына бул исти доклад етиұге кетемен. Сен начальник
полиция телеграммадан буйырық күтиниз. Буйрықты
алғаннан кейин оған қарап ис етесизлер. Хош, мен
кеттим. (шыға бергенде перде түседі).

3-көринис

Төрткүлдің тюрмасының ишиндегі бөлмениң бири.
Бөлме, узын шарбақ, еки қапталы бийик телеклеп
адамлар жататуғын жай. Бөлмеде Айназар, Кабыл,
Косберген, Ерман, Байжан, Гүлимхан хәм Айшалар аяқ-
ларына кисен салыныұы менен кими жатып, кими отыр.
Шаш сақаллары өсип азған, тозған ҳалда.

Кудияр—Бизди бул хүкимет қайтер екен? Буның
не билгени бар, биле алмадық, я сорамайды, я сибирге
айдамайды. Босаныұдан үмитти үздик. Бул қараңғы

жайда жата-жата жанымызға тийди, тойдырды, енди қалай шыдармыз... ух...

Айназар—Ахх... қорлықтан шаршадым, болдырдым, күтә, қалым кетейин деди бизге танысларымыз бенен сөйлесіуге де рухсат жоқ. Қәпестеги қустай болдық...

Қудияр—Қәпестеги қуста бизден жақсы, ол бириншиден; жақты дүньяда, екіншиден; аяғында кисени жоқ. Бизің аяғымызда кисен, күннің көзин көрмеймиз, мениң аяғымның дәрманы кетти, ақсақ болмасам жақсы еди.

Айназар—Олар кешигейин деди.

Қудияр—Япырмай... Сәйекеге еле не болды? Мен сескенип отырман.

Айназар—Оларды қайда алып кетти екен?

(Аяқ дауысы еситилип, есик ашылады)

Қудияр—Я қудай, Сәйекелер киятыр. (Хәмме қозғалып, турып есикке қарайды).

(Сәйеке, Айтым келеди)

Сәйеке—Ұақ-уақ, тула бойым исип барады. Тек шықпаған жаным бар. Кисени менен зордан жүреді.

Айтым—Уұх, көгермеген денем қалмады. Тек сүлдерім келди...

Қудияр—Шүкир, аман келсеңіз жетер, сизлерди қайда алып барды, не қылды?

Сәйеке—Бизди Ташкенттен келген прокурордың алдына алып барды. Сауал сорап урды.

Айша—Хау! Айқан қайда қалды?

Сәйеке—(Отырып) Ол прокурордың алдында қалып еди.

Айтым—Япырмай, Айқан, бийшараға не қылды екен, мениң жүрегім дүрсилдеп қорқайын дедім. Айқанды қыстаса, хаяллық етип көп адамларды шатпаса болар еди.

Сәйеке—Айтым, бийкарга қорқасаң, Айқан сен ойлағандай киси емес, ол таяқтың астында өлсе өлер де, ағайинлерин қолдан бермес. Ол бундай иске еркек ғой. Эттең ол хаял болыпты, еркек болғанда халықты қыйыншылықтан шығаратуғын бир ер болар еди.

Айша—Дурыс айтады. Айқан өлсе де мақсетинен қайтпайды.

Айтым—Ағайинлер мен бүгін прокурордың сөзин билдим. Бизди атпай отырғаны еле усы истиң тийкарын билип, еледе көп адамларды тутажак екен. Усы уақыяны сылтау қылып, пухараның гамын жейтуғын адамлардың бәрин терип алыу екен... Мен билдим.

Сәйеке—Ауа, елде болған уақыялардың бәриниң себебин бизлерден еситип болып бизди аттырмақшы.

Айтым—Үйи күйгир болыслар, Қалмурат бай, ийшанлар да бизлерди ықпакер көтерілисши деп гүуа болды.

Сәйеке—Биз сол залымларды тири қалдырғанымыздан күшимиз таралды.

Айтым—...Уах, эрманда қалдық. Соларды өлтirmeй...

Сәйеке—Буннан басқа болыс пенен ийшанлардың гүуалығы да жетип қалады.

Айназар—Ал енди бизлерди не қылады екен? Прокурордың бағыты қандай көринеди.

Сәйеке—Мен бүгін инандым, хәзирги хукиметтиң хәкимлериниң үлкени, кишиси бәри бар, булардың бәри доңыздың жалғызағына қусайды. Олардың үстинги ерни аспанды тиреп, астыңғы ерни жер тирейди. Буның үлкенинде ақыл көп болар деп едим. Мынау прокуроры барып турған ахмақ адам екен.

Айназар—Хәй... хәй... әстен, әстен.

Сәйеке—Мениңше, ол бир турған саудайы болмаса, мени сауал сорағанда „ырасыңды айтшы, болған уақыяның себебин айт“ дейди. Мен тийкаргы себебин, ырасын айтсам „сен хукиметти айыплайсаң“,—деп мени урады ахмақ саудайы.

Айтым—Хә... биреу киятыр...

(есик ашылып, Айқанды еки полиция көтерип алып киреди)

Айша—Өйбей астапыралла, бул не деген сумлық.

Полиция—Сөйлемей тыныш отырыңлар, мынау жөги хийлепазды есине келтириң (жатқарып кетеди).

Сәйеке—Уай-уай суу алып келиң.

Айша—Мә, мине чайниктен суу берейин.

Сәйеке — Айқан... Айқан қалайсаң?

(Айқан ыңқылдайды)

Сәйеке — Жаны бар ма сирә... суу бер...

Айша — Жүрегі соғып тур.

Айтым — Бул таяқтан жығылған.

Сәйеке — Әлбетте, мен зордан отырман.

Айша — (Жыламсырап) енди қәйтейин, мени де усындай етип таяққа жатырмаса болар еди, корқып, жүрегім алып ушып турыпты.

Сәйеке — Сен таяқ тууралы бийкарга қәуипленесең прокурор маған сөгип „шетинизден астыраман“ дейди. Қәйтемиз илажсыз шыдаймыз.

(полиция кишкене терезени ашып)

Қарауыл — Сәйеке барма?

Сәйеке — Мен барман.

Қарауыл — Мә, саған нан алып келген.

Сәйеке — (турып алып) Бул шөрек екен, мениң кейнимде тууысканым аз еди, ким берди екен буну... Аш болып турғанда жақсы болды (барлығына береді).

Айтым — Мениң ақ нан көрмегениме бир жыл болды... (хәмме нан жейди)

Сәйеке — Айқанға қыйын болды ау.

Айтым — Хау, хау мениң нанымның ишинен қағаз шықты ғой бул неси?

Сәйеке — Индеме... маған бер, хат шығар, хә хат екен... Мә Қосберген оқы.

Қосберген — (хатты алып әсте оқыйды). „Қыстың күни Николай патшаны тақтан кулатып, Уақытша хукимет дегенди дүзди. Оның басында Керенский деген адам турған еди. Бул адамды баста күтә әдил деп мақтаса да, бунуң Николайдан айырмасы болмады... Герман урысын дауам етеди, әскер күши менен мәрдикар алды. Болыс, ақсақаллардың гүлләни өз орнында, қайта олар залымлығын күшейтип жиберди. Чимбайға Қазалыдан Онғалбаев дегенди начальник-пристав еткен. Бул адамда ийшан улама хәм болысларды колына алып, парохорлықты күшейтип отыр. Прокурор келип қайта көп адамларды қамауға буйрық берген. Хәр не болсаңызда бизлерди айтнағайсыз: Керенскийди хәм кулатажақ екен деген мағлыұмат бар. Беккем болың, - деп жазушы „Тилеклес“.

Сәйеке — Мен бул хатқа түсиндим. Лийкин бир-неше орынларына хайранман. Бизин душпанымыз енди, ол жақта жығылса, бизлерди неге азат етпейди екен... тоба бул қалай демек, Керенский деген адамды хукимет басына қойса, ол да Николайдан кем болмаған ғой. Николайдың жолын тутқан ғой. Болмаса бизге кусаған патшаға қарсы болған адамларды неге тюрмада услайды. Неге босатпайды.

Айтым — Ырас, Николайды хукиметтен түсирсе де, хукимет басына қара пухараның тилегин ойламайтуғын адам отырғаны ғой. Егер Керенский деген адам залым болмаса, бизди тюрмадан шығарар еди.

Айназар — Япырмай, тоба, мен сол Николай залым тағынан түссе биздей куллықта жасаған, камбағал дийхан азат болар деп ойлайтуғын едим, ол ойым қәте екен ау, мине бир жылдан бери хеш нәтийже көрмедим...

Сәйеке — Ауа, ауа, бир жылдан бери бизди қаматып турған Керенский екен. Бул хатқа қарағанда Керенский Герман урысын дауам еттиреди екен... елден мәрдикар алыпты.

Айша — Япырмай бул қалай, мениң баламды әлле қәйтти екен. Кеттимекен?! Кеттимекен? Айнанайын, Жалғызымай... (Жылайды).

Сәйеке — Айша, сен булай жылап бизди қайғыға батырма. Бунда шыдамлы, берик болуу керек.

Айша — Сизлер қапа болман, мен сол балам деп тюрмаға түстим, бир жылдан бери баламның жүзин көриуге зарман... қәйтейин.

Сәйеке — Бәримиз солай, сабыр ет.

Айша — Ух... ишим жанып барады.

Сәйеке — Енди бул хаттан белгили болды. Бизди тюрмада услап турған, прокурорды жиберип отырған Керенский. Керенский бизди босатыудың орнына тергеуин күшейтип отыр. Прокурордың тергеуине қарағанда, бизди хукиметтин душпаны деп санайды. Егер прокурордың пейилине қарасаң туурыдан-тууры атады, тири қалдырмайды. Усы отырғанлардың бәринде өлим қәупи бар.. ұх.

Айтым — Ауа, ауа... биз хәзир өлим қәупи астында отырмыз...

Сәйеке — Бизлерди прокурор аттырады...

Барлық хаяллар — Уай қоя гөр әй.

Сәйеке — Мен прокурордың алдынан өзімнің өлімимді көріп қайттым.

Айтым — Мениң де қуры сүлдерім, геүдем ғана отыр.

Сәйеке — Енди сизлерге мениң нәсийхатым, бириншиден; мени атса да жалынбау, екиншиден; камалмай сыртта жүргенлерди қолдан бермей... усыған берк болайық.

Айтым — Дурыс... дурыс... берк болайық (сырттан аяқ дыбыслары еситиледи. Иште отырғанлар тым-тырыс болады. Есиктің қулпын шақырлатып ашып тергеуши, Назар, атлы казак атаманы, еки атлы форма-сында жарақлы солдат киреди).

Назар — Прокурор жанаплары Ташкенттен телеграмма арқалы сизлерди атыуға буйрық берди. Сизлер хәзирги аухалда зиянлы адамлар болғаныңыз ушын хәммениз әскерий жол менен атыласызлар ағайин-қарындасларыңызға айтарлық сөзлериңиз болса айтыңызлар!

Сәйеке — Бизің сизге айтарлық хеш бир сөзимиз жоқ, лийкин бир сорауымызға жууап берсеңиз.

Атаман — Қәне сораңыз.

Сәйеке — Не ушын бизлерди сотламайсыз, сизде нызам бар ма, жоқ па?

Назар — Прокурор жанаплары сотламастан жаза бериуди мақул көріп, бизге буйырды әне сол нызам...

Атаман — Ха-ха-хаха... қолға түскен жауға соттың не кереги бар. Бизің сотымыз—солдат хәм нызамымыз—жарақ... Мине сизге жууап. Сизлерди қолға түсирген уақта атпағанымыз баска да қатнасыушыларды тауып алыу ушын еди... Әне билдиңизбе хайуанлар.

Назар — Аўа... аўа...

Атаман — Сизлер приставты қандай етип өлтирсеңиз, биз хәм сизлерди оннан артық етип бәринди ийттей қылып атамыз (нағанын алып) айда бул хайуанларды... сизлерге сот мине мен...

Сәйеке — Сизде солдат пенен, жарақтан баска нызам жоғы анық... Буларды қанхор деймиз.

Атаман — Хә доңыз, тилиңди тарт! (нағаны менен урады, сырттан көп адамлардың аяқ дауысы еситиледи. Әмет жарақлы, алты әскери менен кирип келеди).

Әмет — Токта, токта, тарт қолыңды! (атаман тергеуши албырап қалады).

Атаман — Сен кимсең, айт. Болмаса аттым.

Әмет — Қанхор залымлар... мийнеткешлерге бийгүна азап бердиңизлер. Бул инсапсызларды мына шетке. Мына, бийшара қатын өлип қалған ба, (Айқанды ушлап) әй езилген мийнеткешлер турыңыз, жаныңыз болса енди залымның тюрьмасынан азат болдыңыз...

Сәйеке — (жигерленип) илайым көп жасағайсызлар! (Айқан басын көтереди, Әмет сүйеп турғызады)

Айқан — Оңым ба, түсим бе? Айналайын көп жасанызлар.

Әмет — (Қызыл әскерге) жаздырыңыз булардың кисенлерин, шешің булардың қолларын, енди булар азат, енди булар хуқуқлы! (Қызыл әскерлер аяқ қолларын жаздырады).

Сәйеке — Көп жасағыр, жақсы жигит, енди бизге Николай менен Керенский зақым етпей ме? Айтшы. Қарағым.

Әмет — Жоқ, жоқ, олардың тухымы қурыды... Биз большевиклер, байлардың уәкили болған Керенскийди қулаттық, Николайды өлтирдик, оның орнына исши дийхан хуқиметин құрдық. Енди сизлердей езилген гедей хуқиметке ийе. Әне, хуқиметинизге ийе болың, байларды жойың!

Хәмме — Рахмет, рахмет сизге.

Сәйеке — Енди билдим. Бизлер тилек жолында, большевиклер бизлерди қутқарып, өмиримизге жарық жол ашты. Жасасын большевиклер!

Перде

Мольер

СКАПЕННИҢ ҶИЙЛЕСИ

ҮШ ПЕРДЕЛИ КОМЕДИЯ

Қатнасушылар

Аргант—Октав хәм Зербинеттаның әкеси.
Жеронт—Леандр хәм Гиацинтаның әкеси.
Октав—Арганттың баласы. Гиацинтаға ашық.
Леандр—Жеронттың баласы. Зербинеттаға ашық.
Зербинетта—Жалған цыган қызы (шынында Арганттың қызы) Леандрға ашық.
Гиацинта—Жеронттың қызы. Октавқа ашық.
Скапен—Леандрдың хызметкери, қийлекер.
Сильвестр—Октавтың хызметкери.
Нерина—Тәрбияшы хаял.
Карл—Қийлекер.
Еки жүк көтериуши адам.

Уакыя Неапольде болған.

БИРИНШИ ПЕРДЕ

Биринши көринис

(Октав, Сильвестр)

Октав—Ашық болған жүрек үшін не қылған жаңалық! Минен ауқал! Сен, Сильвестр, пристаньда атамның қайтып киятырғанын еситтің бе?

Сильвестр—Ауа.

Октав—Бүгін атам ертелеп келип қалар ма екен?

Сильвестр—Тап бүгін азанда.

Октав—Мени үйлендирейін деп киятыр ма?

Сильвестр—Ауа.

Октав—Жеронт мырзаның қызына ма?

Сильвестр—Мырза Жеронттың қызына.

Октав—Оны Тарентадан соның үшін жорта шақыртып отырып па?

Сильвестр—Ауа.

Октав—Бул таза хабарларды сен мениң дайымнан еситтің бе?

Сильвестр—Сизің дайыңыздан.

Октав—Атам оған булардың бәрин хат арқалы билдирип пе?

Сильвестр—Хат арқалы.

Октав—Ал, бул дайым бизлер тууралы бәрин биледи дейсең бе?

Сильвестр—Бизлер тууралы бәрин де биледи.

Октав—Берекет тап, хәр сөзинди сатып алғандай қылмай айтсаңа!

Сильвестр—Мен тағы да не айтайын? Сиз өңиз майда-шүйдесине дейін умытпастан тап болғанындай етип айтып отырсыз ғой?

Октав—Бундай қыйын жағдайдан шығыуға өз кенесінди бер.

Сильвестр—Мен де сизден аз қыйналып турғаным жок. Маған да биреу кенес берсе болар еди.

Октав—Ауа, мына терис келгирдің қайтыуы мени сойды-ау!

Сильвестр—Мени де сизден кем сойған жок.

Октав—Атам билиуи менен-ақ, мениң үстиме қатты кейіслердің дауылын тууғызар.

Сильвестр—Нағылған кейіс! Егер мен бунның менен қутылсам жақсы болар еди. Сизің тентекшилигіңиздің маған арзанға түспейтуғынын мен сеземен, Мениң арқама дөнежақ таяқ зарпының бултары жыйналып киятырғанын көріп турман.

Октав—Мен нағылсам екен, не нәрсеге бел байласам екен?

Сильвестр—Бул ҳаққында сиз ушып қонғанша, бурынырақ ойланыуыңыз керек еди.

Октав—Сениң маған кешигип айтқан ақылың күлкімди келтиреді.

Сильвестр—Сиз өңиздің жеңиллігіңиз бенен қайта мениң күлкімди келтиресіз.

Октав—Мен неғылсам екен, неге бел байласам екен, не шара қоллансам екен?

Екинши көринис

(Октав, Скапен, Сильвестр)

Скапен—Бул не Октав мырза! Сизге не болды? Не гәп болды? Бул не бәле? Неликтен қатты албырап тұрсыз?

Октав—Уай әдиули Скапен, мен қурыдым, мен ҳаулығып турыппан. Мен дүньядағы ең бахытсыз адамман.

Скапен—Неге олай?

Октав—Сен мениң исим ҳаққында ҳеш нәрсе есипедің бе?

Скапен—Жок.

Октав—Мениң атам мырза Жеронт пенен мында киятыр. Мени үйлендирежақ екен.

Скапен—Ал, не болып қалыпты, бунда адам қорыққандай не бар?

Октав—А-а, сен мениң сескениуимнің мәнісін билмейсең!

Скапен—Билмеймен, айтсаңыз билуім мүмкин.

Октав—Ах Скапен! Егерде сен не болса да мени бул бәледен қутқарғандай бір хийле ойлап тапсаң, жақсылығыңды сирә ұмытпай, өмирімше саған миннетдар болар едим.

Скапен—Дурысын айтсам, мен бір исти қолыма ала қойсам, қолымнан келмейтуғыны аз. Мен мақтанбай-ақ айта аламан. Бул қуулықты іслеуде меннен епли адам табылмас. Бул өнерде мени басып өтетуғын киісн жүдә-жүдә аз табылар. Маған бул талантты берген құдай шығар. Бул талантым жөгишиликке де, алдастырыуға да жеткиликли, бірақ буларды наданлар хийлекерлик дейди. Ауа, мақтанғаным емес, усы ҳасыл өнерде меннен уқыплы адамлар аз болар. Бірақ құдай биледи, бул заманда еткен мийнетің бақаланбайды. Мен бір жағымсыз уақыядан кейін усы іслерди қойдым.

Октав—Қандай жағымсыз уақыя?

Скапен—Сондай уақыя болды: мен суд орны менен жәнжеллестим.

Октав—Суд орны менен?

Скапен—Ауа, аз ғана келиспеушилик тууды.

Октав—Суд орны менен сениң араңда ма?

Скапен—Тап-солай. Суд орындары маған жамандық іследи. Мен енді бул заманның әдилсизлигине сондай ашыуым келди, буннан соң ҳеш нәрсе іслемеуіге қарар еттім. Жетер! Солай болса да сиз өзіниздің ісиңиз ҳаққында айтып болыңызшы.

Октав—Скапен, сен билесең бе буннан еки ай бурын мениң атам менен мырза Жеронт екеуі өзлерінің сауда кәсиби менен жолға жөнелген еди.

Скапен—Мен билемен.

Октав—Леандр менен биз екеуімізди олар қалдырып кетти; мени—Сильвестрдің қарауына, Леандрды сениң қарауына.

Скапен—Ауа, мен өз уазыйпамды жүдә жақсы атқардым.

Октав—Тез арада Леандр жас ғана цыган қызына ушырасып қалып, соған ашық болды.

Скапен—Буны да билемен.

Октав—Бизлер оның менен жүдә дос болғанымыз себебли ол өзіннің сырын меннен жасырмайтуғын еди. Өзіннің цыган қызына мени ертип барды. Ырасын айтсам, мен де оны сулуу деп таптым. Хәр күні сөйлегені сол қыз болды. Оның сулуулығын, бойын, сымбатын сөзлейди, ақыллылығын мақтайды, оның сөйлеген жыллы сөзлерін бирме-бир айтып береді. Мен бул гүрриңлерди жүдә қызықлы деп табыуым керек, болмаса, гейпара уақлары кеуіл қоймай тыңлайсаң деп мениң менен урысып та қалатуғын еди.

Скапен—Бул сөзлерден мақсет не?

Октав—Бір күні бизлер цыган қызы туратуғын үйге кетип баратыр едик. Қәпелімде шет көшеде турған кишкене ғана үйден аянышлы ыңыраған хәм қатты жылаған дауыс шықты. Сорастырып көргенімізде бір хаял бизлерге: бул үйде күтә қайғылы хәдийсе болды, егер жүреғиңиз тас болмаса, бул өзінизге жат адамларға да реймиңиз келер-деди.

Скапен—Бул гәшлерди не деп айтып отырыпсыз?

Октав—Мен Леандрға жалындым, үйге кирип көрейік деп... Үйге кирип бардық. Қарасақ бір кемпір хал үстінде жатқан екен. Оның қасында хызметкер хаял анырап жылап отыр, және бір суп-сулуу қыз да жылап отырған екен. Бундай сулуу қызды ушыратуу қыйын.

Скапен—А-а!?

Октав—Оның орнында басқа биреу болғанда, пасманда болып көринер еди, неге десең үстине көйлек орнына жаман юбка менен бумазей товардан тигілген кофта кийген, ал басында сары қалпақ, шашлары үрпейіп тур. Усы айтылған кийімлерінің жаманлығына қарамастан ол қыздың сулуулығына хайран болсаң, айдан да сулуу.

Скапен—Енді түсинип киятырман.

Октав—Егерде сен, Скапен, сол минутта оны көрген болсаң таңқалар едің.

Скапен—О буган гүманым жоқ! Көрмесем де оның сулуулығы көз алдымда елеслеп тур.

Октав—Ол қыздың жылағаны да, қайғысы да оның түрін қашырмай, оның сулуулығына жарасып тур.

Скапен—Ауа, көрүп туруппан, бэрин көрүп ту-
рыппан.

Октав—Егер ким де ким онын өлим халында жат-
қан анасын кушақлап жаным аням деп жылаганын
еситсе, сонундай сүйиүшү жүректи көрүп жаны ашып,
көз жасын тыйа алмас еди.

Скапен—Хакыйкатында да бул күтө жан ашыр-
лык нәрсе хэм түсиниүимше бул жақсы көриүшү жү-
рек сизди өзине ашык болууға мәжбүр еткен!

Октав—Ах Скапен, залым да оған ашык болар
еди!

Скапен—Несин айтасан! Буған кесент болгандай
себеп бар ма?

Октав—Таныс емес сулуу кызга кеуил айтып бо-
лып, бизлер кеттик. Мен Леандрдан кыз қалай екен
деп сорадым. Ол маған салкын сөйлеп: „жаман емес“
деди. Мен буған ыза болдым. Ол немқурайды караған
соң мен ол қыздың мениң жүрегиме еткен тэсири туу-
ралы сырымды оған айтқым келмеді.

Сильвестр—(Октавқа) Бизлер бүйткенде ертеңге
шекем де тауыса алмаймыз. Еки ауыз сөз бенен ай-
тып бериуге рухсат етиңиз. (Скапенге). Сол минуттан
баслап мениң мырзамның жүрегин от алды. Бар ойла-
ғаны сол жетим қалған қайғылы қыздың кеулин табуу
болды, онысыз турмыстың да қызығы болмады. Сол
қыздың үйине жийи-жийи баратуғын болды, бірақ
хызметкер хаял оны үйине киргизбеди. Қыздың анасы
өлгеннен кейин, ол хызметкер хаял тэрбияшы орнын-
да қалды. Бизин жигит жалынып—жалбарып көрсе де,
пайдасы болмады. Оған: бул қыздың дуньясы қорға-
нышы болмаса да, жақсы ата-ананының баласы, егер
үйленетуғын ойың болмаса, бизин үйге жантаспа депти.
Алдыннан кесент шыққан сайын буның ашықлығы кү-
шейе береді. Ақылының жетискенинше ойланып, са-
лыстырып көреді, ақырында бел байлап, мине, үйлен-
генине енди үш күн болды.

Скапен—Түсинип турыппан.

Сильвестр—Оның үстине атасы қайтып киятыр.
Оны еки айсыз келеди деп күткен жоқ едик. Бизин
үйленгенимизди дайысы да сезип қалыпты. Тағыда бул
баланы Жеронт мырзаның Тарентадағы екінши хаялы-
нан болған қызына үйлендирип, той бережақ болып
киятырғаны да бар.

Октав—Және мениң қымбатлы Гиацентам күтө
жарлы хэм оған жәрдем бергендей менде мүмкинши-
лик жоқ.

Скапен—Усы болғаны ма? Усыған сизлер еке-
уиңиз бирдей сасқаныңыз ба (Сильвестрге). Саған
уят емес пе, иним, усундай барлы-жоклы нәрсени ше-
шиүдин жолын таппағаның! Эттегеней, бойың да, сы-
ның да, келискен. Сөйтсе де өз мыйың менен хеш бир
нәзик, қызықлы хийлепазлықтарды ойлап шығарып,
исинди оңғара алмайсаң. Пай, сылбырлығың бар-ау,
усы ғаррыларды бурынырақ қолыма түсирер ме еди.
Мен оларды келистирер едим. Мен мундай кишкентай
уағымнан-ақ шәпиклигим менен көп қызықтарды ис-
лейтуғын едим!

Сильвестр—Дурысында да маған қудай саған
берген талантты бермепти, сениңдей болып суд орын-
лары менен урысуға мениң ақылым жетиспейди.

Октав—Мине, мениң, сүйикли Гиацентам!

Үшинши көринис

(Гиацента, Октав, Скапен, Сильвестр)

Гиацента—Ах, Октав, атаң келип сени үйлен-
дирейин деп атыр деп Сильвестрдин Неринаға айтқаны
дурыс па?

Октав—Ауа, сулуу Гиацента, дурысын айтқан,
бул жаңа хабар мени хайран қалдырды. Бул не? Сен
жылап турыпсаң ба? Неге мениң шын сүйиүиме исен-
бейсең!

Гиацента—Ауа, Октав, сениң мени сүйетуғыны-
на исенемен, бірақ бирдей жақсы көриүиңе исенимим
жоқ.

Октав—Ах, Гиацента, сени сүйген соң өмир бо-
йына сүймей бола ма?

Гиацента—Еркеклер хаяллардай узақ уақыт сүйе
алмайды дейди. Еркек адамның ең күшли ашық-
лығы от сыяқлы тез ғана өртенип, сондай-ақ тез сө-
нетуғын болса керек.

Октав—О сүйикли Гиацента, демек мениң жү-
регим басқа еркеклердин жүрегиндей емес. Мен сени
гөрге киргенимше сүйетуғыныма көзим жетеди.

Гиацента—Сениң сөзлериңнің ҳақ екенлигине де шегим жоқ, бирақ атаңның буйрығы, сениң жүрегинде маған болған жыллы сезимлерди жоқ қылып жибере ме, деп қорқаман. Сен атаңнан гәрзлисен, ал ол сени басқа бир қызға үйлендирежақ, усындай бахытсызлыққа ушырасам, мен өлиўиме көзим жетеди.

Октав—Жоқ сүйиклим Гиацента, ҳеш бир ата мениң антларымды буздыра алмас. Ал, егерде ол бола қалған күнде, сеннен айрылғанымнан көре туўылған жеримди таслап кетемен, я өзимди өзим жоқ қыламан. Жылама арыўым, сениң көз жасыңды көргенде, өле жазлайман.

Гиацента—Егер сен қой десен, мен жылағанымды қояйын ҳәм жаратқан маған не жазған болса, оны мәртлик пенен қарсы аламан.

Октав—Жаратқан бизлерге қарасар.

Гиацента—Егер сен маған ҳақ болсаң, ол мени қорғайды.

Октав—Ҳақпан, өмиримше ҳақпан.

Гиацента—Демек, мен бахытлы болады екенмен,

Скапен—(шетке қарап) Ырасында да ол ақылсыз емес, өзи шырайсыз да емес.

Октав—(Скапенди көрсетип) Мына киси егер ислегиси келсе, бизиң исимизге әжайып жәрдем бере алады.

Скапен—Мен бөтен адамлардың исине қатнаспаппан деп ант ишкен едим, бирақ... егер сиз екеўиңиз бирдей күтә өтиниш етсеңиз, бәлким...

Октав—Ах, егер ис сонда ғана болса, сеннен шын кеўлим менен өтинемен, бизиң исимизди оңғаруўды қолыңа ал.

Скапен—(Гиацентаға). Сизиң маған айтатуғыныңыз жоқ па?

Гиацента—Мен де Сизден өтинемен, шын ықласыңыз бенен аянбай бизиң ашықлығымызға жәрдем етиңиз.

Скапен—Ылажым жоқ, бойынсынуў керек, адамгершиликли болуў керек! Жақсы, сизлер ушын ислеп көремен.

Октав—Инан...

Скапен—(Октавқа) Үндемеңиз (Гиацентаға). Сиз кете бериң, қудай яр болсын, бийғам болып тура бериңиз.

Төртинши көринис

(Октав, Скапен, Сильвестр)

Скапен—(Октавқа). Ал сиз атаңыз бенен тайсалмай батырлық пенен жолығысуға ҳәзирлениңиз.

Октав—Саған дурысын айтайын, атам менен жолығысуўды ойлағанда қалтырап кетемен, мен өзимниң денеме питкен қорқақлығымды жеңе алмаспан деймен.

Скапен—Солай болса да, жолыққан мәҳәлде табанлы екенлигинизди көрсетиў керек. Болмаса қорыққаныңызды билип қойып, сизди жас баладай алдайды. Азырақ жеделленип үйренейикши, ол сизге не айтса да кесип жуўап бериңиз.

Октав—Ғайрат салып көрейин.

Скапен—Солай ислеп көрейик, репетиция қылайық. Кәне, сизиң өз ролинизди қалай атқара алатуғыныңызды көрейик. Баслаңыз: батырсынып қараңыз, өзинизге исенгендей басыңызды жоқарырақ көтериңиз.

Октав—Былай ма?

Скапен—Еле де жоқарырақ

Октав—Былай ма?

Скапен—Жүдә жақсы! Ал мен сизиң атаңыз болдым, тап соған жуўап бергендей жуўап бериңиз. „Ҳей қаңғымай, бийдәўлет, оңбайтуғын қақай мениңдей атаға ылайықсыз бала. Мен үйде жоқта әдепсизликти қылып алып, енди мениң алдыма келип, көзиме көриниўге жүрек етесен. Ой бийдәўлет, оңбайтуғын ийт. Сениң ғамыңды жеп жүргендеги көрсеткен жемисин усы екен ғой! Жемис болғанына! Атаңа усындай құрмет көрсетеди екен-сең ғой. Сен мени усылай сыйлайды екен-сең ғой?“ (Ал енди сиз неғып турсыз?) „Ҳа бийдәўлет, меннен жасырып үйлениўге неғып бетиң шыдады? Жуўап бер! Қандай дәлил келтиргениңди көрейин...“ Ай, қағып кеткен аў, неге былай өликтей силейип тұрсаң?

Октав—Былай турғанымның себеби, атам сөйлеп турмекен деп ойлап қалып едим.

Скапен—Мине соның ушын өзинди айыпсыз етип көрсетиўге ҳеш нәрсе қыла алмайсаң.

Октав—Мен бир рухымды жыйнап, ғайрат етип көрейин. Мүмкин болғанша берик жуўап беремен.

Скапен—Дурыс па?

Октав—Дурыс.

Сильвестр—Ал атаң киятыр!

Октав—О, жаратқан! Мен курыдым! (Кетип қалады).

Бесинши көринис

(Скапен, Сильвестр)

Скапен—Эй Октав, Октав, тура турың! Эй, қашып кетти ау! Батыр болғаныңа! Гаррыны күттirmeй-ақ қояйық.

Сильвестр—Мен-ақ сөйлесейин. Сен барлығын абайлап тура бер.

Алтыншы көринис

(Аргант, Скапен хәм Сильвестр) (сахнаның төрінде)

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Бундай қылық еситилген ис пе?

Скапен—(Сильвестрге) Ис мәлим болған екен. Оның мыйына тийгени соншелли өзи менен өзи сөйлесип тур.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап) Күтә әдепсизлик.

Скапен—(Сильвестрге) Азырақ тыңлап турайық.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Бул үйлениу тууралы олар маған не деп айтар екен?

Скапен—(Бир шетке қарап). Бизлер ол тууралы қашаннан-ақ ойланған едик.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап) Меннен жасыр-мас па екен?

Скапен—(Бир шетке). Жок, жасырыу ойымызда да жок.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Ямаса бир дәлил табар ма екен?

Скапен—(Бир шетке). Бул болыуы мүмкин.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Болмаған нәрселерди тауып алдап жүрер!

Скапен—(Бир шетке) мүмкин.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Бирақ айтқанларының бәрiнен де хеш нәрсе шыкпас.

Скапен—(Бир шетке). Оны бизлер көрермиз.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Олардың өтиригiн тыңламаспан.

Скапен—(Бир шетке). Бийкарға сойлемей-ақ қойыңыз.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Мен сол оңбайтуғын баламды мухият жерге жасырып қоя аламан.

Скапен—(Бир шетке қарап). Бизлер де илажын көрермиз.

Аргант—(Бир өзим деп ойлап). Ал жөги Сильвестрди аямай сабарман.

Сильвестр—(Скапенге). Егер ол мени умытса хайран болар едим!

Аргант—(Сильвестрди көрип) А-а! Сен бунда ма едің семьяның ақылпаз кеңесшиси, жаслардың үлгили жолбасшысы!

Скапен—Сизің қайтып келгениңизге мен жүдә шадлықтаман, сударь.

Аргант—Аманбысаң Скапен? (Сильвестрге). Мениң буйрықларымды жүдә жақсы орындаған екенсең, мен жоқта балам жүдә тынаклы болып жүрген.

Скапен—Сударь, Сиз де сау-саламат жүрсиз бе?

Аргант—Хәр не, хәр не. (Сильвестрге) Сен жөги неликтен хеш сөз айтпайсаң, неге үндемейсең?

Скапен—Аман-сау барып қайттыңыз ба?

Аргант—Шүкир аллаға, аман-сау. Сен тынышыма қойшы, жекиринип алайын.

Скапен—Сизге жекириниу керекпеди?

Аргант—Ауа, маған жекириниу керек.

Скапен—Кимге урысайын деп едіңиз, сударь?

Аргант—Мынау бийдәулетке.

Скапен—Не ушын, сударь?

Аргант—Мен жоқта не болғанын еситкен жоқ па едің?

Скапен—Аз-кем еситип едим сударь, бирақ, асып кеткен хеш нәрсе жоқ.

Аргант—Қалай асып баратырған хеш нәрсе жоқ? Бунындай қылық!..

Скапен—Бир жағынан, сударь, ол әлбетте...

Аргант—Бунындай әдепсизлик!

Скапен—Дурыс.

Аргант—Бала атасынан рухсатсыз үйленеңи!?

Скапен — Ол ис ҳақыйқатында жақсы емес, бирақ мениңше сиз шаўқым көтермесеңиз де болар еди.

Аргант — Ол сениңше шығар, мениңше, мен шаўқым көтеремен хәм еркимше шаўқым шығараман. Сениңше, бәлким мен ашыўланғандай да нәрсе жок шығар.

Скапен — Олай емес, сударь. Мен бул исти билесала өзим де жүдә қызып кеттим. Балаңызға жекирине бериппен. Мен көп ауыр сөзлер айттым. Өзиниз де, сударь буннан қатты жекирине алмас едиңиз. Бирақ бул исти сабырлылық пенен тексергеннен кейин айыплы емеслигин көрдим.

Аргант — Сен маған не сайрап турсаң? Қарап турып, қудай билсин, кимге үйленгенин, тағы да сен оны онша айыплы емес дейсең?

Скапен — Неғыласаң, сударь, демек, оның тәғдири усындай!

Аргант — Э! Минекей аса кеткен жақсы дәлил! Демек түрли жынаят исле, алда, урла, өлтир, сөйтип өзинди ҳақлап шығыў ушын мениң тәғдирым усы десең болады екен?

Скапен — Ах, мырза, сиз мениң сөзлеримди басқаша түсинип отырсыз, мениң айтайын дегеним — бул бала өзи қәлемей-ақ бул иске шаталып отыр.

Аргант — Буган шаталыўдың не қәжети бар еди?

Скапен — Ал, сударь, сиз оның сизин өзиниз қусап ақылы жетик болғанын қәлейсиз бе? Жас адамлар жас болған соң өзлериниң хәрекетлеринде ақылына бойынсынбайды. Мине, мысал Леандр, билген ақылмды айтпасам екен, урысып та көрдим, ал ол сизин балаңыздан да бетерирек жалатайшылық етти. Сиз, сударь, жаслық басыңыздан өтпеди ме, өзиниздин де айыпларыңыз болған шығар? Сизин ҳаяллар арасында қәдирли болғаныңызды бизлер де еситтик; сол уақытлардағы ең сулыў қызлар сизди сыйлаған дейди.

Аргант — Мен не айтайын, оныңдай болмады, демеймен. Бирақ балам қусап ахмақшылыққа берилгеним жок.

Скапен — Ол енди неғылсын. Ол сулыў ғана жас қызды көреді, қыз болса оған куштар. Қызларды сүйиў, оған бурыннан сизден мийрас болып келген. Әне, балаңыз сол қызға ашық болып, оған қатнап

жүреді. Қыздың мұнайым хош қылықлығын сайрап дәртли демин алады, күйеди, кушақлайды, сүйеди. Қәпелимде қыздың туўысқанлары көрип қалып, үйленіўге мәжбүр етеди.

Сильвестр — (Шетке қарап). Мине, туттырмайтуғын хийлекер.

Скапен — Егерде оны өлтирип тасласа Сизге тәуир болар ма еди? Қалай болса да өлгеннен үйленгени жақсы емес пе?

Аргант — Маған бундай болды деп айтқан жок.

Скапен — (Сильвестрди көрсетип) оннан сорап қараңыз, ол да тап усыны айтар.

Аргант — (Сильвестрге). Оны сөйтип зорлап үйлендирди ме?

Сильвестр — Ауа, сударь!

Скапен — Сизге де өтирик айтаман ба?

Аргант — Оған сол заматы натариюсқа барып, зорлап үйлендиргенине қарсылық етиўи керек еди ғой.

Скапен — Оның олай еткиси келмеди.

Аргант — Солай еткенде маған некени бузыў жеңил болар еди.

Скапен — Некени бузыў дейсиз бе?

Аргант — Ауа, ауа.

Скапен — Сиз оны буза алмайсыз.

Аргант — Мен буза алмайман ба?

Скапен — Жоқ.

Аргант — Мениң аталық правом хәм балама болған зорлық ушын мени жақламай ма?

Скапен — Бул соныңдай ис, оған хәтте балаң да қайыл болмайды.

Аргант — Қайыл болмай ма?

Скапен — Жоқ.

Аргант — Мениң балам ба?

Скапен — Сизин балаңыз. Зорлық пенен үйленгенин мойнына алмайды. Егер мойнына алса, ол журттын алдында абройын төгип, Сиз қусаған атаның баласы деўге ылайықсыз болажақ.

Аргант — Булардың бәрине де күлемен!

Скапен — Сизин хәм өзиниң абройы ушын, ол өз ықтыярым менен үйлендим деўи керек.

Аргант — Мениңше өзи менен мениң абройым ушын усының хәкисине айтыўи керек.

Скапен — Жоқ, оның айтыуына мен исенемен.

Аргант — Мен күшлеп айттыраман.

Скапен — Сизге және айтаман, ол олай деп айтпайды.

Аргант — Айтар, болмаса — мийрастан қуры қалдыраман.

Скапен — Сиз бе?

Аргант — Мен.

Скапен — Жүдә жақсы.

Аргант — Неге жүдә жақсы?

Скапен — Сиз мийрастан қуры қалдыра алмайсыз.

Аргант — Мен мийрастан қуры қалдыра алмайман ба?

Скапен — Жоқ!

Аргант — Жоқ?

Скапен — Жоқ!

Аргант — Солай ма? Минен қызық! Мен баламды мийрассыз қалдыра алмайман!

Скапен — Мен Сизге айтаман — жоқ!

Аргант — Маған ким кесент болады?

Скапен — Сиз өзиңіз.

Аргант — Мен өзим бе?

Скапен — Ауа, Сиз оған шыдап тура алмайсыз.

Аргант — Шыдайман.

Скапен — Хәзиллесип тұрыпсыз.

Аргант — Жоқ, хәзил емес.

Скапен — Аталық жүрек өз дегенін етер.

Аргант — Хәш нәрсе ете алмас!

Скапен — Етер, ете алар!

Аргант — Мениң дегенім болар.

Скапен — Бийкар.

Аргант — Бийкар деу керек емес.

Скапен — Қудайым-ай, Сизің мийримли екеніңізди мен билмеймен бе?

Аргант — Мен мийримли емеспен. Керек дегенімде қахарлыман. Болар, бул гәпти тоқтатайық. Мениң ызамды келтиреді.

(Сильвестрге). Жоғал, жөги. Бар мениң оңбаған баламды тап. Ал, мен Жеронт мырзаға барып, басыма түскен дәртимди айтып, шеримди таркатып қайтаман.

Скапен — Сударь, егер мениң пайдам тийердей болса, буйыра беріңіз. Мен таярман.

Аргант — Рахмет. (Шетке қарап). Мениң балам

неге жалғыз. Қызым тири болса, оны мийрасыма ийе қылған болар едим.

Жетинши көринис

Сильвестр — Ырасын айтсам, сен уллы адамсан. Исимиз оңына шығатуғын түри бар. Тек жаман жери бизің бир тийин ақшамыз жоқ. Күн кеширгендей хәш нәрсе жоқ. Қарыз берген адамлардан тыным жоқ.

Скапен — Ол жағына хәрекет етиуди маған қой. Ол жағының да тетиклерин тауып қойдым. Енди маған керекли болған комедияны ойнарлық исенимли бир киси тапсам екен деп басымды қатыраман. Ауа, ауа, айтпашақ тура-тур. Жақсылап тур да, айбатлы жигиттей болып, шляпаны басып кийип, қолыңды бүйириңе таянып, көз астынан қарап, жыртқыш хайуандай түс берип, тап театрда жүретуғын патшалардай болып жүр. Минен болды, болды! Мен жүзинди хәм сөзинди хәм дауысыңды қалай өзгертиудің жолын үйретемен.

Сильвестр — Сеннен өтинемен, мени суд пенен урыстыра көрме.

Скапен — Макул, макул! Болатуғын шатақларды ағайинлерше бөлистремиз. Қайығырып, үш жыл жер аударыламан деп, қорқып жүректі тоқтатып қойыу керек емес.

ЕКИНШИ ПЕРДЕ

Биринши көринис

(Жеронт, Аргант)

Жеронт — Қызымның келиүне қарсы исимиз жаман болды. Сизің балаңыз туұралы болған әңгимелер бизің жақсы нийетимизди бузды.

Аргант — Уайым жеменіз, бәрине өзим жууапкермен. Бирақ иркинишлерди жоқ қыламан. Хәзир оның ғамын жеуге натариюска бараман.

Жеронт — Мырза Аргант, мен Сизге мынаны айтайын: бала тәрбиясы сонындай нәрсе, жүдә үлкен дыққат етиуди талап қылады.

Аргант — Әлбетте, Сиз буны не нәрсе туұралы айттыңыз?

Жеронт — Балалардың жаман қылықтары көбінесе аталарының берген жаман тәрбияларынан болады. Сол тууралы айтаман.

Аргант — Ая, ондай да болады. Бірақ бунның менен сиз не демекши боласыз?

Жеронт — Не айтқым келеди дейсиз бе?

Аргант — Ая.

Жеронт — Айтайын дегенім, балаңызға мийримли тәрбия берип, оны қатты тежеп жүрген болсаңыз, сизнің менен ұасла булай ойнамаған болар еди.

Аргант — Жүдә дурыс. Сиз әлбетте, балаңызды қатты тежеп тутсаңыз керек?

Жеронт — Шексиз. Сизнің балаңыздың қылығындай ис етсе, мени де күтә қапа қылған болар еди.

Аргант — Егерде мийримли тәрбия берип, қатты тежеп тутқан балаңыз, мениң баламнан да жаман қылық ислей қойса қайтер едиңиз, а?

Жеронт — Қалай?

Аргант — Солай.

Жеронт — Бул не дегениңиз?

Аргант — Хүрметли Жеронт, биреудің минин айтыуда тез пейиллилик қылмау керек, егер минин айтқың келсе, әдеп өзиңнің алды-артыңа қарап ал — барлық жерин ап-әнедей болып тур ма, жоқ па дегенім.

Жеронт — Сизнің жумбағыңызға түсине алмадым.

Аргант — Соң түсинерсиз.

Жеронт — Сиз мениң балам қаққында бир нәрсе еситтиңиз бе?

Аргант — Еситиуи де мүмкин.

Жеронт — Не өзи?

Аргант — Сизнің Скапениңиз мени қәхәрли көрип, көп сөз арасында бир сөздің үстин қалқып билдирип өтти. Сиз оның анығын Скапеннен я басқа биреуден билерсиз. Мен тезирек бир әмелин ойлап табыуға адвокатқа кеңесиуге кетип баратырман. Хош енди.

Екинши көринис

(Жеронт бир өзи)

Жеронт — Не болыуы мүмкин. Оның баласынан да бетер бир нәрсе иследи мекен. Атасының рухсаты-

сиз үйлениуден басқа не ислеуи мүмкин. Буннан да жаманырақ исти ойлап табыу қыйын.

Үшинши көринис

(Жеронт, Леандр).

Жеронт — А, сен хәм келдің!

Леандр — (атасын кушақлауға жууырып). Ах, ата, сизнің қайтып келгениңизге жүдә кууанышлыман.

Жеронт — (оннан аманлық сораспай) Тура-тур, тура-тур! Әдеп ис қаққында сөйлесип алайық.

Леандр — Сизди кушақлауға рухсат етиңиз хәм...

Жеронт — (сонда да саулық сораспай). Саған тура-тур деймен ғой.

Леандр — Қалайынша? Сизнің, маған кушақлап кууаныуға рухсат бермейин дегениңиз бе, ата жаным?!
Жеронт — Рухсат етпеймен. Бизге сениң менен бир нәрсени аңласып алыуымыз керек.

Леандр — Не тууралы?

Жеронт — Тур солай, мен сениң жүзинди жақсылап көрип алайын.

Леандр — Не болды?

Жеронт — Мениң көзиме тууры кара.

Леандр — Тағы да не?

Жеронт — Мен жоқта не болды?

Леандр — Не болды дейсең бе?

Жеронт — Ая, не болды? Мен жоқта сен не иследиң?

Леандр — Ата жан, Сиз жоқта мен не ислейтуғын едим? Не ислеуим керек еди?

Жеронт — Не ислейтуғын еди. Мен жоқта сен не ислеп қойдың деп сорап турман.

Леандр — Мен... мен ыза болғандай хеш нәрсе ислегенім жоқ.

Жеронт — Хеш нәрсе дейсең бе?

Леандр — Хеш нәрсе.

Жеронт — Сен жүдә тайсалмай айтып турсаң ба?

Леандр — Ая, өйткени мен өзимнің қақлығыма анық исенемен.

Жеронт — Солай да болса Скапен сен тууралы бираз нәрсе айтты.

Әне, әне! Бул сөз сени қызартты ма?

Леандр — Ол мен ҳаққында бир нәрсе деди ме?
Жеронт — Бул жер бундай исти шешетуғын орын емес, буны баска жерде шешемиз. Бар, үйге қайт, мен де ҳәзир бараман ҳа азғын! Егерде сен мени бий-абырай еткен болсаң, сен билип қой, мениң балам емессең ҳәм көзиме көринбесең де болады.

Төртинши көринис

Леандр — (Бир өзи) Бундай да қыянет ислеу болар ма! Ол оңбағыр, өзиниң қылықтарын жасыруу ушын-ақ мениң сырымды ашпауы керек еди ғой, ал ол атама ҳәммеден бурын айтып берген. Ант етемен, бунындай қыянетшилиқ жазасыз кете қоймас.

Бесинши көринис

Октав, Леандр, Скапен.

Октав — Әдиули Скапеним, сениң мен тууралы еткен жақсы илажларыңның бәри ушын мен енди саған миннетдарман. Сен қандай әжайып кисисең ҳәм мен қалай бахытлыман. Қудай мени аяп, сени маған көмекке жиберген шығар.

Леандр — А-а! Мине сен! Сени ушыратқаным күтә уактым хош, жөги мырза!

Скапен — Аса ҳүрметлимиз! Хызметинизге таярман, судары!

Леандр — (қылышын жалаңлатып) Сен еле де сол өзиниң келиспейтуғын ҳәзиллигиң менен бе? Сени мен үйретейин!

Скапен — (дизе бүгип) Мырза!

Октав — (Скапенди Леандрдан арашалап). Жетер саған Леандр!

Леандр — Жоқ Октав, берекет тап, услама мени.

Скапен — (Леандрға) Ах, судары!

Леандр — (Октавты услап) Жибер мени оған, өшимди алайын...

Октав — Бизиң дослығымыз ҳаққына оған азап берме.

Скапен — Мен Сизге не иследим, Судары!

Леандр — (Скапенди уражақ болып). Сен маған не иследиң, душпан!

Октав — (Леандрды услап). Қау қойсаңа.

Леандр — Жоқ, Октав, мениң қастым өзиниң барлық алдаушы караматларын толық мойнына алсын. Ҳа жөги. Маған қандай жаманлық қылғаныңды ҳәзир ғана еситтим. Сөйтсе де сен дәрриу мениң алдымда қылығыңды мойныңа ал, болмаса мына қылыш пенен түйреймен.

Скапен — Садағаң кетейин, мен ҳеш нәрсе билмеймен.

Леандр — (Оған қылыш пенен умтылып). Билмейсең бе?

Октав — (Леандрды услап) Леандр!

Скапен — Ал, Сиз айт деп қоймасаңыз, мойныма алайын. Мен жақында биреудиң Сизге сауғатқа берген бир бочка испаны виноңызды достым менен екеуимиз ишип қойдық та, бочканың тығынын ашып, тап вино ағып шыққандай қылып суу қуйып қойдым.

Леандр — Мениң испаны виномды сен суғанақ ишкен екенсең ғой! Мен болсам хызметкер ҳаялға гүманланып урысып тасладым.

Скапен — Айыплыман, мырза, афу етиңиз.

Леандр — Мен буны билип алғаным жүдә кууанаман. Бирақ ҳәзир әңгиме бунда емес.

Скапен — Енди не де?

Леандр — Жоқ, бунда ис басқаша, мениң ушын әҳмийетли болған ис ҳаққында айтып турман. Мен соны сениң өзине айтқызым келеди.

Скапен — Және де не қылған екенмен, есиме түспей тур.

Леандр — (Скапенди уражақ болып). Сен айта саң ба я айтпайсаң ба?

Октав — (Леандрды услап). Болар енди.

Скапен — Қау, айтқандай, мине буннан үш ҳәпте бурын сүйикли цыган қызына апарып бер деп маған кишкене ғана саат берген едиңиз. Мен сонда үстимди ылайға былғап, бетимди тырналап, қайтып келдим де Сизге урылар мени сабап, саатты басып алып кетти, дедим. Ҳақыйқатында саат менде еди.

Леандр — Сен мениң саатымды өзинде қалдырдың ба?

Скапен — Тап солай. Уакытты билип жүрейин деп алағойып едим.

Леандр — А-а, сен мениң қыянетсиз хызметкерим

екенсең. Бирақ та мен сеннен ол тууралы да сорамайман.

Скапен — Ол тууралы емес пе?

Леандр — Жок, харамзада, мениң сеннен баска нерсе еситким келеди.

Скапен — (Бир шетке). Ой тырыспайдан кеткир-ай!

Леандр — Мениң уактым жок, хазир айт!

Скапен — Кылығымның болғаны усы, мырза.

Леандр — (Скапенди уражақ болып). Болғаны ма?

Октав — (Скапенди қушақлап). Болар!

Скапен — Хазир, хазир, мырза, буннан ярым жыл бурын түнде Сизди биреудің таяқ пенен урғаны хэм Сиз оннан кутылажақ болып қарымға жығылып, мойныңызды үзе жазлағаныңыз, бәлким есиңизде бар шығар.

Леандр — Ал, не?

Скапен — Сол Сизди урған киси мен едим, мырза.

Леандр — Баска түрлі кийинип келип жүрген сен қыянетшимедиң?

Скапен — Аўа, мырза.

Леандр — Мен усында еситкенимди өз уактында ядыңа түсирермен. Хазир сениң атама не деп айтқаныңды билгим келеди.

Скапен — Сизиң атаңызға ма?

Леандр — Аўа, харамзада! Атама!

Скапен — Хаў, мен оны қайтып келгеннен соң көргенним де жок.

Леандр — Сен оны көрмедің бе?

Скапен — Жок, мырза.

Леандр — Дурыс айтасаң ба?

Скапен — Дурысын айттым. Мениң сөзимнің дурыс екенін атаңыз да айтар.

Леандр — Мен оның өз аўзынан еситтим!

Скапен — Сизиң рухсатыңыз бенен айтсам, атаңыздың айтқаны дурыс емес.

Алтыншы көринис

(Леандр, Октав, Скапен, Карл)

Карл — Мине, сударь, Сизиң ашығыңыз тууралы жағымсыз хабар алып келдим.

Леандр — Не болып қалды?

Карл — Өзинизге мәлим болған цыганлар Зерби-неттаны өзлери менен алып кетежақ, ал қыздың өзи болса Сизге хабар бериўди жылап-жылап маған тапсырды, егер цыганларға қыз ушын ўаде еткен ақша еки сааттан келип жетпесе қыздан өмириңизше айрылатуғыныңызды Сизге тез айтып бар дейди.

Леандр — Еки саат ишинде ме?

Карл — Еки саат ишинде.

Жетинши көринис

(Леандр, Октав, Скапен)

Леандр — Ах, мениң бийшара Скапенім, қудай ушын жәрдем бер!

Скапен — (Түргелип, гәрдийип Леандрдың қасынан өтеди) Ах! Бийшара Скапен. Енди мениң керегим болған соң Скапен бийшара болды ма! Солай ма?!

Леандр — Мойныңа алғанларыңды да, маған ислегенлеріңди де кеширемен.

Скапен — Жок, жок, маған хеш нәрсени де кеширмеңиз. Мени қылышыңыз бенен шаншып таслай қойыңыз, шад боламан.

Леандр — Сен маған оғада қымбатлысаң! Ең зор иркинишлерди де жеңе алатуғын хайран қаларлық талантыңды жумса деп жалынаман.

Скапен — Жок... Өлтириңиз деймен!

Октав — Оның ушын бир илаж ислеў керек ғой.

Скапен — Соныңдай жәбир көре тура ма?

Леандр — Өкинемен, мен айыплыман.

Скапен — Жәги, бий аброй, қыянатшы, харамзада деп болып!

Леандр — Сен мениң қалай өкиниш еткенимди биле алмайсаң.

Скапен — Сиз мени өлтирежақ едиңиз ғой...

Леандр — Шын кеўлим менен әфиў етиўиңди өтинемен. Қалесең аяғыңа жығылайын... Минекей, Скапен, қарасаң а, тағы да жалынаман, кешире көр!

Октав — Ой Скапен-аў, усындай өтинишлерден кейин кеширмеўге де болмайды.

Скапен — Түргелиңиз, екінши сапар бундай теңтекшилик қылып жүрмеңиз.

Леандр — Мениң исим тууралы илаж етиуге уәде бересен бе?

Скапен — Көрөрмиз.

Леандр — Уақыттың өтип баратырғанын билесең бе?

Скапен — Жок, билмеймен, (саатты алады). Енди билемен. Сизге қанша ақша керек?...

Леандр — Бес жүз экю.

Скапен — Сизге ше?

Октав — Еки жүз пистоль.

Скапен — Мен бул ақшаларды өз аталарыңыздан алыуға ойлайман (Октавқа). Сизің атаңызға ислейтуғын барлық әмел тетиклерди әлле қашан ойлап қойдым. (Леандрға). Ал Сизің атаңыз оғада сүтқор болса да ап-ансат қолға түседі. Ақылының шамалы екенлиги өзинізге мәлим ғой. Мениңше оны қәлегениңше инандырыуға болады. Тоқтаңыз. Мине Октавтың атасы киятыр. Бурын көзиме түскен себепли, соннан-ақ баслайық. Екеуиңиз де кетип турыңыз. Мырза Сильвестрге айтыңыз, тез келип комедиясын ойнасын.

Сегизинши көринис

(Аргант, Скапен)

Скапен — (бир шетке). Мине, ол еле ойланып жүр.

Аргант — (Скапенди көрмей). Бул не ислегени, қандай ойсыз қылық? Уақ, Уақ, ойсыз жаслық. Ким менен шаталғанын қудай билсин!

Скапен — Мениң ықласлы сәлемим Сизге, сударь.

Аргант — Рахмет, Скапен.

Скапен — Сиз еле сол балаңыз ҳаққында ойлап жүрсизбе?

Аргант — Ырасымды айтсам, бул мени жүдә қапа қылады.

Скапен — Турмыс дегенде бунындай жағымсыз ислер минут сайын ушырасып турады, буған ҳәр дайым таяр болуу пайдалы. Мен буннан көп жыллар бурын бир ақыл-гөй адамнан еситкен сөзлерди ядымда қатты сақлап жүриппен.

Аргант — Ол қандай сөз еді?

Скапен — Үйдиң ийеси семьясынан айрылып бир жаққа кетип жүргенде өзи жоқ уақытта ҳәр түрли жағымсыз ислер болып қалар-ау деп ойлауы لازم. Мысалы үйи өртенип кетиуи, пулын урлауы, ҳаялы өлип қалуы, баласы майып болуы, қызы бахытсызлыққа ушырауы мүмкин деп ойласа, ал қайтып келгеннен кейин бул ҳәдийселердиң болмағанын көрип, ол адам өзін күтә бахытлы деп есаплайды. Мен өзим усы кәде бойынша ҳәрекет етип, жол жүрип қайтып келгенде мырзаларымның ашыуына, қамшысына, таяғына бел байлап келетуғын едим, ал енди бунындай ислер болмаған күнде бахытлы тәғдириме сыйынатуғын едим.

Аргант — Буның бәри де жақсы, бирақ бунындай инсапсыз үйлениу менен мен мауаса бола алмайман. Ол басқа той тууралы дүзген планымызды бузды. Мен ҳәзир ғана некени бузыу ҳаққында адвокат пенен сөйлестим.

Скапен — Сударь, Сиз маған исенер болсаңыз, бул исти басқа бир жол менен шешиуге тырысуу керек. Судласып жүриудің қандай екенлигин Сиз билесиз ғой. Қысыныспаға ушырап, қапа боларсыз.

Аргант — Айтқаның дурыс, оны көрип турыппан, бирақ басқа жол дегениң қандай жол?

Скапен — Мен сол жолды таптым ғой деймен, мырза... Мен Сизге тилеклеспен, бул исти қалай дүзетуидің илажын ойлай-ойлай басым қатты. Баланың хұрметли ата-анасы қапа болып қалғанын көрсем, ишим күйеди. Және де мен Сизди мудама жақсы көретуғын едим.

Аргант — Көрсеткен хұрметине рахмет.

Скапен — Сөйтип, мен сол балаңыз үйленген қыздың ағасына бардым. Мен ол ағасы тууралы Сизге мәлим етейин. Ол, батыр, геллекесердиң нағыз өзи екен! Адам өлтириуден басқа айтатуғын сөзи жоқ, адам өлтириу оған бир стакан вино ишкен менен бирдей екен. Мен оның менен қарындасының күйеуге шығыуы тууралы гәплестим. Балаңыздың биреу зорлық еткенинен ғана үйленип отырғанын, ата-ананың некени бузыуға қандай хукуқы барлығын көз алдынан өткерип, әдил судтың оларға қандай жәрдем көрсететуғынын хәм ақшаның қудиретин және де Сизің басқа тамыр-танысларыңыздың барын қалдырмай айттым.

Ақырында мен оның басын айналдырып, некени бузыуға көндирдим, Сиз оған ақша берсеңіз болды қайыл болып қалды.

Аргант — Ол қанша сорады?

Скапен — О дәслеп ол оғада қымбат сорады.

Аргант — Қаншелли?

Скапен — Сораманыз, жүдә қымбат.

Аргант — Солай да болса?

Скапен — Бес жүз, алты жүз пистольден кемди еситкиси де келмейди.

Аргант — Бес, алты жүз, безгеги тутса ғана жақсы болар еди. Дәлкек қылғысы келмеген өзи.

Скапен — Мен де оған солай дедим. Хәзир—дейди ол маған әскерге кетиуге уақыт жетти, ақшаға мұтажбан. Маған әскерлікке қолай ат керек, ат хәзир алпыс пистольден кем емес. Анау-мынау көп керек.

Аргант — Жарайды. алпыс пистоль мен берейин.

Скапен — Атқа ер-жүуен керек дейди, тағы да еки тапанша керек, булардың бәри жигирма пистольдей турады.

Аргант — Жигирма менен алпыс-бул сексен пистоль

Скапен — Тап өзи.

Аргант — Бул жүдә көп ғой. Илажым жоқ, буган да қайылман.

Скапен — Ал оның атқосшысына да ат керек екен. Бул да отыз пистольдей болажақ.

Аргант — Қалай-қалай дейди өзи! Қапылып кеткир, пияда-ақ бара қойсын, хеш нәрсе бермеймен.

Скапен — Сударь...

Аргант — Жок, мәзи уятсыз екен.

Скапен — Таксырау оның атқосшысын қалай пияда жүргизгиз келеди?

Аргант — Мейли, хожайны да атқосшысы да қәлегенинше жөнеле берсин.

Скапен — Уай, қудайым-ай, сударь, барлы-жоқлы нәрсе ушын да келиспей турсыз ба? Ах, рейимшилик етип, судласпай-ақ қойыңыз. Макулы-бәрин бериниз де, тек сол суд пенен байланыспаңыз.

Аргант — Жарайды. Тағы да отыз пистоль берейин

Скапен — Ол айтады, маған тағы да ғашыр керек...

Аргант — Ол ғашыр менен бирге қурысын. Мынау куда хәдден асты ғой, жоқ. Судласқаным макул.

Скапен — Сударь, қудай хақы!...

Аргант — Хеш нәрсе бермеймен.

Скапен — Сударь, бир кишкене ғашыр-ақ бере қойыңыз да

Аргант — Оған ғашыр түе ешек те бермеймен.

Скапен — Өзиниз ойлаңыз...

Аргант — Оннан да судласқаным макул.

Скапен — Ах, сударь, Сиз не айтып турсыз. Судта не болыпатырғанын бир көриңиз, онда қанша шағыныулар, шақапшалар-турғаны сүргиншилик, онда сонындай жыртқыш хайуанлар. Сизге солардың тырнағына илиниуге туура келеди. Онда тергеуши приставлар оның инанған адамлары: адвокатлар, қағаз тиркеушилер, баянлаушылар, суд өзинин хатшылары менен. Азмаз пара берген адам болса ең хақ исти де қаралауы мүмкин. Пристав жаладан тергеу жүргизип, Сизди судлайды, ал сизин хақлаушыңыз Сизге қарсы тәреп пенен байланысып Сизди тап-таза ғана ақшаға сатып жибереди. Ақшаға сатылған адвокат Сизин арзаныз тексерилетуғын уақытта судқа келмей қалады, ал келген күнде де жок-бар нәрсени айтар, ал қағаз тиркеуши Сизди судқа келмеді деп жаладан протокол дүзиуи мүмкин, баянлаушының хатшысы әхмийетли қағазларды жасырып қойыуы, ал баянлаушының өзи бул қағазларды көрмегенге салыныуы мүмкин. Ах сударь, еркиңиз өзинизде уақытта бундай дозақтан алыс жүриң. Судласуу деген басына қыямет түсируу деген сөз, әйтеуир мен өзим судласуу ядыма түссе, тап усы заматы Индияға қашып кетким келеди.

Аргант — Ал ол ғашырды қаншаға ерлейжақ

Скапен — Ғашыр ушын, әскерий ат ушын, атқосшының атына, ат азбырайларына, тапаншаға хәм жай ийесине, аз-кем қарызына төлеуге—барлығы еки жүз пистоль сорады.

Аргант — Еки жүз пистоль дейсең бе?

Скапен — Бир пулы кем емес.

Аргант — (Қахарланып жүрип, илгери-кейин адым лап). Жарайды, суд алдында көремиз!

Скапен — Ойлап көриңиз...

Аргант — Судласаман.

Скапен — Сударь, Сиз олай ете көрмеңиз.

Аргант — Судласыуды тилеймен!

Скапен — Судласыуға да ақша керек ғой. Дағаза ушын төлеу керек, қойылған қолға гүуалық ушын төлеу керек. Доверенность ушын, өтиниш арза берген ушын, хужжет ушын, инанған кисиге күнлик қәрежет адвокатқа төлеу, хужжет қағазды қайтып алғанға төлеу, копияларды жазғанға төлеу, баянлау ушын, тиркеуге уйғарыу ушын, истиң шешилиуин тезлетиуге, қол қойыуға, тастыйық етнуге, хукимди жибериуге, хәммесине төлеу! Мен еле буның ишине параға қаншелли беретуғыныңызды қосқан жоқпан. Сол ақшаны мына адамға бериңиз де қутылыңыз.

Аргант — Қалай, еки жүз пистоль ма?

Скапен — Тап өзи, сонда да Сиз пайда етесиз. Судласыудың қаншаға түсежағын ойлап көрип, есапты өзгеден шығардым. Егерде Сиз оны сораған еки жүз пистольн төлесениз, қалтаңызда жүз елли пистоль пайдаға қалажақ. Қайдағы жағымсыз хәлекшиликлерден қутыласыз. Судласып, адвокат масқарапазлардың келеспес сөзлерин тыңлағаннан гөре мен өзим үш жүз пистольди төлеп қутылар едим.

Аргант — Булардың бәри маған хеш нәрсе емес, мениң адвокатларым мен тууралы не айтса да маған бәри бир.

Скапен — Ықтыяр өзиңизде, сударь. Егерде мен Сизиң орныңызда болсам, судласыудан қашар едим.

Аргант — Не болса да мен еки жүз пистоль бере алмайман.

Скапен — Миңе, мине, жаңағы айтқан кисимиздиң өзи.

Тоғызыншы көринис

(Аргант, Скапен, Сильвестр жалатайларша кийинген)

Сильвестр — Скапен, сол Октавтың Аргант деген атасын маған бир көрсет.

Скапен — Ол неге, сударь?

Сильвестр — Мен хәзир ғана билдим, ол судласып, мениң қарындасымның некесин бузыуды ойлайды екен.

Скапен — Ондай нәрсениң ойында бар-жоғын

билмеймен. Бирақ ол Сизге еки жүз пистоль төлеуге қайыл емес. Оғада көп дейди.

Сильвестр — Хас сени... Ах қапылып кеткир! Тек қолыма түсип көрсин өмирим менен, басым менен ант ишемен, тап өлгенше сабар едим. Оннан соң мени дегершикке байлап жазаласа да мейли. (Аргант қорқып, қалтырап, Скапенниң артына тығылады).

Скапен — Октавтың атасы, ол қорқақ киси емес, ол Сизден оншелли корқа қоймас.

Сильвестр — Ол ма, ол ма? Қанға қан! Хәзир ол усы жерде болса еди, мен оның ишине ғана қылышымды түйрер едим (Аргантты көрип). Мынау неткен адам?

Скапен — Бул ол адам емес, сударь, бул ол емес.

Сильвестр — Бәлким, бул оның досларының биреуи шығар?

Скапен — Хәкисинше, сударь, бул оның қас душпаны.

Сильвестр — Қас душпаны дейсең бе?

Скапен — Тап өзи.

Сильвестр — Тфу қурысын! Мен жүдә шадлыман (Аргантқа) Сиз сол оңбағыр Арганттың душпаны ма едиңиз?

Скапен — Аўа, аўа, буның ушын мен жууап беремен!

Сильвестр — (Арганттың қолын қатты силкип). Қолыңызды бериңиз! Мен Сизге абройым менен ант етемен. Сол харамзададан Сизди тап бүгин қутқарайын. Ол бийдәулет Аргант дегеннен Сизди қутқаратуғынма маған исениңиз.

Скапен — Бундай өз билдигиң менен ислегениң ушын, бизиң жақта маңлайыңнан сийпай қоймас.

Сильвестр — А!... Мениң нем кетер дейсең! Маған бул хеш нәрсе емес.

Скапен — Аргант мырза да бир илажын көрер. Оған, әлбетте көмек бериушилер де болар, оның тууған-тууысқанлары, таныслары, хызметкерлери бар.

Сильвестр — Ха балли, маған тап усылар керек! Усылар керек! (қылышын жалаңашлап). Ха! Басы жоғалсын! Әкел оны өзиниң ауыл-аймағы менен! Келсин өз лери, мейли өзи менен отыз болсын! Қәлеген жарағы менен келсин! (тикленген түрде). Ах, сиз шайтан-

лар, сақланыңыз! Не өзи! Айда (топылыушыларды қырып атырғандай, қылышын жан-жаққа сермелеп) мен бәриңизди шетіңізден қыраман! Шаншып! Пәтлирек! Хәп! Аңқайма! Ха аўсарлар, не алдыңыз. Хәмменди жайластыраман. Тоқтаңыз, жөгилер! Тоқтаңыз! Мине, хәп! Ха тағы, тағы да! Қайда тығыласыз! Тура-турын, қапылғыр!

Скапен — Аха, ха, ха. Бул биз емес сударь, биз олар емес!...

Сильвестр — Мениң менен ойнау қалай болады екен? Билип қойыңыз (кетеди).

Онныншы көринис

(Аргант, Скапен)

Скапен — Мине, енди көрдіңиз ғой, сол еки жүз пистоль ушын сонша кисни қырыуға таяр. Усыны көрип турып, исиңиздің оң болғанын тилеймен!

Аргант — (Корқып, қалтырап) Скапен!

Скапен — Не буйырасыз?

Аргант — Мен сол еки жүз пистолды бериуге бел байладым.

Скапен — Ах, Сизди жақсы көргенинен мен бұған күтә қуғанаман!

Аргант — Ақша жанымда, жүр оған барайық.

Скапен — Маған берсеңиз де болады. Биз Сизди мырза Аргант емес деп айтып қойған соң, тағы да оның көзине көрингениңиз аңсат емес. Егерде ол Сиздің ким екениңизди биле қойса, ол тағы да көбирек сорап жүрер.

Аргант — Аўа, дурыс, бул дурыс екен! Тек ғана сениң ақшаны қалай бергениңди көргим келип тур.

Скапен — Сиз маған инанбайсыз ба?

Аргант — Жоқ, инанаман, бирақ...

Скапен — Япырмай-а, мен я жөгимен, я туұры адамман, екинің бири мен ғой, сударь. Егер кеўлиңизге шек келсе, онда мен қоя қойдым. Исиңизди басқа бир адам дүзеп көрсин.

Аргант — Мә, ал.

Скапен — Жоқ, сударь, маған инанып, ақшаңызды бермеңиз, басқа адам тапқаныңыз жақсырақ, болар.

Аргант — Ой, қудайым ай! Ала ғойшы енди!...

Скапен — Жоқ, инанбаңыз деймін. Ким биледи бәлким мен сиздің ақшаңызды өзим алып қалайын деп, жүрген шығарман.

Аргант — Ал деймен саған. Мениң менен енди қарсыласпа. Мүмкин болғанша сақ бол оның менен.

Скапен — Уайым жемеңиз, мен ахмақ емеспен.

Аргант — Мен сизди үйде күтип тураман.

Скапен — Қайнақай келемен (өз өзине! Биреуи менен ис питти, екиншисин табыу керек...А! Мине оның тап өзи. Буларды биринің изинен бирин мениң дузағымға қудай айдап келетуғын шығар)

Онбиринши көринис

(Скапен, Жеронт)

Скапен — (Жеронтты көрмеген киси қусап) О, жаратқан бұныңдай бәле болар деп ким ойлаған. О, сорлы атасы, бахытсыз. Жеронт! Ол енди не қылар екен?

Жеронт — (бир шетке). Мынау мен туұралы не айтып тур өзи? Және өзи бир түрлі қапалы түсте ғой!

Скапен — Мырза Жеронттың қайда екенлигин айтатуғын ким бар екен?

Жеронт — Не Скапен?

Скапен — (Жеронтты көрмеген, еситпеген киси болып, сахнада арлы-берли жууырып жүреді). Бул бахытсызлықты оған қайда жолығып айтарман?

Жеронт — (Скапеннің изинен жууырады). Хаў, не болды?

Скапен — Жууыра-жууыра ҳеш жерден таба алмайман.

Жеронт — Хаў, мен бундаман.

Скапен — Таптырмастай жерге жасырынған ғой!

Жеронт — (Скапенди тоқтатып). Әй, мени көрмей көр болдың ба?

Скапен — Ах, сударь, Сизди таба алмай-ақ қойғаным.

Жеронт — Мен тап бир сааттан бермаған қасында турыппан... Не болып қалды?...

Скапен — Сударь!

Жеронт—Не?

Скапен—Сизің балаңыз, сударь...

Жеронт—Ауа, мениң балам...

Скапен—Сизің балаңыз болмаған бахытсызлыққа жолықты.

Жеронт—Не болды?

Скапен—Мен оған хәзир ғана жолығып едим. Сизің не айтқаныңызды билмеймен, бірақ ол жүдә қапа екен. Мен хакқымда да бийкар сөйлепсиз... Минне, аз-маз кеуил көтерейик деп суу жағасына барып едик, арман-берман қыдырып жүргенде, жүдә жақсы безелген бір түрик кемесин көрип хайран қалдық. Сол уақытта бой-сымбаты келіскен бір жас түрик бизлерди кемесине шақырып, қолын узатты. Бизлер кирдик. Түрик бизлерди жүдә әлпайымлық пенен қарсы алып, жақсы мийуелер берип қонақ қылды. Биз вино да иштик. Ондай мазалы вино пүткил дүньяда табылмас...

Жеронт—Бунда қапа болғандай не бар?

Скапен—Тура турыңыз, сударь, хәзир еситесиз. Бизлер қонақ болыпатырған уақытта түрик кемени ашық теңизге шығарып жиберипти. Пристаньянан узақ кеткеннен соң, Сизге хабар беріу үшін мени кишкене қайыққа мингизип жиберди, егер Сиз хәзир бес жүз экю берип жибермесеңіз, балаңызды Алжирға алып кетемен деди.

Жеронт—Ол қалай, қапылып қалғыр, бес жүз экю дей ме?

Скапен—Хақыйқат солай, сударь. Ол, ол ма, маған пулды еки сааттан қалдырмай өзин жеткересең деп буйырды.

Жеронт—Ха курғыр түрик, мени сояйын деген екен.

Скапен—Ал сударь, маған ол еки-ақ саат мүддет берди. Жаннан артық көрген балаңызды қуткарып алыу үшін Сизге сударь тезирек ойланыу керек.

Жеронт—Ол не деп сол кемеге кирди?

Скапен—Ол бундай болар деп ойлаған жоқ.

Жеронт—Бар, Скапен бар, ол түрикке айт, мен оны суд орынларының қуудалауына шатаман.

Скапен—Суд орынларының қуудалауына дейсиз бе? Теңиз ортасындама, адамды мазақ қылу керек емес.

Жеронт—Ол кемеге оны қандай шайтан арқалап барды екен?

Скапен—Гейпара уақлары адамды тағдири айдап жүреді.

Жеронт—Ал, Скапен, минне енди сен маған әхмийетли хызмет көрсетиуің тийис.

Скапен—Қандай хызмет?

Жеронт—Сен тез ғана түриктің қасына барып, оған айт мениң баламды жиберсин, ал сен оның орныны мен ақша топлайман дегенше сол жерде қалып тұрасаң.

Скапен—Эй сударь, не айтып отырғаныңызды билесиз бе? Балаңыздың орнына мениңдей пайдасыз адамды алып қалып нағылсын, ол түрикти сондай-ақ сада деп ойлайсызба?

Жеронт—Ол кемеге не деп барды екен?

Скапен—Ол бундай бахытсызлыққа ушырайман деп ойламаған. Ал, сударь, маған тек еки саат мүддет берди, соны ойланып көриңіз.

Жеронт—Қанша сорайды дейсең?

Скапен—Бес жүз экю.

Жеронт—Бес жүз экю деди ме! Инсабы қайда оның?

Скапен—Түриктің қандай инсабы мәлим ғой, сударь!

Жеронт—Бес жүз экюдің не екенін биле ме екен өзи?

Скапен—Ауа, сударь оның мың ярым ливр екенін биледи.

Жеронт—Ол қарақшы мың ярым ливр жерде жатыр деп ойлай мекен?

Скапен—Уай-уай, оның менен уәжлесіуге болама?

Жеронт—Ол кемеге не деп барды екен.

Скапен—Шынында да адам не боларын билмейди ғой. Қудай үшін тезирек болыңыз, сударь!

Жеронт—Мә, мениң шкабымның гилти.

Скапен—Қуллық

Жеронт—Сен оны ашарсаң.

Скапен—Жүдә жақсы.

Жеронт—Оның ишинде сарайды ашатуғын үлкен гилт бар.

Скапен—Ауа.

Жеронт—Сол сарайдағы үлкен сандықтан барлық гөне-көкси кийімлерди алып, гөне зат алыушы адамға сат. Соннан түскен ақшаға барып баламды қутқарып ал.

Скапен—(Жеронтқа гилтти қайтып беріп). Ай сударь, Сиз сандырақлайсыз, ол гөне-көксиниң бәрине жүз франкта бермейди. Және қандай аз мүддет берилгенин ядыңызға алыңыз.

Жеронт—Ол кемеге оны қандай шайтан арқалап барды екен?

Скапен—Ах, буның бәри пәтиұасыз сөз! Бул хәдийсени тынышына қойыңыз. Ойланып көриң, пурсат жоқ. Балаңыздан айрылып қалмаңыз. Ах мениң жақсы мырзам бәлким мен сени енди көре алмаспан! Усы уақытта сени өмирлик тутқын қылуы ушын Алжирға алып кетип баратырған шығар. Қудайым кепил сени қутқаруы ушын қолымнан келгенин аямадым, егер қутыла алмасаң, атаңның салқын қарағанынан көр.

Жеронт—Тур тур, Скапен, мен барып ақша ізлеп көрейін.

Скапен—Асыға көриң, тақсыр, кешигип қаламыз ба деп қорқып турман.

Жеронт—Төрт жүз экю дейсең бе?

Скапен—Жоқ, бес жүз экю...

Жеронт—Бес жүз экю?...

Скапен—Тап өзи.

Жеронт—Ол кемеге қандай шайтан айдап арқалап барды екен?!

Скапен—Ауа дурыс, бірақ тезирек болыңыз.

Жеронт—Ол қыдыруға басқа жер таппады ма екен?

Скапен—Дурыс, бірақ жылдамырақ, сударь.

Жеронт—Ах, себил қалғыр кеме.

Скапен—(Бир шетке). Сол кеме буның ойынан шықпайды. Басына тийди-ау.

Жеронт—Тыңла Скапен, есимнен шығып кеткен екен. Жаңа ғана соншелли алтындай ақша алған екенмен, бірақ қолымнан онындай тез шығып кетер деп ойламаған едим (Қалтаны шығарып Скапенге созып) Мә саған, бар баламды қутқарып ал.

Скапен—Жүдә жақсы.

Жеронт—Қалтаны Скапенге созып, берген сымак болып услап турып! Бірақ ол түрикке жауыз екенлигин айт.

Скапен—(Қолын созып) ауа, солай.

Жеронт—(Бурынғы қалпинде) Арсыз адам екен.

Скапен—(Еле қолын созыуда). Солай.

Жеронт—(Еле де) уятсыз, қарақшы адам екен.

Скапен—Бериңиз...

Жеронт—(Бурынғы қалпинде). Хеш бир хакысы болмаса да бес жүз экюди басып алажақ.

Скапен—Солай.

Жеронт—(Бурынғы қалпинде). Сол ақша менен туншығып өлсин.

Скапен—Жүдә жақсы.

Жеронт—(Бурынғы қалпинде). Қолыма түсе ғойса, өшимди аларман.

Скапен—Солай.

Жеронт—(Ақша қалтасын кисесине тығып, кетпекши болады). Бар, бар. жылдамырақ баламды қутқар.

Скапен—(Жеронттың изинен жүрип) Ай, Сиз, сударь...

Жеронт—Және не?

Скапен—Ақша қайда?

Жеронт—Саған бермедим бе?

Скапен—Жоқ, кисенизге салдыңыз.

Жеронт—Ах, усы ұайым мениңесимди алып кетти-ау!

Скапен—Мен оны жүдә жақсы билип турыппан.

Жеронт—Ол кемеге оны қандай шайтан арқалап барды екен? Ах себил қалғыр кеме. Берекет таппағыр жәги түрик!

Скапен—(бир өзи) Көрдің бе бес жүз экюден айрылғысы келмей турғанын! Тура тур, сен еле мениң менен есапласып болған жоқсаң! Балаңның алдында маған жала жапқаның ушын екинши қыйлы есапласарсаң.

Он екинши көринис

(Октав, Леандр, Скапен)

Октав—Ал, не Скапен, қалай? Мениң ушын бир нәрсе ислей алдың ба?

Леандр—Мениң жүрек қайғымды жеңиллеткендей бир нәрсе ислей алдың ба?

Скапен—(Октавка). Мине Сизге еки жүз пистоль. Сизің атаңыздан жырдым.

Октав—Сен мени қандай қуғанттын!

Скапен—(Леандрға). Сизің ушын ҳеш нәрсе ислей алмадым.

Леандр—(кетезак болады). Курыдым! Маған Зербинеттадан айрылған соң, өмирдің не кереги бар?

Скапен—Тоқтаңыз, тоқтаңыз! Әстерек! Сиз жүдә қатты кеттиңиз.

Леандр—(Қайтып келеди). Мен не күтемен?

Скапен—Қойыңыз, Сизің илажыңыз қалтамда.

Леандр—Әне, өмиримди қайтадан бердің.

Скапен—Бирақ мынадай шарт қояман. Атаңыздың маған берген жәбири ушың, оннан аз-маз өш алыўға рухсат етиңиз.

Леандр—Қәлегениңизди ислениз!

Скапен—Гууалар алдында рухсат етесиз бе?

Леандр—Ауа.

Скапен—Алыңыз. Бес жүз экую.

Леандр—Сүйиклимди қайтып алыўға ушаман.

(Перде.)

ҮШИНШИ ПЕРДЕ

Биринши көренис

(Зербинетта, Гиацента, Скапен, Сильвестр).

Сильвестр—Ауа, солай, сизің ашықларыңыз, сиздер бирге болсын деп уәделести, биз берилген ҳәмирди жеткерип турмыз.

Гиацента—(Зербинеттаға). Бул ҳәмир күтә жағымлы. Сизіңдей сүйкимли қурдасты шадлық пенен күтип аламан. Дос болған ашықларымыздай, бизің де дос болыуымыз сизің еркиңизде.

Зербинетта—Қууанышлы ҳүрметиңизге рахмет. Мен, дослық үндеўине шын кеўилден жууап бериўге таярман.

Скапен—Ашықлық үндеўинеше, сударыня?

Зербинетта—Ашықлық басқа ис: оның қәуипли жерлери көп. Мен оған батыр емеспен.

Скапен—Мен билсем, керисинше. Сиз мениң мырзама жүдә рейимсиз шығарсыз деймен. Оның Сизге дегенде ислеген хызмети ашықлыққа жууап бергендей, бул Сизің жүрегиңизге батырлық бериўи тийис ғой.

Зербинетта—Мен оған тийисинше жууап та берип жүрмен ғой. Бирақ оған пүткиллей исене алмайман. Маған көрсеткен хызметлери, оның кеўлиниң шын екенин жүдә анық билиўи ушын жеткиликсиз. Мен шад минезлимен. Күлегешпен, бирақ күлегеш бола тура жүдә ықтиятпан. Егер сениң мырзаң мени пул төлеп алдым, өзиме дерек деп ойлай қойса, қәтелескени. Мениң ашық болған жүрегимди ақшаға сатып алыўға болмайды.

Скапен—Ауа, бул исине ол ҳәм усылай қарайды. Сиз ҳаққында оның ойы таза, және мырзаның басқаша ойы болса, мен бул иске қатнаспаған болар едим.

Зербинетта—Буны Сизден еситип турғанлықтан ыраслығына исенгим келеди, бирақ Леандрдың атасынан иркиниш болар деймен.

Скапен—Истиң жайластырыўи жөнин табармыз.

Гиацента—(Зербинеттаға) бизлердің тәғдиримиздің бирдейлиги, уксаслығы, бизің дослығымызды және де беккемлеўге тийис. Бизің қәуипимиз де бирдей. Бахытсызлық қәуипи екеўимизге бирдей.

Зербинетта—Сизің ауҳалыңыз қалай да тәўирирек ғой. Сиз өзиңиздің ата-анаңызды билесиз. Тууған-тууысқанларыңызды көрсете аласыз. Олар сизің бахытлы болыуыңызға көмеклеседи. Мен болсам, жәрдем күтер жерим жоқ. Еси-дәртим байлық болған атаның кеўли босатқандай менде жағдай жоқ.

Гиацента—Сизің сүйген адамыңызды басқа биреўге үйлендиремен деп қыйнамайды ғой.

Зербинетта—Сүйген адамның бузылысыуы ең қорқынышлы емес. Бундай бузылысыуды болдырмас ушын өзиңнің адамгершилигиң бәлент болыуы жеткиликли. Бундай жерде атаның бийлиги бәрinnen қорқынышлы. Оның бийлигине ҳеш нәрсе кәр етпейди.

Гиацента—Ах, ашықлық жолына неге бундай иркинишлер тууады екен. Ах, егерде еки жүректің сүйиўине ҳеш бир қарсылық болмаса, ол жүдә жақсы болар еди.

Скапен—Сиз ҳәзиллейсиз! Тыныш қана сүйиўидің мазасы болмайды, бийзар қылады. Турмыста өзгерис-

лер болып турыу керек; болған кесентлер ашықты күшейтеді, тәсірлі болады.

Зербинетта—О, Скапен, өзінің сүтқор гаррыңнан ақшаны қалай аңсат алғаныңды айтшы. Айтыуға қарағанда жүдә қызықлы нәрсе дейди. Мен қызықлы әңгімелерді еситип күліуді жақсы көремен.

Скапен—Мине, Сильвестр, ол меннен кем айта қоймас. Биреуден өш алып, хәз еткім келеди. Енди соған баратырман.

Сильвестр—Ондай иске басыңды шатып қәйтсең?

Скапен—Кәуипли ислерди жақсы көремен.

Сильвестр—Мен саған айтып едим, және айтаман, мени тыңла, дарымаған, жақынласпаған исти қойсаңа.

Скапен—Ауа, мен сени тыңлай қоярман.

Сильвестр—Кәне, сол қызықлы истиң саған неге кереги бар?

Скапен—Сениң оған неге басың ауырады?

Сильвестр—Бул сениң орынсыз таяқ жейтуғының ушын.

Скапен—Неғылады, таяқ тийсе сениң арқаңа емес, мениң арқама ғой.

Сильвестр—Дурыс, сениң арқаң өз еркиңде ғой.

Скапен—Бундай кәуиптен мен хеш қорықпайман. Қорқып хеш нәрсеге бел байлай алмайтуғын қорқакларды жек көремен.

Зербинетта — (Скапенге) сенсиз бизлер не қыламыз?

Скапен—Жақсы, бара бериңиз, мен тез қайтып келемен. Мени орынсыз ахмақ қылып, жазасыз алдауға болмайтуғынын бәри билсин. Мениң хийлемди зорлық пенен айттырғанлар жазықсыз кете алмас.

Екинши көринис

(Скапен, Жеронт)

Жеронт—Скапен, балам не қылды?

Скапен—Балаңыз кәуиптен тысқары, бірақ өзіңиз бир бәлеге дуушар болайын деп тұрсыз. Мен Сизден өтинемен, үйиңизден шықпасаңыз екен.

Жеронт—Қалай, бул не?

Скапен—Сизди өлтиремен деп барлық жерди ізлеп жүрипти.

Жеронт—Мени ме?

Скапен—Ауа, Сизди.

Жеронт—Ким?

Скапен—Октавтын қайнағасы. Қарындасының бахытсыз болыуын Сизден көреді. Өзінің намысы төгилетуғын болған себепли, Сизди аңлаусыз да өлтирип, ашыуын алыуға бел байлаған. Оның дослары канхор, гелле кесер. Сизди сорастырып, ізлеп жүрипти. Бир нешеси көринген адамды тергестиреди. Сизің үйге келетуғын соқпақлардың барлығын қамап алды. Сиз қалай қылсаңыз да үйиңизге жете алмай, сол адамлардың қолына түсерсиз.

Жеронт — Рехимли Скапенім, мен не қылсам екен?

Скапен—Билмеймен, сударь, жүдә ауыр аухал.. Мен де қалтырап баратырман. Тура-турыңыз... (Скапен биреу жоқ па деп, сахнаның төрінде ояқ-буяғына қарайды).

Жеронт—(Қалтырап). А?

Скапен—(Қайтып келип) жоқ, хеш нәрсе жоқ.

Жеронт—Мени қутқарыудың әмелин таба алмайсаң ба?

Скапен—Ойлап таптым ау, бірақ мениң өзімди өлтирип кетер.

Жеронт—Ах, Скапен, мени қудай ушын қалдырма, өзіңнің хәк хызметкер екеңизди көрсет.

Скапен—Сизге болған жыллы сезимим сизди таслап кетиуіме әлбетте жол қоймайды.

Жеронт—Сен маған инан, сени сыйлықлайман. Мине мына үстимиздеги кийимимди аз-маз гөнериңкирегеннен кейин саған беремен:

Скапен—Тура турыңыз. Мынаған қараңыз. Мына тауып алған нәрсе Сизди қутқарады. Мына қанардың ишине кириңиз, хәм...

Жеронт — (Скапен-биреуді көрді деп ойлап) Ай!

Скапен—Жоқ, хеш ким жоқ. Мына қанарға жасырына қойыңыз, бірақ қозғала көрмеңиз. Мен Сизди жүк арқалағандай арқалап, душпанлардың қасынан өтип үйиңизге алып кете беремен. Ал үйге жеткеннен соң жәрдем шақырамыз.

Жеронт — Тапқан ақылың дегендей!

Скапен — Ая, несин айтасыз, дүньяда бир ақыл. Оны өзиңиз де көрерсиз (шетке қарап). Мени алдағаның ушын қаққыннан шығарман.

Жеронт — Не деңиз?

Скапен — Оларды алдаймыз деймен. Төменирек кирип отырыңыз, хәм басыңызды қалтадан шығармаңыз. Хеш қозғала көрмеңиз.

Жеронт — Ол жағын мениң өзиме қой. Қанарда қалай отырыуды өзим де билемен.

Скапен — Жылдамырақ жасырыңыз. Минне кан-хор гелле кесер киятыр (дауысын өзгертип). „Маған сол Жеронтты өлтирүүге қалай мүмкиншилик болмас екен“ (Жеронтқа өз дауысы менен). Басыңызды шығармаңыз. „Әй сен қанарлы“ Сизге не керек. „Егер Жеронттың қайда екенін айтсаңыз, мен саған бир тилла беремен“, Сиз мырзаны ізлейсиз бе? „Ая, сол маңлайы қараны ізлеп жүрмен“. Оның сизге не кереги бар, неге? „Оны өлгенше таяқ пенен сабайжақпан“. О, Мырза Жеронттай адамларды таяқ пенен урмайды. „Қалай? Усындай ахмак, оңбаған Жеронтларды ма?“ Мырза Жеронт ахмак та, оңбаған жөгиде емес хәм Сизден өтинемен, мырза Жеронт тууралы олай деменіз. „Қалай, сен сол Жеронттың досты емесписең?“ Ая, мархаматлы аға, мен оның достыман. „А, минне, бул күтә жақсы“ (Таяқ пенен бир неше рет қапшықты урады) „Минне, минне саған оның ушын!“ (бақырады). Ай, ай, ай, сударь. ай.... ал кешириңиз. Эстерек сударь, ай, ай, ай. „Минне усыны Жеронтқа айтыңыз! Хош бол!“ Ах! Қапылып кеткир, қарғыс урғыр! Ухх!

Жеронт — Қалтадан басын шығарып! Ах, Скапен, шығар халым қалмады.

Скапен — Ах сударь белимди жаза алмайман.

Жеронт — Хау, қалай! Таяғының бәри маған тийди ғой.

Скапен — Ол не дегениңиз, сударь, бәри мениң арқама тийди.

Жеронт — Сен не сандырақлайсаң! Мен таяқты жүдә жақсы сездим, хәзир де ауырып турыпты.

Скапен — Мен Сизге айтаман—олай емес, Сизге тек таяғының ушы ғана тийип турды.

Жеронт — Олай болса сен маған таяқ тийместей қылып жылысуың керек еди ғой.

Скапен — (Жеронтты және қалтаға жасырады).

Ал, сақ болыңыз, және де биреуи киятыр. (дауысын өзгертип, дәслепки сестин алады). „Ой эттегене, күни менен жууырып жүрип Жеронтты таба алмадым“.

(Скапен Жеронтқа қарап)—жақсылап жасырыңыз.

„Ай ешек, мен ізлеп жүрген Жеронттың қайда екенін билмейсең бе?“ Жоқ, сударь, Жеронттың қайда екенлигин билмеймен. „Сиз дурысын айтыңыз! Мениң оған не ислеримди қудай биледи, бес-он рет жонын тилип, мына қылыш пенен көкирегине түйресем болғаны“.

Оның қайда жүргенін биле алмадым.

„Ай, мына қанар қозғалады ғой“

Ой жоқ, неге қозғалсын?!

„Усы қалтаңа қылышымды бир түйреп алсам деймен“.

Хау, тура турыңыз, бунда тек мениң патты-сатты кийимлерим.

„Олай болса көрсет!“

Көрсетпеймен.

„А, көрсетпейсең бе?“ (таяқ пенен қанарды урғышлайды, өзи бақырады) Ай, ай, ай! Ой, ой, ой!

Хош бол, бул ай, ай, ай! Ой, ой, ой! „Элпайымшылыққа үйретер мен!“

Элпайымшылығың менен қараң батсын! Ух!

Жеронт — (қапшықтан басын шығарып), ухх, мен таяқтан езилдим.

Скапен — Ах, мен таяқтан өлдим.

Жеронт — Ол берекет таппағырдың мениң арқамды ғана сабағаны неси екен?

Скапен — (басын қапшыққа тығып) Ал сақланыңыз! Ярым дюжина солдат киятыр. (хәр қыйлы дауыс пенен).

„Ха бул Жеронтты тапшай тынбаспыз, барлық жерди ақтарамыз, аяғымызды аямаспыз, қаланы айналып шығармыз. Бармаған жер қалмас, көринген адамнан сорармыз, қаяққа қарап жүрсек екен? Мына жаққа жүрейик. Жоқ, мына жаққа жүрейик. Солға жоқ, оңға! Ая, ая, оңға жүремиз. Макул.“ (Жеронтқа өзинің дауысы менен).

Жақсылап жасырыңыз. „А ағайинлер, минне оның хызметкери. Қәне, жөги гаррының қайда екенін айт!“

А, мырзалар, мени азапламаңыз. „Бол-бол, айт, қаяқта? Айтасаң ба жоқ па? Неге турыпсаң? Тезирек!“ Ах мырзалар, раҳим етиңіз! (Жеронт ақырын ғана қапшықтан басын шығарып, Скапеннің ислеп турған хийлесин көреді) „Оны табыуға жәрдемлеспесен, сени өлгенше сабаймыз“.

Не қылсаңыз да шыдайман, бірақ мырзамды ушлап бере алмайман.

„Абайла, қатты сабармыз!“

Мени не қылсаңыз да ықтыярыңыз.

„Таяқ жегіңіз келе ме?“ Мен мырзама еки жүзлі бола алмайман. „Ұа сениң таяқ жегің келген екен. Мә емесе“. Ай, ай... (Скапен урайын деп атырғанда Жеронт ушып түргеледі. Скапен қашып кетеді).

Жеронт — (Бир өзи) Ұа жөги! Ұа жөги! Ұа қарақшы! Меннен өшинди усылай алайын деген екенсен, ғой!

Үшінші көринис

(Зербинетта, Жеронт)

Зербинетта — Ұа, ұа, ұа, силем қурыды, демимди алайын.

Жеронт — (Зербинеттаны көрмей) Ант ишемен, жазанды тарттыраман!

Зербинетта — (Жеронтты көрмей) Ұа, ұа, ұа! Мине күлки әңгиме! Ой ғарры аңқау ай!

Жеронт — Бунда күлгендей ұеш нәрсе жоқ, неси не қарқылдайсаң?

Зербинетта — Қалай, Сиз не демекши боласыз сударь.

Жеронт — Сизиң маған күлиуиңиз орынсыз деймен.

Зербинетта — Сизге?

Жеронт — Ауа.

Зербинетта — Сизге күлип турған ким бар?

Жеронт — Болмаса қасыма келип турып неге күлесіз?

Зербинетта — Мен Сизге күлгеним жоқ, бир қызық әңгиме еситип күлип турман. Бир баланың атасынан ақша алдап алғанына күлемен.

Жеронт — Баланың атасынан ақша алғанына дейсиз бе?

Зербинетта — Тилесеңіз айтып берейин.

Жеронт — Айтыңыз, зинҳар, қандай әңгиме?

Зербинетта — Жаным менен айтып берейин. Мен тағдирим жазып төрт жасар уақтымда цыганлардың қолына түскен едим. Соннан бери барлық Италияны гезип жүрмен. Усы қалаға келгеннен бери бир жас жигит маған ашық болды. Сол мұдамы изимнен қалмай жүретуғын болды. Ол мени сүйетуғынлығын цыганларға айтқан. Цыганлар мениң ушын оннан ақша талап қылған. Бизиң сорымызға оның бир пулы да болмаған. Оның атасы жүдә бай, бірақ жүдә сүтхор екен. Соныңдай жүзи қара адам. Тура-турыңыз, аты қалай еди еле сол адамның, тилимнің ушында тур. Усы қалада кимди ең сүтхор адам дейди, билесиз бе?

Жеронт — Билмеймен.

Зербинетта — Және оның аты мынадай хәрип-лер менен питеди: „рон“, „ронг“, ...оронт... Жок, Жеронт сықыллы. Ауа, ауа, Жеронт, ауа. Ядыма түсти. Сол сүтхор адамның аты Жеронт екен... Сөйтип енди цыганлар бүгін усы жерден көшпекши еди. Егер ашығымның хийлекер хызметкери жигиттің атасын алдап ақша алмаған болса, ашығым меннен айрылып қалар еди. Хызметкерин жүдә жақсы билемен, оның аты Скапен. Бул адам басқа адамлардай емес.

Жеронт — (шетке қарап). Бул жөги басқа жөги-лердей емес.

Зербинетта — Ал өзиниң ғарры аңқауын қандай хийлекерлик пенен алдағанын тыңласаңыз ұа, ұа, ұа! Күлмей ядыма түсире алмайман. Ұа, ұа, ұа! Скапен сол сүтхор маймылғабарады, ұа, ұа, ұа! Балаңыз бенен пристаньда қыдырып жүргенде ұа, ұа, түрик кемесин көрдик дейди. Сол түрик кемеге шақырып, алдымызға тамақ қойды дейди. Тамақ жеп отырғанда түрик кемесин ашық теңизге жиберди де Скапенди кишкене қайыққа мингизип баланың атасына жиберген-мис, атасына былай деп айт деген-мис. Егер атасы бес жүз эю жибермесе, баласын Алжирға алып кетемен деген-мис. Ұа, ұа, ұа. Оның ушын бес жүз эю жүрегине қанжар сукқандай болған екен. Ұа, ұа, ұа! Ол усындай ақшаны бергеннен гөре өлгенин жақсы көреді ұа, ұа, ұа! Ол сасқанынан бақырып, „оны

ол кемеге қандай мәмелек айландырып барды екен. Себил қалғыр кеме! Жәғи түрик! Сизге не болды, сиз неге күлмейсиз? Сиз буган не дейсиз?

Жеронт — Мен айтсам ол жигит оңбаған жәғи. Атасы бундай хйлекерлиги ушын жазасын береді. Цыган кызы бийхая кыз. Ал, хызметкери қаракшы екен. Жеронт бүгін оны дарға астырады.

Төртінші көринис

(Зербинетта, Сильвестр)

Сильвестр — Сиз қайда кетіп қалдыңыз? Сиз ким менен сөйлескеніңизді билесиз бе? Ол сөйлескен адамыңыз Леандрдың атасы ғой.

Зербинетта — Жаңа ғана билдим. Мен ол екенін билмей, өзи билмейтуғын уақыясын айтып қойдым.

Сильвестр — Қалай, өзіннің уақығасын ба?

Зербинетта — Ойымның бәри сол уақығада болып шыдай алмай, биреуге айтқым келді де турды. Мейли, зәлели жоқ! Оның өзине жаман, бизің исимиз соның себебинен өзгере қоймас.

Сильвестр — Сизің-ақ аузыңыз жеңіл екен. Өз сырыңызды айтып қоясыз.

Зербинетта — Мейли, меннен еситпеген менен баска биреуден еситер еді.

Бесінші көринис

(Аргант, Зербинетта, Сильвестр)

Аргант — (сахна артында) Әй, Сильвестр!

Сильвестр — (Зербинеттаға). Тезирек кетіңиз. Мениң мырзам шақырып атыр.

Алтыншы көринис

(Аргант, Сильвестр)

Аргант — Сиз жәғилер ауыз бириктирген екенсиз: Сен де Скапен менен биригип, мени алдамақ болғансан. Соған мен жол қояр деп ойладыңыз ба?

Сильвестр — Скапеннің не ислегенін билмеймен. Мен айыпты емеспен.

Аргант — Бул исти биз шешермиз, ҳа залым, биз еле анығына жетермиз, алдауларына мен рухсат ете қоймаспан.

Жетінші көринис (Жеронт, Аргант, Сильвестр)

Жеронт — Ах, Хұрметли Аргант, мениң маңлайым курып қалды.

Аргант — Мен оннан бетер.

Жеронт — Скапен жәғи хйле қылып, 500 экю алдап алды.

Аргант — Сол жәғи Скапен меннен де еки жүз пистоль жырды.

Жеронт — Ол ол ма? Ол мени тағы да пәнтлеп, силейтип кетти.

Оны айтыуға да уяламан. Мен де оның сазайын берермен.

Аргант — Мени алдағаны ушын да Скапен жууап берер.

Жеронт — Мен оның ҳақынан шығарман.

Сильвестр — (шетке қарап) Қудай дарып, маған хеш нәрсе болмағай да.

Жеронт — Хұрметли Аргант, бул ғана емес еле, бәле келер болса, жалғыз келмейді, және биреуін ерте келеді. Қызымды бүгін көремен деп жүр едим, қәпелімде хат арқалы билдим. Ол әлле қашан Таренттан кеткен екен. Жолда кеме апатқа ушыраған шығар.

Аргант — Сиз оны неге Тарентта бир өзін қалдырдыңыз?

Жеронт — Оның себеби бар еді, үй ишимнің тынышлығын гөзлеп усы мәхәлге шекем екинши некемди журттан жасырып жүр едим. Қау, мынау ким?

Сегизінші көринис

(Аргант, Жеронт, Нерина, Сильвестр)

Жеронт — Ах, няня, бул сен бе?

Нерина — (Жеронттың алдына дизелеп отырып)

Ах, мырза Пандольф, Сизди тапқаным мен сондай бахытлыман.

Жеронт—Мени Жеронт деп ата, екіншелей Пандольф деп айтпа. Тарентта сизлердің араңызда жүргенде мен сондай деп аталуға мәжбүр болып едим.

Нерина—Макул, сизди бул жерде излеп жүргенімизде атыңыздың өзгеше болғаны көп тынышсыздық туудырды.

Жеронт—Мениң қызым қайда? Анасы қайда?

Нерина—Қызыңыз сударь, усы жерден алыс емес, оны алдыңызға әкелместен турып Сизден кеширим сорауым лазым. Сизди қай жерден табарымызды билей жүріп, жалғызсырап қалғаннан соң мен оны күйеуге берген едим.

Жеронт—Қызым күйеуге тийди ме?

Нерина—Ауа, сударь.

Жеронт—Кимге?

Нерина—Бир жигит, аты Октав, Аргант, деген мырзаның баласы екен.

Жеронт—О, жаратқан!

Аргант—Қалайынша бундай дуушакер болдык!

Жеронт—Бизлерди оның қасына жылдамырақ ертіп бар, ертіп бара гөр.

Нерина—Мына үйге кире қойыңыз.

Жеронт—Сен алдымызға түсіп жүр! Жүриңиз мениң изимнен, жүриңиз, құрметли Аргант.

Сильвестр—(бір өзі!). Бундай қайран қаларлық хәдийсе боларма?

Тоғызыншы көринис

(Скапен, Сильвестр)

Скапен—Ал Сильвестр, бизиң ғаррымыздан хабар бер.

Сильвестр—Бизде мынадай жаңалық бар, бириншіден; Октавтың иси оңды. Бизиң Гиацента Жеронт мырзаның қызы екен. Екіншіден; ғаррылардың екеуінде, әсіресе Жеронт сени қатты жазаға тартпақшы.

Скапен—Ай, буның бәрі болмаған нәрсе, олардың пәтленгенинен мениң хеш жерим ауырмайды, бул өткінши булт.

Сильвестр—Абайла, сақ бол! Балалар аталары

Аргант—Тап өзі! Жүзи маған усап тур, мениң қызым, жаным ғой.

Гиацента—Қудайым ай! Бундай да әжайып уақыялар бола береди екен!

Он үшінши көринис

(Аргант, Жеронт, Леандр, Октав, Гиацента, Зербинетта, Нерина Сильвестр, Карл)

Карл—Ах, мырзалар, қайран болғандай уақыя.

Жеронт—Не болды?

Карл—Бийшара Скапен...

Жеронт—Ол жөгини мен бүгін асып өлтиремен

Карл—Ах, сударь, Сиз ол мийнеттен қутылдыңыз... Скапен салыныпатырған жайдың қасынан өтип баратырған екен, жоқарыдан тас түсіп, басын жарып кетті. Ол өлейін деп атыр. Сизиң алдыңызға жеткіз деп өтінеди, разыласқысы келеди.

Аргант—Қайда ол?

Карл—Ға, әне...

Өн төртінши көринис

(Аргант, Жеронт, Леандр, Октав, Гиацента, Зербинетта, Нерина, Скапен, Сильвестр, Карл.)

Скапен—(Жарадар болған адамдай басын танып, еки адам замберге салып көтерген). Ах, ах, мырзалар, сизлер мени көріп тұрсыз, ах, сизлер мени болмаған жаман ауқалда көріп тұрсыз. Ах, ах мырзалар, соңғы демімди алмастан бурын шын нийетим менен тилеймен, сизлерге қыянет қылған болсам, кешире гөриңиз. Әсіресе мырза Арганттан хәм мырза Жеронттан өтінемен.

Аргант—Алла кеширсе мен кеширдим, тыныш қана өле ғой.

Скапен—(Жеронтқа) Ах, сударь, Сизге жүдә көп азап бердим, таяқ пенен...

Жеронт—Болар, көп сөйлемей-ақ кой, мен де кеширдим.

Скапен—Меннен үлкен қыянетлик болды, таяқ пенен...

Жеронт — Болар, көп сөйлемей-ақ, қой, мен де кеширдим.

Скапен — Меннен үлкен қыянетлик болды, таяқ пенен...

Жеронт — Қой, буны қысқартайық.

Скапен — Өлип баратырып қыйланаман, сол таяқ пенен...

Жеронт — Қудайым ай, қойсаңа!

Скапен — Себил қалғыр таяқ пенен Сизди....

Жеронт — Саған айтаман, қой деймен. Мен әлде қашан умыттым.

Скапен — О, қандай мейирбанлық! Бірақ, сударь, шын кеулициз бенен кеширдиңиз бе? Мениң таяқ пенен Сизди...

Жеронт — Ауа деймен, несин езе бересең. Әлбетте бәрін кеширдим.

Скапен — Ах сударь, Сизің сөзлериңиз мени тиритти.

Жеронт — Ауа, бірақ, мен сени өлиу шәрти менен кеширдим.

Скапен — Не дейсиз, сударь?

Жеронт — Егер тәуір болсаң, уәдемди қайтып аламан.

Скапен — Ах, уах, және қыйналып баратырман.

Аргант — Бизің қууанышымыз ҳаққында оны пүткиллей кешире қойыңыз, хұрметли Жеронт.

Жеронт — Ал, солай-ақ болсын.

Аргант — Ал енди барып, бирге тамақ жеп, бахытлылығымызға хәз етейик.

Скапен — Мени де өлмей турып, столдың бир шетине апарып қойың!

(Перде)

қайсы, сахна қайсы, билмейсең. Жанадан сахна жасағанда шәпик, тез жасалмайды, бул жанлы қол урмағанлықтан. Бул бириншиден, тамашагөйлерди зериктирсе, екиншиден, ойын узаққа созылады.

Үлкен кемшилик елде саз мәселесинде. Бириншиден, сазенделердин составының азлығы, барлығы 5—6 киси, және соншелли сазенде қосылса жақсы болар еди, сазенделер арасында Градетскаядан басқаларының бәри нотасыз ойнайды. Олардын кем-кемнен нотада ойнауды үйрениулерин керек.

Сазенделер арасында дуулар, гыржектин болмауы үлкен кемшилик, дуулар, гыржекти хәзирги турысында, яки уллырақ етип дүзетип, қоспақ лазым.

Пьесаның өзинде де бир неше кемшиликлер бар. Биринши пердедеги биринши көринисте дәслеп ашықлықты қыз—Багдагүл баян ете баслайды, бул дурыс емес. Қожанды, жигитти алға шығарып, ашықлықты соның баян етпегин тийис.

Күйлер арасында „Бозатау“ усаған қыздың айтыуына қыйын ҳауазлы намада бар, лийкин, буның барабара сазланыуы мүмкин. Муқаллес намасының баста келиси өз жайында, бірақ, соңында тағыда тәкирарланыуы натууры. Ең соңғы қосық „Нигарым“, яки „Бармекен“ муқаллесине айтылмағы лазым.

„Багдагүлдин“ өзбекше „Хәлийма“ пьесасына жақын, бәлки бир мазмунда екенин жасырыуға болмайды. Бундағы айырма автор кейнин революцияға байланыстырмақ болады. Лийкин, автордың ол талпыныуы оңайлы шыққан емес. Соңғы еки перде қайта исленбегин тийис, пьесаның түпки мақсети ески турмыс, бай, залымлардың жарлыларды езиуине қарсы тәсир етерлик хәрекетти көрсетиу, мине усы мақсетти тереңлестирмек керек. Багдагүл болыстың үйине келтирилген соң, зулымлыққа шыдамай өзин-өзи өлтирсин. Қожан да мәрдикарға айдаларда урысып өлсин.

(„Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, 1935-жыл, 15-март, № 61, мақаланың изи қысқартылды.)

„КОСЫҚЛАР“

(Жолмурза Аймурзаев, Косықлар. Москвадағы мемлекеттік көркем әдебиет баспаханасында қарақалпақ тилинде басылып шыққан. 1935-жылы 172-бет, бағасы 2 с, тиражы 1000 дана).

Жыйнаққа Жолмурзаның 1928-жылдан алып, 34-жылға дейінгі қосықтары киреди. Қазирде Қарақалпақстанда жаңа қосықларға қызығыу молайған гезде, бул жыйнақ жаслар хәм колхозшылар ушын үлкен сыйлық.

Жыйнақтың ен тийкаргы темалары Қарақалпақстанда ауыл хожалығын социаллық тийкарда қайта курыу, колхозды хожалық хәм шөлкемлестириу жағынан нығайтыу, зүрәәтти, әсиресе пахта зүрәәттин көтериу ушын гүрес хәм жамай душпан-бай, кулак ийшан-молдаларға қарсы гүрести ишине алады.

Жыйнақтағы тематикалардың өзлери-ақ қосықлардың, жанлылығын хәм идеологиялық мазмунын көрсетип турады: „Жарысқа түс“, „Машина ал“, „Бизин пәт“, „Пахтаға хәзирлен“, „Ис ылғалы гүжисин“ хәм басқалар.

Өзиниң бул кескин темалары менен жолдас Жолмурза күшли үгитши агитатор.

Бизде хәзирге дейин „үгитшил қосықлардың көркемлігн аз болады“ деген қәте пикирлер де жоқ емес еди. Жолмурзаның бирнеше үгитшил қосықлары ол пикирлердин қәтелигине гүуалық бере алады. Жыйнақтағы үгитшилик қосықлардың баз биреулерн халық қосықларының тәртибинде жеңил түрде, түсиникли

әлбетте идеология хәм көркемлик жағы менен беккем бирликте болыуға тийисли.

Косық дузиу ушын тәжирийбени пайдаланыу жүдә пайдалы нәрсе. Лийкин оны белгили жол менен тийкарланған түрде жүритиуи керек. Қалайша поэзиянын пайдалы жақларынан тәжирийбе алыуға болады. Бул тәжирийбе алыуды еле де тереңлетиу хәм кеңейтиу керек. Басқа да үлкен шайырлар рус классиклеринен де тәжирийбе алмасыуы керек. Тағы да қарақалпақ поэзиясында жана түр излеуи керек, еле қарақалпақ поэзиясында Жолмурза тутпаған үш-төртке жақын түр бар. Мине соларды да қоса тәжирийбе жасауы керек.

Бул кеңести хәмелге асырарлық күш, мүмкиншилик Жолмурзада көринип турады. Тек те ол тәрептен өз өзин күтип, қызғынлы, жеделли ислеуи керек.

Жыйнақта кемшиликлер болыуына қарамастан, ол Қарақалпақстан кеңес шайыршылығында бақалы орын алады хәм ол қалың мийнеткешлерге зор пайда келтире алады.

1936-жыл. 1-январь,
Москва

(„Жеңис қауазы“ журналы, 1935-жыл, сентябрь, декабрь, 5—хәм 6—китап. Мақала қыскартылып жиберилип отыр).

СОВЕТ КАРАҚАЛПАҚСТАНЫ ӨСПЕКТЕ

Қасым Әуезов

(ККАССР
Совнаркомының председатели)

Қарақалпақстан республикасы — Октябрьдің перзенти.

Ол бұрынғы Түркістан республикасында совет миллий мәмлекет шегараларды белгилеу жуумағында 1925-жылдың басында автономиялы область болып дүзилди. Ал 1932-жылдың 20-мартынан ол РСФСР составына киретуғын Автономиялы Совет Социалистлик Республикасы болды.

Қарақалпақстан революцияға шекем үш тәреплеме езилиуди — патша, Хийуа ханлары, жергиликли ярым феодал байлар хәм ийшанлар тәрепинен езилиуди басынан кеширди.

Бұрын патша Россияның езилген колониясы болған Қарақалпақстан Совет власты жыллары ишинде ленинлик миллет сиясаты тийкарында, Коммунистлик партияның басшылығы астында, аўқамлас пролетариаттың жәрдеменен өзиниң экономикалық, мәдений артта қалыушылығын оғада үлкен пәтлер менен сапластырмақта. Ленинниң айтқанындай, раўажланыудың капиталистлик басқышынан айланып өтип, социализмге баратыр.

Кеше аз мәлим болған, Россия хәм Хийуа арасында қыйсынсыз екиге бөлінген, умытылған ел бүгинги күни Советлер Союзының басқатууысқан республикалары менен бирликте колхоз дүзиминиң жеңиуи нәтийжесинде күтә алға илгериледи. Қарақалпақстан мий-

15 адамнан бригада дүзилди, бул бригадаға „Таң нуры“ труппасы деген атақ берилди. Усы труппа сол жылы 3 ай — Төрткүлден баслап Қарақалпақстанның барлық районларына барып келди. Труппаның директоры Қасым администраторы мен болып ислейтуғын едим.

„Тилек жолында“, „Ерназар алакөз“, „Алдар көсе“, „Шопан“ пьесалары хәм концерт массовкаларымыз бенен 3 ай дауамында районда болдық. Сахна ушын керекли кийимлер хәм басқа да үскенелеу затларын халықтан алып тәмийинлеп бардық.

Халық бизди жақсы күтип алды. Әсиресе „Тилек жолында“ пьесасы халықтың жүреклерин қозғайды.

Айтжан, Жапақ, Ибрайым, Ешан, Айтжан Хожалепесов усаған бақсылар хош ҳауаз, Айымхан хәм Әмет, Әбдираман, Асан Бегимов, Әбдираман Өтепов хәм Төлөк Сарыбаев усаған жазыушы — драматурглар үлкен тәсир алып, искусство хәм әдебият ушын дәслепки кәдемлерин ата баслады.

Халық арасында мәдениет хәм искусствоны таратуушы искер агитатор Қ. Әуезовтың бул тарауда да орны гиреули.

Т. Сейтмамутов

МАЗМУНЫ

I. Белгили мэмлекет искер хэм жазыушы	3
II. Поэзиялык шығармалары	25
1. Сайлау мапазына	27
2. Мийнет	28
3. Бахәр келди	29
4. Намыс күши	32
5. Куяш	34
6. Казыу (поэма)	36
7. Татьянаның Онегинге жазған хаты (аударма)	47
III. „Тилек жолында“ (Пьеса)	51
IV. „Скапенниң хийлеси“ (аударма)	131
V. Әдебий критикалык макалалар хэм баска да документлер .	181
Багдагул	183
Қосықлар	186
Совет Қарақалпақстаны өспекте	190
VI. Еске түсириулер	195
Халық хызметкері	197
Мәденият хэм искусствода умытылмас орны бар	199
Дәслепки пьеса	202

На каракалпақском языке

КАСЫМ АВЕЗОВ

Произведения и переводы

подготовили к печати: Ф. Авезова, А. Абдукалыков,
Н. Жапаков и А. Насурлаев

под редакцией доктора филологических наук И. Т. Сагитова

Издательство „Каракалпакия“
Н у к у с — 1967

Редактор М. Карабаев
Художник К. Молухов
Худ редактор К. Бердижуратов
Техн. редактор Ә. Турдымуратов
Корректор Г. Турымова

Тегинге берилген уақты 30|VIII-1967-ж. Басыға рұқсат етилген
уақты 14|XI-1967 ж. РК-31070 Қағаз форматы 84x108 1/2. Көлемі 6,375 баспа
табак. 10,71 шәртли баспа табак. 10,52 есап баспа табак
Тиражи 2000 Баҳасы 60 т.

„Каракалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көлесі, 9.

Каракалпақстан АССР Министралар Советиниң Баспа сөз
бойынша басқармасының „Правда“ ның 50 жыллығы атындары
Нөкис полиграфкомбинаты. Зак. № 113.

№ 607

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРХИВ ҚОҒАМЫ 1997